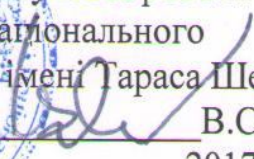

УДК 316.42.35
УКПІ 72.20.30-00.00
№ ДР 0116U004783
інв. №

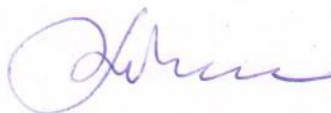
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
01601, м. Київ, вул. Володимирська, 64/13, тел: 239-31-25

ЗАТВЕРДЖУЮ
Проректор з наукової роботи
Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
професор В.С. Мартинюк
2017 р.

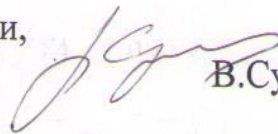
ЗВІТ
ПРО НАУКОВО – ДОСЛІДНУ РОБОТУ
Методика моніторингу стану та відмінностей соціальної напруженості в
регіонах України
ПОРІВНЯЛЬНА БАЗА ВИМІРІВ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ ТА
ВИМІРЮВАЛЬНІ МОДЕЛІ ЇЇ ОСНОВНИХ КОМПОНЕНТІВ
(проміжний)
№16БФ017-01

Декан факультету соціології
канд. фіз.-мат. наук, доцент

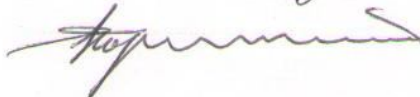
А.Горбачик

Науковий керівник держбюджетної теми,
д.соц.наук, професор

В.Судаков

Головний метролог

С.Твердохліб

2017

Розглянуто та прийнято Вченою Радою факультету соціології,
протокол № 6 від "29" листопада 2017 р.

СПИСОК АВТОРІВ

Посада, вчений ступінь, (Підпис, дата) вчене звання	 27.11.17	Ім'я, прізвище (частина звіту, що підготовлена автором)
Керівник НДР пров. н. с. д.соц.н., проф.	 27.11.17.	В.Судаков (вступ, розділ. 1, висновки, реферат, заг. ред.)
Зав. НДС д.соц. н., проф.	 28.11.17	Є.Сірий (розд. 2, підр. 2.1; розд.3; розд.4, підр. 4.3,4.4, 4.5)
с.н.с., к.філос.н., доц.	 27.11.17	Ю.Савельєв (розд.4 підр. 4.2.)
с.н.с. к.соц.н. пров.інженер	 27.11.17р.	В.Лапіна (розд.4. підр. 4.1)
соціолог к.соц.н.	 27.11.17	М.Нахабич (підр. 4.3,4.4.)
аспірант	 27.11.17р.	Г.Черних (розд. 2, підр. 2.2)
аспірант	 27.11.17	Т. Вербецька (розд.5, підр. 5.1)
		Г.Пліс (розд.5, підр. 5.2)

РЕФЕРАТ

Звіт про НДР: 245 с., 28 рис., 95 табл., 191 джерел.

Ключові слова: СОЦІАЛЬНА НАПРУЖЕНІСТЬ, ВИМІРЮВАЛЬНІ МОДЕЛІ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ, ЕМПІРИЧНІ ПОКАЗНИКИ ТА ІНДИКАТОРИ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ, АНОМІЯ, СОЦІАЛЬНИЙ КОНФЛІКТ, СОЦІАЛЬНИЙ ПРОТЕСТ, ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА, УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, РЕГІОНИ УКРАЇНИ, ГЛОБАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ.

Об'єкт: соціальна напруженість як соціальне явище та процес суспільного життя.

Предмет дослідження: порівняльна база концептуальних та емпіричних вимірів соціальної напруженості та системних моделей емпіричних показників ідентифікації її стану в регіонах України.

Мета роботи: розробка теоретико-методологічних засад ідентифікації системи емпіричних показників методики моніторингу стану та відмінностей соціальної напруженості в регіонах України.

Методи дослідження: методологічною основою дослідження є стратегія реалізації інтегрального теоретичного синтезу, спрямованого на уточнення сутнісних ознак концепту соціальної напруженості, а також на з'ясування перспектив розробки мультирівневої методики дослідження соціальної напруженості; при визначенні специфіки вимірювальних моделей соціальної напруженості та їх дослідницької спрямованості в практиках новітніх емпіричних соціологічних досліджень були використані загальнонаукові методи: аналіз, індукція, дедукція, типологія, моделювання, а також спеціалізовані методики системного, та структурно-функціонального та порівняльного аналізу.

З'ясована специфіка наукових пояснень проявів соціальної напруженості в українському суспільстві та особливості розробки методики її дослідження у новітній вітчизняній соціології та здійснено порівняльний аналіз інноваційних стратегій розробки мультирівневої методології та методик вимірювання соціальної напруженості.

Розкрито зміст наукових підходів до визначення регіональної структури України як умови соціологічного дослідження стану та проявів соціальної напруженості.

Здійснена оцінка гносеологічного потенціалу інструментальних компонентів в методиках дослідження соціальної напруженості у порівняльній базі її показників.

Обґрунтована доцільність врахування особливостей розвитку регіонів в аспекті оцінки впливу чинників, що визначають стан соціальної напруженості, ступеню та характеру їх взаємозв'язку, що є важливою умовою концептуалізації методики аналізу та соціальної напруженості в регіонах України.

Умови одержання звіту: за договором. 03171, Київ-171, вул. Антоновича, 180, Укр ІНТЕІ.

ЗМІСТ

СКОРОЧЕННЯ ТА УМОВНІ ПОЗНАКИ	6
ВСТУП	7
1. ІННОВАЦІЙНІ КОГНІТИВНІ СТИМУЛИ РОЗРОБКИ МЕТОДИКИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ	9
1.1 Наукові пояснення проявів соціальної напруженості в українському суспільстві та особливості розробки методики її дослідження у новітній вітчизняній соціології	9
1.2. Порівняльний аналіз інноваційних стратегій розробки мультирівневої методології та методик вимірювання соціальної напруженості	16
2 НАУКОВІ ПІДХОДИ ТА ПОКАЗНИКИ МІЖРЕГІОНАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ ПРОЯВІВ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	22
2.1 Специфіка наукових підходів до визначення регіональної структури України як умови соціологічного дослідження стану та проявів соціальної нерівності	22
2.2 Особливості ідентифікації показників прояву соціальної напруженості в регіонально-територіальному вимірі українського суспільства	27
3 ОЦІНКА ТА АНАЛІЗ ГНОСЕОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ІНСТРУМЕНТАЛЬНИХ КОМПОНЕНТІВ В МЕТОДИКАХ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ У ПОРІВНЯЛЬНІЙ БАЗІ ЇЇ ПОКАЗНИКІВ	41
3.1 Дискусійні методологічні та методичні аспекти дослідження соціальної напруженості	41
3.2. Уточнення пізнавальної моделі соціальної напруженості в Україні	57
3.3 Аналіз валідності інструментальних компонентів дослідження індивідуального сприйняття проявів соціальної напруженості	74
3. 4 Оцінювання пізнавальних можливостей вітчизняних практик дослідження соціальної напруженості в системі двохмірного статистичного розподілу в екстраполяції протестного потенціалу	95
3.5 Методичні аспекти виміру соціальної напруженості в міжрегіональному порівнянні	116
4 НОВІТНІ ПОШУКОВІ НАПРЯМКИ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В ТЕОРЕТИЧНІЙ ТА ПРИКЛАДНІЙ СОЦІОЛОГІЇ ХХІ СТОЛІТТЯ	141
4.1. Методика надання порівняльної оцінки факторів, що визначають соціальну напруженість та регіональних відмінностей у різних регіонах України на основі застосування методу «експертних оцінок» swot –аналізу та longpest –аналізу	141
4.1.1 Методика swot-аналізу, з урахуванням ймовірності появи факторів соціальної напруженості та визначення направленості дії	141

4.1.2	Методика SWOT-аналізу, з урахуванням ймовірності появи факторів соціальної напруженості, а також визначення направленості дії	146
4.2	Вимірювальна модель соціальної напруженості на основі методу лінійної декомпозиції тренду	154
4.3	Гносеологічний потенціал методу фокус-групового інтерв'ю в структуризації картини соціальної напруженості в Україні	160
4.4	Гносеологічний потенціал відображення структурованої картина соціальної напруженості в Україні у застосуванні методики формалізованого глибинного інтерв'ю: Інсценація проблемних вузлів	172
4.5	Загальна характеристика та принципи побудови методики вимірювання соціальної напруженості	195
5	ІННОВАЦІЙНІ АСПЕКТИ ДІАГНОСТИКИ ДЖЕРЕЛ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ	211
5.1	Конкурентні особливості ціннісних преференцій студентської молоді як джерело соціальної напруженості в українському суспільстві	211
5.2	Суперечності практик символічного обміну та реалізації символічного капіталу як новітні джерела соціальної напруженості	214
	ВИСНОВКИ	218
	ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ	221
	ДОДАТОК А Результати опитування: динаміка та сучасний стан громадської думки	234
	ДОДАТОК Б Концептуальна схема системної моделі соціальної напруженості	244
	ДОДАТОК В Симптоми соціальної напруженості	245

СКОРОЧЕННЯ ТА УМОВНІ ПОЗНАКИ

- СН – соціальна напруженість
- АП – протестні акції
- 2М – двохмірний розподіл даних
- п. – позиції шкали

ВСТУП

Характерні для українського суспільства динамічні соціальні зміни останніх двох десятиліть наочно засвідчили про формування та утвердження якісно нових способів життєдіяльності людей. Сучасний період розвитку української держави, інституціональної системи суспільства та соціальних відносин характеризується вченими, політиками та лідерами громадської думки як період складних трансформаційних процесів, обумовлених також нагальними завданнями пошуку власного шляху цивілізаційного розвитку. Запроваджені за роки незалежності ринкові реформи національної економіки, лібералізація, гуманізація та демократизація суспільного життя, реалізація стратегії європейської інтеграції стали визначальними імперативами трансформації та розвитку сучасної України.

Водночас, слід констатувати, що спеціалізовані соціологічні дослідження феноменальних та процесуальних рис стану соціальної напруженості в Україні в аспектах наукової ідентифікації та обґрунтування системи емпіричних показників практично не проводилися. Однак у багатьох наукових проектах містяться тематичні блоки з вивчення проявів соціальної напруженості в українському суспільстві та даються різні інтерпретації її стану в залежності від мети та завдань таких проектів.

Особливо також враховувати важливу обставину цивілізаційної орієнтації українського суспільства, яка на даному етапі його розвитку проявляється в реалізації стратегії європейської інтеграції. Підписання угоди про асоціацію України з ЄС створило нові умови для зміни міжнародного статусу України в контексті взаємодій в межах існуючого глобального світового порядку. Інтенсифікація інтеграційних процесів в останні роки значною мірою підтримувалась за рахунок надання Україні великого обсягу кредитних коштів з боку МВФ, Світового Банку, ЄБРР та інших фінансових установ. Така ситуація певним чином загалом суттєво знижує можливості держави в вирішенні завдань соціальної політики як засобу зниження соціальної напруженості в українському суспільстві. Важливо зазначити, що для подальшої наукової розробки проблематики соціальних наслідків європейської інтеграції України особливе значення має банк соціологічних даних Соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України, у якому представлені показники протестного потенціалу населення України, та масштабного моніторингового проекту «Європейське соціальне дослідження» (керівники національної частини проекту – Є. Головаха та А.Горбачик).

Тематика соціологічного вивчення стану та відмінностей соціальної напруженості в Україні та її регіонах лежить в руслі інноваційних досліджень процесів структуризації та трансформаційної динаміки українського суспільства. Суспільний запит на фундаментальні та прикладні дослідження соціальної напруженості як атрибутивного соціального явища та процесу суспільного життя має чітку прагматичну спрямованість, оскільки його здійснення

сприятиме більш цілеспрямованому подоланню стримуючих соціальний розвиток українського суспільства стагнаційних процесів.

Мета дослідження - розробка теоретико-методологічних засад ідентифікації системи емпіричних показників методики моніторингу стану та відмінностей соціальної напруженості в регіонах України.

Завдання дослідження

- з'ясувати специфіку наукових пояснень проявів соціальної напруженості в українському суспільстві та особливості розробки методики її дослідження у новітній вітчизняній соціології та здійснено порівняльний аналіз інноваційних стратегій розробки мультирівневої методології та методик вимірювання соціальної напруженості.
- розкрити зміст наукових підходів до визначення регіональної структури України, як умови соціологічного дослідження стану та проявів соціальної нерівності
- здійснити оцінку гносеологічного потенціалу інструментальних компонентів в методиках дослідження соціальної напруженості у порівняльній базі її показників.
- охарактеризувати новітні пошукові напрямки наукової розробки проблеми соціальної напруженості в теоретичній та прикладній соціології XXI століття.

Об'єкт дослідження: соціальна напруженість як соціальне явище та процес суспільного життя.

Предмет дослідження: порівняльна база концептуальних та емпіричних вимірів соціальної напруженості та системних моделей емпіричних показників ідентифікації її стану в регіонах України.

Конструктивне вирішення завдань другого етапу наукової розробки теми реально створює теоретичний фундамент та базу емпіричних показників, необхідних для дослідження конкретних методичних проблем, пов'язаних зі специфікою організації та програмування соціологічного моніторингу стану та відмінностей соціальної напруженості в регіонах України.

1 ІННОВАЦІЙНІ КОГНІТИВНІ СТИМУЛИ РОЗРОБКИ МЕТОДИКИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

1.1 Наукові пояснення проявів соціальної напруженості в українському суспільстві та особливості розробки методики її дослідження у новітній вітчизняній соціології

Насамперед, слід зазначити, що запроваджені в Україні за роки незалежності ринкові реформи національної економіки, лібералізація, та демократизація суспільного життя, реалізація стратегії європейської інтеграції стали визначальними імперативами політичної та соціокультурної трансформації українського суспільства. Водночас основні результати наукового аналізу трансформаційних тенденцій важливо підкреслити засвідчили про суттєве посилення процесу соціальної диференціації, який наочно проявляється в тенденціях зростаючої поляризації соціальної структури суспільства, росту бідності, корупції та соціального невдоволення наслідками запроваджених реформ. Характерною ознакою теперішнього часу стала тенденція посилення соціальної напруженості, соціальна драматургія якої наочно проявилась в протестних формах масової поведінки громадян. Події, та реформаторські зміни, які пов'язані з Помаранчевою революцією 2004 р. та Революції Гідності 2014 р., а також з соціальними наслідками воєнної агресії Росії на Донбасі та Криму на даний час суттєво актуалізували потреби в науковому концептуальному поясненні та розробці методики соціологічних досліджень стану соціальної напруженості в українському суспільстві та його регіонах.

Важливо підкреслити, що загалом вітчизняні вчені повною мірою усвідомлюють наукову актуальність і практичну значущість наукової розробки теоретико-методологічних та методичних питань як необхідної пізнавальної бази організації і проведення прикладних соціологічних досліджень стану соціальної напруженості в українському суспільстві, яке під впливом певних і внутрішніх і зовнішніх обставин, як відомо, якісно змінюється у напрямках формування принципово нових принципів організації соціального порядку, утвердження нових моделей соціальної солідарності в умовах суперечливого формування нових способів діяльності соціальних класів та соціальних груп в економічній, політичній та соціокультурній сферах суспільного життя.

Вочевидь, у даному зв'язку важливо звернути увагу на особливості наукових дискусій середини 90-років минулого століття, які загалом відображували різноманітні спроби вітчизняних вчених та політиків здійснити ідентифікацію нових набутих якостей українського суспільства, як певного наслідку його структурних змін та трансформаційної динаміки. Головною та перманентною характеристикою цієї трансформаційної динаміки, на думку

В. Небоженка, є соціальна напруженість як неминучий результат взаємодії між суб'єктами соціальної дії (інститутами, регіонами, групами та особистостями). Соціальна напруженість, як наголошує автор, є тим соціальним явищем, яке не варто розглядати тільки як відхилення від «норми», і котре треба якнайшвидше усунути [1, с. 10-24]. Саме тому стан та рівень соціальної напруженості в українському суспільстві слід розуміти як важливу ознаку його «перехідності» та як значущий індикатор процесу його якісної трансформації. Важливо підкреслити, що у переважній більшості наукових досліджень 90-х років українське суспільство визначалось як «перехідне», «пострадянське», «постсоціалістичне», «посткомуністичне» з неясною історичною долею його транзиту [2, с. 20-34].

Активне використання цих ідентифікаційних метафор можна спостерігати як в наукових працях 2000-х років, так і в наукових дослідженнях самого останнього часу. Проте важливо вказати, що активне використання вченими і політиками даних метафор загалом не сприяє подоланню загальної ситуації ідентифікаційної кризи, яка, на нашу думку, суттєвим чином обумовлює стихійний характер трансформаційних процесів як головного джерела посилення процесів соціальної напруженості в Україні.

На дану обставину слушно звертали свою увагу у 2004 році В. Тарасенко та О. Іваненко у монографії «Проблема самоідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма)» [3]. У даній праці автори цілком справедливо підкреслювали, що за часів СРСР ніхто з дослідників і гадки не мав про те, щоб визначати українське суспільство як суспільство, яке орієнтується на втілення організаційних принципів ліберально-демократичного соціального порядку. Саме тому у ті часи українське суспільство визначалося як «радянське суспільство» (за критерієм форми державної влади) та як «соціалістичне суспільство» (за критерієм соціальної природи). «Відповідно до цієї ідентифікації суспільство прагнуло відтворити соціальні відносини, норми та цінності. Воно відносило себе до особливого типу соціумів, еталонами для самоідентифікації та ідентифікації яких служили соціалістична ідея, відповідний ідеал та влада рад трудящих. При цьому суспільство чітко відрізняло себе від систем, ідентифікаційна практика яких ґрунтувалася на інших значеннях соціальних параметрів, на інших еталонах» [3, с. 163-164].

Вчені стверджують, що у результаті радикального капіталістичного реформування головним суб'єктом трансформаційних змін став приватний підприємець-власник, що експлуатує найману працю по суті на засадах соціалістичних способів її організації та використання у своїх інтересах технологічного потенціалу виробничих комплексів державної, корпоративної та приватної форм власності. Реформування ж політичної системи зусиллями старої прокомуністичної номенклатури в умовах декларованого політичного плюралізму реально призвело до консервації соціалістичної системи «влади рад». Саме тому українське суспільство не має чіткого соціального самовизначення. «Криза соціального самовизначення в Україні означає, що, з одного боку, суспільство не «бачить» ні своєї соціальної природи, ні

притаманних йому історичної індивідуальності та унікальності, ні свого соціального обличчя (фізіономії), з іншого боку суспільствознавча наука у спробах осмислити соціально-політичні, соціально-економічні та культурно-історичні зміни в країні стикається з труднощами їх розпізнавання та кваліфікації. Їй би належало обґрунтувати нову модель ідентифікаційної практики, однак на це немає офіційного замовлення держави. Саме ж по собі це завдання занадто складне в теоретико-методологічному плані, бо потребує поєднання ретроспективного, конкретно-історичного та перспективного (прогнозного, екстраполяційного) аналізу суспільства з позиції його загальносоціологічної теорії (якщо така є) або ж спеціально створеної для цього [3, с.164-165].

Зі змістом основних положень даного висновку, вочевидь, слід погодитись, оскільки ці положення загалом демонструють цілком продуктивні зусилля вчених розробити інноваційну систему теоретико-методологічних координат наукових досліджень процесу структурної трансформації українського суспільства. Варто зазначити, що перспективи розвитку даного процесу автори цитованої праці оцінюють доволі скептично, оскільки цей процес буде супроводжуватись значним зростанням соціальної напруженості як цілком закономірного наслідку актуалізації суперечності між декларованими владними інституціями цілями ліберально-демократичних реформ і стихійним характером спроб їх практичного досягнення і реалізації. Вчені стверджують, що українському суспільству скоріш властиве поширення «демократичних ілюзій», ніж тенденція реальної демократизації. Ці ілюзії систематично відтворюються і реально існують як «копірувальна» «лінива» свідомість лібералістської еліти, що стала в Україні новою бюрократією і прагне стати буржуазією» [3, с.575]. Слід вказати, що даний висновок отримав певний концептуальний розвиток у працях автора даного звіту [4,5].

Важливо констатувати, що близьку за змістом позицію відстоює у своїх працях самого останнього часу Є. Головаха, доводить, що на даний час українське суспільство, за своїми базовими онтологічними ознаками є суспільством «пострадянським» у тому сенсі, що воно і тепер зберігає сутнісні риси того соціального устрою, від якого громадяни і демократична частина політичної владної еліта намагались рішуче відмовитись. Аргументація даної позиції загалом базується на доказах, що з перших років незалежності політична влада України обрала консервативний сценарій демократичних перетворень, наслідком чого стало відтворення застарілих соціальних структур та інститутів, їх стагнація та «шок без терапії». На думку Є Головахи, у результаті стихійної трансформації «з відкладеним декларованим транзитом» більшість громадян України знаходяться у стані амбівалентності по відношенню до інституціональних утворень, легальність яких не підкріплена ні правом ні мораллю [6, с.15-16]. .

Варто звернути увагу, що Є Головаха схильний тлумачити сам феномен «відкладеного декларованого транзиту» як складне соціально-психологічне явище, відтворення якого слід пов'язувати зі зростанням дестабілізаційного

потенціалу установок масової свідомості громадян України на соціальний протест, що є одним із найважливіших емпіричних оціночних показників рівня соціальної напруженості.

Слід визнати, що така дослідницька позиція і зараз є перспективною для подальшої наукової розробки, враховуючи ту відому обставину, що у другій половині 90-х років Є Головахою та Н. Паніною була розроблена інноваційна методика вимірювання рівня соціальної напруженості в українському суспільстві, основним показником якою є «Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу» (ІДПП). В суто методичному аспекті обчислення даного індексу базувалось на систематизованому узагальненні у межах 11-ти бальної шкали експертних оцінок щодо різних форм соціального протесту з огляду на різну їхню міру дестабілізаційності. Авторами методики також була розроблена оригінальна типологія форм соціального протесту та протестної поведінки як ризикогенних та конфліктогенних чинників дестабілізації соціального порядку в українському суспільстві [7, 8].

Слід підкреслити, що зазначена методика і зараз активно підтримується та вважається перспективною для подальшої наукової розробки. Так О.Резнік вважає, що увага авторів методики до проблеми протестного потенціалу дала змогу емпірично підійти до феномену соціальної напруженості. «Адже саме зв'язок із протестним потенціалом відрізняє стан незадоволеності як соціальне явище, відокремлює його від суто внутрішніх станів незадоволеності, які часто не пов'язані із соціальною взаємодією» [9, с.38]. Саме тому, як прагне довести вчений, «явище соціальної напруженості можна розглядати як стан незадоволеності соціальних суб'єктів щодо власних потреб та інтересів, який формується в рамках соціальної взаємодії через зіставлення власних очікувань з наявною реальністю і стає підґрунтям протестного потенціалу» [9, с.38].

Вочевидь, що автор розуміє проблематичність «зіставлення власних очікувань з наявною реальністю», що далеко не завжди і не обов'язково «стає підґрунтям протестного потенціалу». Тому не випадково виникає необхідність формулювання додаткових пояснень стосовно загального конфліктогенного характеру «незадоволеності соціальних суб'єктів щодо власних потреб та інтересів» та їх вимушеної участі у соціальних протестах,

«Соціальна напруженість виникає у соціальних взаємодіях, для яких характерна незадоволеність певною ситуацією чи явищем у соціумі. Важливими чинниками підживлення соціального порівняння та, відповідно, соціальної напруженості є об'єктивні та суб'єктивні ресурси які спонукають індивідів прагнути і домагатися розв'язання певної проблеми. Про існування загрози масових протестів можна говорити тоді, коли усвідомлюється ідентифікація з референтною групою («ми») та уявлення антагоністів («вони»), які можуть представляти іншу соціальну групу. Критичний рівень протестного потенціалу – рівень солідарності – виникає у випадку психологічної готовності до спільних дій заради групових інтересів. Перманентний кризовий стан актуалізує доступ різних груп до соціальних ресурсів. І породжує різного роду «розмежування», «розколи», «поділи» та «відмінності» великих соціальних

груп. Тобто у випадку, коли індивідуальна депривація підживлюється актуалізацією певних розмежувань, виникнення масових протестів стає питанням часу» [9, с.41].

В результаті аналізу змісту даного пояснення, неважко помітити схильність О.Резніка тлумачити сам спосіб реалізації індивідом протестного потенціалу через свою участь у масових протестах, як прояв девіантної поведінки – тобто як чинник загрози стабільності існуючого соціального порядку. Звідси і соціальна напруженість як прояв і наслідок «незадоволеності певною ситуацією чи явищем у соціумі» мислиться як дисфункціональна атрибутивна характеристика суспільного життя.

У даному зв'язку варто звернути увагу і на деякі суттєві уточнення, зроблені А.Горбачиком, стосовно методичних та процедурних характеристик емпіричних соціологічних досліджень, які ґрунтуються на концептуалізації соціальної напруженості «як готовності до протестних дій». Осмислюючи досвід реалізації, розробленої і при участі його вченого, методики вивчення стану соціальної напруженості, він наводить наступну пояснюючу аргументацію:

«Різні форми протесту мають різні наслідки і загрози для існуючого в суспільстві порядку. Тому для з'ясування дестабілізаційного потенціалу кожної із потенційно можливих форм протесту проводилось експертне дослідження, в ході якого експертам пропонувалось дати оцінку загрози кожної із виділених дослідниками форм протесту для дестабілізації ситуації у суспільстві. В проведеному відповідному «установчому» експертному дослідженні експертами виступали службовці державних адміністрацій різного рівня. Далі застосовувалась спеціальна процедура узгодження оцінок та обчислювалися оцінки дестабілізаційного потенціалу різних можливих форм протесту. Отримані оцінки використовувались як вагові коефіцієнти при обчисленні протестного потенціалу окремих груп населення в ході масового опитування. Респондентам задавалось питання про можливість участі у той чи іншій протестній діяльності, а потім на основі цих відповідей з використання отриманих в результаті експертного опитування вагових коефіцієнтів оцінювався протестний потенціал як окремих респондентів так і шляхом усереднення певних соціальних груп. Методика неодноразово застосовувалась в Моніторинговому дослідженні Інституту соціології НАН України. Результати застосування методики корелювали з подіями в країні, що є свідченням і критеріальною і, певною мірою, прогнозною валідністю інструменту» [10, с.54].

Аналізуючи зміст наведених положень, доволі неважко помітити суперечності.

1. Сама концепція і методика емпіричного дослідження загалом націлена на ідентифікацію «загроз для існуючого в суспільстві порядку». Така стратегічна орієнтація дослідження не може не породжувати певні сумніви, оскільки сам процес структурної трансформації українського суспільства передбачає не консервацію, а динамічну якісну зміну організаційних засад соціального порядку.

2. Підкреслено, що для з'ясування дестабілізаційного потенціалу можливих форм протесту проводилось експертне дослідження, у якому експертами виступали службовці державних адміністрацій різного рівня. Вочевидь, що автори методики допускали, що дані експерти на відміну від оцінок пересічних громадян, будуть давати в своїх оцінках інформацію з позиції їх статусної ідентичності. Однак, така інформація у експертів подібно до інших громадян, як правило, формується на перцептивному рівні сприйняття ситуацій реальних загроз і, взагалі її «зовнішню правдивість» можна ставити під сумнів, враховуючи доволі типові випадки коли експерт-держслужбовець «для себе» оцінює конкретну ситуацію дестабілізації як наслідок власних неефективних управлінських дій.

3. Викликає також сумнів доцільність і реальна можливість методики дослідження на основі масового опитування «оцінювати протестний потенціал окремих респондентів» без спеціально розроблених і неспівмірних індикаторів їх персональної «інклюзивної та ексклюзивної ідентичності». На важливість врахування цього важливого аспекту проблеми вказує у своїй праці А.Ассман [11, pp. 200-202].

4. Доволі проблематичним є також положення стосовно прогностичної валідності методики. У даному зв'язку варто звернути на принципний висновок, який зробила І.Бекешкіна, на основі критичного узагальнення досвіду і результатів проведених в Україні досліджень протестних установок, настроїв та протестної поведінки: «порівняння рівнів протестних настроїв та реальних протестів засвідчує відсутність такої прямої кореляції» [12,с.54-56]. Звісно, що відсутність такого прямого зв'язку робить проблематичним ефективне застосування методів естраполяційної та еталонної прогностики для виміру майбутнього стану соціальної напруженості в Україні.

5. Концептуальне тлумачення соціальної напруженості як «готовності до протестних дій» у межах окремої країни має певні недоліки, оскільки соціальна напруженість переважно досліджується: 1) в теоретичних координатах соціологічних теорій соціального конфлікту та девіантної поведінки і 2) на мікрорівні соціологічного аналізу, пізнавальну специфіку якого сучасні дослідники (Н.Смелзер, Дж.Тернер та ін.) визначають поняттям «human interaction» - тобто поняттям, яким загалом позначаються процеси формування, стабілізації/руйнації та усталеної репродукції (повторювальності) міжіндивідуальних зв'язків. Зазначимо, що загалом така пізнавальна орієнтація надмірно драматизує можливі наслідки посилення соціальної напруженості та не виправдано психологізує сам феномен протестного потенціалу, що суттєво впливає на процес розробки програм емпіричних соціологічних досліджень. На цю обставину цілком справедливо вказує О.Злобіна, яка підкреслює що у більшості випадків проведених досліджень науковцями вивчається «скоріше не соціальна напруженість як така, а її роль як чинника соціально небезпечної поведінки» [13, с.52].

Зазначимо, що наведені критичні зауваження загалом не заперечують наукову значущість методики виміру протестного потенціалу як індикатора

стану соціальної напруженості в Україні та її регіонах. Специфічні особливості практичного застосування даної методики українськими і російськими соціологами в порівняльній перспективі будуть більш детально висвітлені у наступному розділі даного звіту. Незважаючи на певну концептуальну обмеженість розуміння соціальної напруженості як «готовності до протестних дій», що певним чином обумовлює і характерні процедурні суперечності в розробці програм і проведення емпіричних соціологічних досліджень, ця методика має виразну перспективу своєю модернізацією.

По-перше, важливо вказати зростаючу роль персоніфікованих соціальних практик в організації соціального порядку. Тому увага дослідників до вивчення і специфіки індивідуальних протестних установок та ідентифікації механізмів генези та розвитку міжіндивідуальних та міжгрупових взаємодій на базі актуалізації цих установок не буде втрачати своєї актуальності.

По-друге, дана методика може бути використана і при організації діагностичних досліджень стану соціальної напруженості без залучення експертів. Слід зазначити, що на даний час можна говорити про успішне проведення двох загальнонаціональних опитувань, Одне з таких опитувань на тему - «Соціальна напруженість та протестна активність» було проведено Інститутом соціології НАН України та фондом «Інтелектуальна перспектива з 3 по 25 липня 2017 р. Його результати були оприлюднені на сайтах цих організацій та проведеному в Інституті соціології 22 вересня 2017 р. круглому столі. Друге опитування на тему: Соціальні нерівності: сприйняття українським суспільством», результати якого були представлені у якості інформаційного матеріалу учасникам III-го конгресу САУ, було проведено САУ та «Українським інститутом соціальних досліджень імені Олександра Яременка» у першій декаді вересня 2017 р. Зібрані та систематизовані дані проведених опитувань виразно зафіксували особливості емоційного сприйняття соціальних чинників, що впливають на оцінку та визначення респондентами рівня соціальної напруженості в Україні та 5-ти її регіонах, а також самооцінку респондентами глибини та масштабів соціальних нерівностей, виходячи із розуміння ними свого реального матеріального стану. та само-ідентифікації в стратифікаційній ієрархії соціального розподілу на «базову»(нижчу), «середню» та «вищу» страти українського суспільства. На думку О.Куценко отримані емпіричні дані дозволяють виокремити та здійснити спеціалізований диференційований аналіз нерівностей, які безпосередньо спричинюють загострення соціальної напруженості і тих нерівностей, які не провокують її зростання [14, с.12]. Водночас, дослідницею був зроблений важливий висновок, у якому констатовано, що свідомість опитаних громадян виразно віддзеркалює нові нерівності, «які тяжіють до постіндустріальної меритократичної моделі» структуризації суспільства. Дана констатація, по суті вказує на важливість врахування реального взаємозв'язку українського суспільства як соціальної системи індустріального типу з розвинутими постіндустріальними суспільствами, які здійснюють глобалізований вплив на менш розвинуті країни, посилюючи в них соціальну напруженість через встановлення різних форм їх

ресурсної залежності. Усвідомлення даної обставини можна розглядати як значущий стимул вивчення світового досвіду розробки методик мультирівневого соціологічного аналізу соціальної напруженості.

1.2. Порівняльний аналіз інноваційних стратегій розробки мультирівневої методології та методик вимірювання соціальної напруженості

Насамперед, слід констатувати, що на даний час соціологи усвідомлюють актуальність наукового вивчення онтологічної специфіки соціальної напруженості як атрибутивного явища та процесу суспільного життя. Однак важливо зазначити, що наукова розробка теоретико-методологічних засад спеціалізованих соціологічних досліджень феноменальних та процесуальних рис соціальної напруженості в різних країнах, як вже зазначалося, знаходиться на початковому етапі, що обумовлено, на наш погляд, цілком реальними труднощами ідентифікації специфічних онтологічних детермінант соціальної напруженості як суперечливих функціональних чинників глобальної трансформаційної динаміки.

Серед таких чинників є в першу чергу наявна криза політико-правової бази організації системи сучасних міжнародних відносин. У даному зв'язку важливо підкреслити по суті фактичну руйнацію усталених традиційних практик укладання міжнародних угод та договорів на принципах «братерства», «дружби», «гарантій безпеки» та територіальної цілісності», «взаємодопомоги».

Десятиліття тому назад не можна було навіть уявити, що в умовах і нині діючого договору між Україною і Росією про «дружбу і співробітництво» стане можливою анексія Криму та агресія на Донбасі. Однак дана ситуація не є якимось унікальним випадком. Зазначимо, що посилення глобальної конкуренції у більшості випадків стимулює укладання різноманітних партнерських угод ситуативного характеру, які не є надійними гарантіями підтримки державного суверенітету різних країн глобалізованого світу. На дану обставину цілком справедливо звертають увагу у своїх монографіях М. Михальченко та Ю. Савельєв [див. 15, 16]. Тому не буде перебільшенням заявити, що соціальна напруженість є атрибутивною рисою сучасного глобального світового порядку, а також є, як вже зазначалось нами, специфічним детермінуючим чинником самого процесу організації міжнародних відносин.

Зазначимо, що у минулорічному проміжному звіті нами було представлено оригінальне концептуальне визначення соціальної напруженості як соціологічної категорії: Соціальна напруженість – це інтегральна онтологічна характеристика суспільства як соціальної системи, яка відображає певний відносний рівень її стабільності та функціонально проявляється в загостренні соціальних відносин конкретного суспільства, викликаних

незадоволеністю потреб, інтересів та цілей індивідуальних та колективних суб'єктів суспільного життя.

Дане визначення імпліцитно включає і певні смислові припущення стосовно реального і можливого відтворення різних форм соціальної напруженості як наслідку реального взаємозв'язку окремих суспільств як держава-націй з іншими суспільствами у глобалізованому просторі соціальних взаємодій. [17, с.293-297]

Водночас, важливо враховувати, і певні особливості пізнавального статусу поняття «соціальна напруженість» як специфічної узагальнюючої наукової абстракції, якій притаманна певна варіативна смислова дисперсія. Саме тому сутнісні ознаки поняття «соціальна напруженість», як рефлексивні характеристики певних соціальних наслідків індивідуальних і колективних соціальних практик, в різних емпіричних соціологічних дослідженнях відображуються за допомогою використання більш конкретних синонімічних понять, таких як: «домагання», «бажання», «апетит», «невдоволення», «протест», «конфлікт», «агресія», «війна» [18, pp.2-4].

Таке спеціалізоване концептуальне визначення сутнісних ознак поняття «соціальна напруженість», підкреслює її важливий пізнавальний статус як соціологічної категорії, що відображує певну систему типових каузальних онтологічних чинників як джерел актуалізації насилля, примусу та ризикових ситуацій, а також як стимулів розвитку соціальної активності на рівнях:

- 1) міжособистісних взаємодій (мікро- рівень);
- 2) самодіяльних ініціативних практик (мезо-рівень);
- 3 інституціональних взаємодій (макрорівень);
- 4) транснаціональних практик (інтерсоцієтальний рівень)

Наукове усвідомлення зазначеної концептуальної позиції, як ми вважаємо, є переконливим аргументом і стимулом творчої розробки мультирівневої методології та методик вимірювання соціальної напруженості.

Вочевидь, враховуючи дану обставину, варто звернути увагу на ту важливу обставину, що і авторитетні західні соціологи наводять аргументовані докази щодо важливості наукової концептуалізації теми соціальної напруженості в контексті певних інноваційних ідей стосовно глобалізованих соціальних практик як стимулів розвитку теоретичної соціології. У даному зв'язку доцільно вказати на зміст трьох таких найважливіших ідей.

По-перше, це ідея епістемологічного розвитку соціології «поза межами суспільств» (Дж. Уррі, У. Бек, Е. Гіденс та ін.). Розширений концептуальний вираз цієї ідеї полягає в аргументації дослідницької позиції, згідно якої під впливом процесу глобалізації практично усі сучасні суспільства як нації-держави втрачають «органічність», а звідси і риси функціональної автономності та самодостатності. Саме тому соціологічний аналіз, який обмежується вивченням окремих суспільств, стає все більш архаїчним. Неважко зрозуміти, що в теоретичних межах даної дослідницької позиції соціальна напруженість є закономірним наслідком процесу глобалізації та «нових мобільностей».

По-друге, це ідея необхідності радикального переосмислення онтологічних характеристик соціальності в умовах інтенсивного розвитку соціальних мереж, які формують нові інтерактивні моделі соціальних взаємодій і комунікацій інклюзивного та ексклюзивного типу (Б.Латур, М.Арчер, А.Асман, Ж.Бодрійяр, П.Бурдьо та ін.). У даному зв'язку також важливо враховувати ту обставину, що процеси віртуалізації суспільного життя загалом позитивно сприяють розвитку потенціалу агентності індивідуальних та колективних соціальних суб'єктів та розширюють можливості їх залучення (інклюзії) в наявне поле глобальних, регіональних та локальних соціальних практик. Однак, таке залучення часто носить симулятивний характер і реально стає формою соціального виключення (ексклюзії). Так спокусливе бажання і дії біженця-мігранта, які спрямовані та досягнення мети - стати членом розвинутого суспільства і бути залученим до ресурсних процесів життєдіяльності даного суспільства - реально наштовхуються на протидію механізмів соціального виключення як функціональної системи обмежень економічного, політико-правового та соціокультурного характеру. Суперечливе поєднання зазначених бажань і дій та функціональних механізмів протидій є важливим джерелом соціальної напруженості, з позицій такого концептуального розуміння соціальна напруженість є онтологічним проявом суперечностей між інклюзивним та ексклюзивним типами ідентичності індивідуальних та колективних суб'єктів суспільного життя.

По-третє, важливо також вказати на концептуальну значущість ідеї радикального посилення тенденції індивідуалізації суспільного життя. Слід вказати, що зміст даної ідеї по різному інтерпретується у відомих концепціях «зміни балансу між Я і Ми» (Н.Еліас), «індивідуалізованого суспільства» (З.Бауман), «соціальної травми» (П.Штомпка, Дж.Александр). Зазначені концепції, незважаючи на суттєві відмінності їхньої тематичної спрямованості, загалом націлюють увагу соціологів на значущості дослідження домінуючого впливу персоніфікованих соціальних практик в процесах організації соціального порядку сучасних суспільств та утвердження в них меритократичного профілю соціальної структури. Важливо враховувати, що посилення впливу персоніфікованих соціальних практик реально призводить до порушення та руйнації усталених режимів соціально-групової інтеграції внаслідок формування нових стимулів, шансів та каналів різноспрямованої соціальної мобільності для окремих індивідів. Вочевидь, що певна система таких «порушень та руйнацій» також є цілком специфічним джерелом соціальної напруженості, яка може переростати у різні латентні та явні форми соціальних конфліктів та протестної поведінки. Таким чином, соціальна напруженість – це закономірний наслідок радикального посилення тенденції індивідуалізації суспільного життя.

Вочевидь, що врахування змісту даних ідей засвідчують про важливість вирішення завдання ідентифікації глобальних джерел та детермінант соціальної напруженості у трьох вимірах:

1) ідентифікації процесу глобального розподілу примусу та насилля, як джерела соціальної напруженості та конститутивного чинника демократичних суспільств з соціальним порядком «закритого обмеженого доступу» (closed access pattern of social order) та соціального порядку «відкритого доступу» (open access pattern of social order) [19, pp.12-25].

2) ідентифікації процесу актуалізації ризикових ситуацій як детермінант соціальної напруженості (економічні, політичні, гуманітарні, інвайроментальні, терористичні ризики) [20, pp.40-65].

3) ідентифікації функціональності онтологічних чинників дезорганізації соціального порядку:

- а) функціональності недовіри.
- б) функціональності корупції.
- в) функціональності процесу депривації.
- г) функціональності ксенофобії.
- д) функціональності збройних конфліктів та терористичних акцій.

Вочевидь, що дослідницькі проблеми ідентифікації глобальних джерел та детермінант соціальної напруженості у таких вимірах, певним чином потребують свого вирішення на інтерсоціетальному рівні мультирівневої методики дослідження соціальної напруженості.

На цю обставину звертає увагу французький соціолог Д.Буже, при характеристиці методичних засад транс'європейського проекту RECWOWE (Reconciliation of Work and Welfare in Europe), який здійснювався з 2008-2012 рр. вченими 19 країн Європи [18, pp.5-34]. Цей вчений підкреслює, що узгодження інтересів трудових мігрантів, які прямують у розвинуті країни Європи з інтересами їх корінних мешканців потребує детального дослідження різноманітних глобальних детермінант соціальної напруженості, які пов'язані з якісними трансформаціями традиційних систем організації праці та зайнятості, а також існуючих систем соціального забезпечення. На інших рівнях дослідження конкретні показники даних детермінант повинні бути першим чинником, узгодженим з системою спеціальних індикаторів, які відносяться до інших макро- мезо- та мікрорівнів дослідження, в результаті чого уся цілісна система емпіричних показників може бути трансформована в загальну пояснювальну модель стану соціальної напруженості.

Загалом таку стратегію підтримують і інші дослідники. Так Н.Каквані, вказує на важливість узгодження типових каузальних детермінант соціальної напруженості, які є спільними для інтерсоціетального (глобального) та макрорівня соціологічного аналізу. Такими типовими каузальними чинниками є:

1. Наявність глибоких соціальних нерівностей (традиційних та нових).
2. Хронічна бідність.
3. Зменшення долі середнього класу.
4. Нестабільність розміру отриманих доходів.
5. Обмеження соціальної мобільності [21].

У праці Й. Лі та Д.Шіна [22] підкреслюється важливість виміру процесу диференціації класових груп конкретного суспільства та основі врахування також сукупних показників доходів як результату їх інституціонально організованої і ініціативної та самодіяльної активності, отриманих із глобальних і регіональних джерел.

В методиці, запропонованої Е. Аткинсоном звернута увага на важливість дослідження суперечностей соціальної інклюзії як джерела соціальної напруженості. Вочевидь, що вимірювання соціальної напруженості в аспектах аналізу глобальної та регіональної дискримінації громадян, їх свідомого обману, залучення у неефективні зв'язки та конфліктні комунікації повинні також здійснюватись на усіх можливих 4-х рівнях соціологічного аналізу [23].

Зазначимо, що таку ж позицію відстоює і Д.Рогнер [24].

Доцільно підкреслити, що і працях самих останніх років вітчизняні вчені доволі критично оцінюють реальні інклюзивні можливості українського суспільства та можливості здійснення конструктивних демократичних перетворень в Україні. Так А.Єрмолаєв у статті «Національна держава і українське суспільство: зигзаг чи поворот» [25] наводить змістовну аргументацію, стосовно важливості реалістичного врахування кризового стану двох взаємопов'язаних фундаментальних онтологічних умов демократичного розвитку: 1) територіальної цілісності України та 2) її соціальної цілісності. Звісно, територіальна цілісність України наразі є лише номінальною. Адже цілий регіон країни (Крим) опинився у складі сусідньої держави. До того ж окремі райони іншого регіону (Донбасу) знаходяться під контролем сепаратистів, які отримують різноманітну ресурсну підтримку з боку Росії. Більш складним для наукового аналізу, на думку автора, є питання соціальної цілісності України. «Реальною демографічною картиною в Україні не володіє ніхто. Усталені міфи про «52 мільйони українців» початку 90-х і «46 мільйонів» початку 2000-х не мають жодного відношення до реальної чисельності населення, яке має і використовує громадянські права і виконує певні обов'язки в українській державі. По доволі приблизним оцінкам, за минулі три роки (2014-2017) поза громадянським простором Україні залишилось біля 8 мільйонів людей. Більше 2 мільйонів проживають у Криму, 3-3,5 мільйона знаходяться на території так званого ОРДЛО. Покинули країну протягом цих років щонайменше мільйон осіб, більша частина яких – переселенці у РФ.» [25, с.3].

Вочевидь, що необхідність врахування деструктивних чинників глобального та регіонального зовнішнього впливу на процеси соціальної дезінтеграції українського суспільства та посилення соціальної напруженості обумовлює важливість розробки мультирівневих методик вимірювання її стану

Таким чином, на основі аналізу, здійсненого у даному розділі дослідження з'ясовано, що зростання соціальної напруженості в Україні та її регіонах, загалом обмовлена стихійним та непослідовним характером ринкових и та політичних трансформацій українського суспільства, яке і зараз по своїм функціональним ознакам є суспільством пострадянським – тобто, таким, що

відзначається консервативним характером управління економічним розвитком (стратегія економічної стабілізації) та стихійними спробами інтенсивного реформування політичної системи без належної консолідації політичної еліти.

Поширені в Україні методики виміру стану соціальної напруженості загалом базуються на її концептуальному розумінні як "готовності до протестних дій". Така дослідницька орієнтація методики сприяє виміру рівня дестабілізаційного протестного потенціалу різних груп населення на основі їх перцептивних оцінок рівня життя, характеру політичних та соціальних відносин та соціокультурних комунікацій. Нами встановлено, що важливими джерелами існуючого стану та росту соціальної напруженості в Україні та її регіонах є певна специфічна система каузальних факторів функціональності специфічних онтологічних чинників дезорганізації соціального порядку:

- а) функціональності недовіри;
- б) функціональності корупції,
- в) функціональності процесу депривації;
- г) функціональності ксенофобії;
- д) функціональності збройних конфліктів та терористичних акцій.

Аргументовано, що наукове дослідження функціонального впливу даних чинників на процеси відтворення соціальної напруженості є важливим стимулом творчої розробки мультирівневої методології та методик вимірювання соціальної напруженості, яка повинна вивчатися на 4-х дослідницьких рівнях:

- 1) міжособистісних взаємодій (мікро- рівень);
- 2) самодіяльних ініціативних практик (мезо- рівень);
- 3) інституціональних взаємодій (макро- рівень);
- 4) транснаціональних практик (інтерсоцієтальний рівень).

Наукове усвідомлення зазначеної концептуальної позиції, як ми вважаємо, є переконливим доказом важливості подальших інноваційних розробок мультирівневої методології та методик вимірювання соціальної напруженості, що відповідає і провідним тенденціям світового наукового пошуку у даному напрямі.

З'ясована специфіка наукових пояснень проявів соціальної напруженості в українському суспільстві та особливості розробки методики її дослідження у новітній вітчизняній соціології та здійснено порівняльний аналіз інноваційних стратегій розробки мультирівневої методології та методик вимірювання соціальної напруженості.

2 НАУКОВІ ПІДХОДИ ТА ПОКАЗНИКИ МІЖРЕГІОНАЛЬНИХ ВІДМІННОСТЕЙ ПРОЯВІВ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

2.1 Специфіка наукових підходів до визначення регіональної структури України як умови соціологічного дослідження стану та проявів соціальної нерівності

На явища та процеси соціальної напруженості істотно впливають не лише макроекономічні та макросоціальні особливості суспільства, властиві Україні з огляду на її природно-кліматичні, поселенські та історичні складові. Саме тому логіка дослідження привела до необхідності вивчення регіональних особливостей соціальної напруженості громадян.

Регіон як система надає свою дію на соціальну напруженість. Тому, розвиток соціальної напруженості та форм її прояву знаходяться і під впливом регіону. Причина її зростання і тенденція її розвитку в різних регіонах, на певних етапах їх розвитку є неоднаковими. Практично кожен регіон має власні витoki, той або інший переважаючий тип конфліктів. Їх діагностика і подальше регулювання можливі лише з урахуванням всієї сукупності чинників, що визначають природу, джерела, стратегії поведінки учасників конфліктної взаємодії в даному регіоні.

Виділення регіонального рівня чинників, що впливають на соціальну напруженість, припускає уточнення поняття «регіон». Проясненню цього поняття додавалися немало дискусій, акцентуючи увагу то на проблемі проведення просторових або адміністративних меж і позиціонування регіонів по відношенню один до одного, то на фіксації соціальних відмінностей. Дослідниками критерієм для «регіоналізації» бралися визначені сукупності соціально-економічних ознак, соціально-політичних, електоральних, соціокультурних.

Проблема визначення поняття регіону, його полісемантичність зумовлена складністю і багатоаспектністю цього явища.

В наукових дослідженнях принципи виокремлення чи «уявлення» регіону досить багатоманітні, і практично не вичерпні. Здебільшого регіон виступає як суто умовна конструкція, зміст якої визначається тими завданнями, що їх ставить перед собою дослідник. Такого роду об'єкти дослідження припускають системний підхід, який включає різні аспекти і рівні його аналізу. У суспільних науках існує немало підходів до визначення «регіону». Основні ознаки, що характеризують поняття «регіон»: комплексність, цілісність, спеціалізація, керованість, тобто наявність політико - адміністративних органів управління. В соціологічній літературі регіон розглядається перш за все як простір певної соціальної структури, організації влади і культурних традицій, що дає підстави

соціологам говорити про територіально диференційоване об'єднання людей [26, с. 94].

Однозначного визначення терміна «регіон» суспільними науками досі не знайдено, тому доцільно навести декілька підходів до його розуміння. Перш за все, - це цілісне економіко-територіальне утворення, котре складається з дрібніших соціально-економічних підсистем. Зарубіжний досвід свідчить, що територіальні диспропорції мають місце практично в усіх країнах. Крім того, досвід країн, які пройшли трансформацію соціальних систем, показує, що збільшення диспропорцій соціального розвитку є об'єктивним процесом.

Синтезуючи різні підходи, наприклад Е.Маркузе визначає регіон, як «історично еволюціонуючу, компактну територіальну спільноту, яка містить в собі фізичне оточення, соціоекономічні, політичне та культурне середовище, а також просторову структуру, яка відрізняється від інших регіонів і територіальних одиниць, таких, як місто або нація» [27, с.7, 251]. В рамках культурного спрямування Ф. Бродель трактував регіон як особливий «світ» з притаманним тільки йому менталітетом, способом мислення, традиціями, світоглядом і світовідчуттям. Близьким за змістом є визначення регіону М.Лернера - це єдність людей і місць, природних умов, етнічних груп, економіки, історії, характеру мислення і способу життя [28].

На думку Л.Олеха, регіон визначається як самодостатній соціальний організм, що знаходиться в єдності з середовищем, що володіє фізико-географічними, культурно-цивілізаційними, еко-економічними, етнічно-історичними, політико-адміністративними і правовими властивостями і виступає засобом формування і функціонування певної федерації " [29, с. 124].

Інший дослідник Ю.Запрудский виділяє наступні регіональні особливості:

- клімат, ландшафт, природні ресурси, які істотно впливають на умови життя населення;
- етнополітичні, культурно-історичні, релігійні, демографічні та інші характеристики, що мають на даний момент значення об'єктивних чинників життєдіяльності населення, місця існування людей і основи формування стійких традицій і правил поведінки;
- стан економіки, наявність і ступінь кваліфікації необхідної робочої сили, специфіка соціальної структури, динаміка суспільних відносин, загальний рівень освіти і культури населення [30, с. 28].

Видно, що регіональний рівень представлений набором економічних, соціальних, політико-інституційних, культурних, конфесійних, екологічних, демографічних, історичних, етнічних, правових і інших чинників, кожний з яких виконує свою роль і вносить свій внесок у формуванні самобутності регіону. Тому, відзначається полісемантичність поняття "регіон", зміст якого, залежить від відображення конкретного зрізу життя.

Заслуговує уваги визначення І. Баджа та К. Ньютона, згідно яких, регіон – це територія, яка є реальною спільністю з географічного погляду, або така територіальна спільність, де існує спадкоємність і чисе населення поділяє певні

загальні цінності та прагне зберегти і розвинути свою самобутність з метою стимулювати культурний, економічний та соціальний прогрес» [31, с.124].

Таким чином, ключовими індикаторами поняття «регіон» є: певна територія, яка географічно виокремлюється зі складу загальної території країни; населення, яке проживає на цій території і має певні спільні особливі характеристики щодо решти населення цієї країни. Третім індикатором, виходячи з різних положень повинна бути самоідентифікація або самоусвідомлення наявності в цієї групи людей певних особливостей, які відрізняють їх від загалу. Цей індикатор передбачає врахування пріоритету регіональної самоідентифікації над загальнонаціональною.

Як бачимо, сучасне розуміння «регіону» орієнтоване на його максимальну комплексність і цілісність, на повне врахування всіх його складових — природних, соціальних, економічних, політичних, з одного боку, і на визначення його своєрідності та унікальності — з другого. Така ситуація породжує низку методологічних питань і проблем: кожен компонент, кожний чинник регіоналізації має свою природу і свої закономірності щодо просторового розподілу.

Потрібно визнати, що всі рівні чинників впливають на інтереси та потреби великих мас людей, які складають «кістяк» або модель регіону. У центрі його завжди знаходяться певні епіцентри незадоволеності великих мас людей. Соціальна напруженість виникає від усвідомлення людьми своїх ущемлених прав і інтересів (перш за все деприваційна парадигма). Тут велику роль грають ЗМІ, за допомогою яких політичні і комунікаційні актори формують певну думку, артикулюють ідеї стосовно прав, інтересів суспільства. Це можуть бути ідеї історичної несправедливості, щодо ущемлених інтересів. Але головною причиною подібних дій виступають, як правило, економічні інтереси. Причому, соціально-політична напруженість, що має в основі незадоволені базові потреби людей.

Регіональність — багаторівнева категорія так само, як багаторівневою є вся життєдіяльність суспільства. На даний час таксономія регіонів у вітчизняній регіональній економіці ще не розроблена. «Регіонами» нині називають і групи областей (Карпатський регіон, Донбас і т. д.), області (Одеський регіон та ін.), групи адміністративних районів (Придунайський регіон) тощо.

Кожна країна чи суспільство має з цього приводу свої особливості. Не виняток, а точніше чітку і контрастну регіональну диференційованість проявляє і Україна. Однак, в Україні є свої особливості. Признано, що регіональні відмінності в Україні значно глибші, ніж у країнах Європи і набувають рис цивілізаційного характеру. Тут регіональні ідентичності сформувалися раніше, ніж виникла держава, і тому і являють переважання регіональних та місцевих ідентичностей над загальнонаціональними і державними. Безліч відповідних комплексних досліджень вказують, зокрема, на дихотомічність регіональних ідентичностей Заходу та Сходу, особливо на ідеологічному та політичному

рівнях, де виявляються елементи соціального відчуження у взаємсприйнятті. Та суттєвішим є взаємозумовленість регіональних та політичних ідентичностей.

З усіх комплексних досліджень та підходів найбільш прийнятним та, в кінцевому рахунку результативним з точки зору валідності, зокрема до застосування вивчення соціальної напруженості, став суспільно-політичний (електоральний) підхід до вияву регіональних особливостей в Україні. Ключовим для диференціації суспільно-політичного електорального простору стало поняття «регіональна ідентичність». Не заглиблюючись у сутність різноманітних варіацій його трактувань, можна сказати, що це «усвідомлення культурної, історичної, етнічної тощо окремішності населення певного регіону» [7, с.44]. Основними параметрами регіональної ідентичності, в рамках яких розгортається незбіг і полярність інтересів та цінностей, на базі багаторічного дослідницького досвіду соціологами визначено: ступінь лояльності до державної влади, зовнішньополітичні орієнтації; мовні пріоритети, конфесійні уподобання; домінанти історичної пам'яті, питома вага «лівих» чи «правих» політичних настроїв [33, с. 287–305].

Структурування електорального простору відбувалося переважно на ідеологічній основі: «правий» Захід та «ліві» Схід, Південь і Центр країни. Більшість дослідників відокремлюють політичну культуру Правобережжя і Лівобережжя. Далі структурування електорального простору України супроводжувалося за регіональними елітами як носіями регіональних ідентичностей, що дало підстави дослідникам стверджувати про зародки нової осі територіальної диференціації суспільно-політичних (електоральних) переваг – «прозахідна/ проросійська» орієнтація. На сьогодні відбулась агрегація та артикуляція політичних інтересів частини суспільства у нехарактерний для представницької демократії спосіб: у форматі «майдан – влада», а не «влада – опозиція», що свідчить про глибоку кризу політичної системи країни та створює передумови територіального розмежування. Отже, ціннісною основою кожного регіону України є власний соціокультурний код, який можна розглядати як концентрацію природно-географічних, геополітичних, геоекономічних, історичних, культурних та інших ознак. І його вплив на суспільно-політичні симпатії виявляється визначальним. Перенесення постулатів теорії електоральної географії на реалії України свідчить про те, що усі перелічені фактори і ефекти тією чи іншою мірою мають дію. Тому, вказані електоральні цикли виявили диференціацію суспільно-політичних переваг українців за регіональною ознакою.

Грунтуючись на різних дослідженнях, та відповідному науковому аналізу електоральних вподобань виборців дослідники за власною логікою виділяли різні регіональні структури, як за кількістю, так і за включеністю тієї чи іншої області. Доволі популярним, зокрема, є поділ на чотири основні макрорегіони. Для співробітників Національного інституту стратегічних досліджень Ю. Каплана та С. Янішевського – це Захід, Схід, Центр та Південь [34]. Л.Нагорна виділяє Західний, Центральний, Південно-Східний регіони та Автономну Республіку Крим [32, с. 206]. У вітчизняному медіа-дискурсі регіонами

називають області. За результатами аналізу проведеного О.Вишняком, виділено п'ять типів політичних регіонів України: Донбас та Крим (Донецька та Луганська області, АР Крим, м. Севастополь); інші південно-східні області (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області); перехідний регіон Північного Сходу та Кіровоградська область (Житомирська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська та Чернігівська області); Центральна Україна (м. Київ, Вінницька, Київська, Хмельницька, Черкаська області); Західна Україна (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області) [35, с. 336].

Висновок. Як бачимо сама ж наукова процедура регіоналізації українського суспільства не є загальноприйнятою та часом містить неабиякі суперечності. В системі виокремлення регіонів України існує (на що ми вказували) багато так званих «перемінних» котрі не дозволяють строго виокремити ті чи інші регіони, навіть не скільки з причин соціальної обумовленості кожного із них, скільки з науково-дослідницьких інтересів та векторів того чи іншого наукового напрямку. Здійснений аналіз спеціальної літератури, дослідницька практика показала, що альтернативним розв'язанням даної проблеми є широко застосовувана практика одинично-адміністративної (пообласної) регіоналізації у початкових етапах дослідження та аналізу. Це виправданим для багатьох типів та різновидів дослідження, перш за все електоральних, суспільно-політичних, соціально-економічних, соціально-правових тощо, котрі виявляють адміністрування як один із важелів розвитку кожного регіону-області.

Так як дане питання має кілька сторін, однією з яких визначає об'єкт дослідження як це інструмент, котрий допомагає виявити особливості дії зовнішніх чинників у різних регіонах, то у методиці закладаються можливості визначати особливості розвитку регіонів, а, отже, неоднозначність чинників, що визначають СН в регіонах. Так, як напруженість з'являється з виникненням у суспільстві певної ситуації (і не у кожному регіоні), загострюється разом з її розвитком і спадає, коли ця ситуація вичерпує себе, зникає, змінюється на іншу, то вивчення СН потребує і ситуаційного підходу у специфіці окремого регіону, за яким при аналізі необхідно враховувати історичний, соціокультурний розвиток певного регіону, і перш за все враховувати соціально-економічні, суспільно-політичні та інші показники, що виявляється у кісних процедурах аналізу даних. Це, зокрема уможлиблюється при застосуванні з точки зору дослідницької практики базових політичних досліджень використати методику «соціальної карти» (див. далі). Саме і таким чином потрібно розуміти предметність «врахування регіональних особливостей».

2.2 Особливості ідентифікації показників прояву соціальної напруженості в регіонально-територіальному вимірі українського суспільства

Сучасне українське суспільство характеризується простором міжрегіональних відмінностей: соціально-економічних, релігійних, етнокультурних, демографічних, тощо. На сучасному етапі розвитку Україна – переживає специфічний історичний період глибоких трансформаційних процесів. Економічна криза, військовий конфлікт на Сході країни спричинюють посилення соціальної напруженості у суспільстві.

Так, за даними дослідження Київського міжнародного інституту соціології (червень 2017): 72% українців занепокоєні війною на Сході України, також серед проблем, які турбують найбільше – рівень життя (60%), економічна ситуація (47%) та безпека України (21%). З усіх проблем, зазначених в питанні, найменше українців турбує статус російської мови в Україні (1%) та відносини між громадянами України різних національностей (2%) [36].

Порівняно з 2016 роком, рівень соціальної напруженості, занепокоєності громадян суспільними проблемами мало змінився, але українців дещо менше стали турбувати відносини з Росією та злочинність. Виділяються шість основних індикаторів соціальної напруженості:

- Війна на Сході України
- Рівень життя
- Економічна ситуація
- Безпека України
- Відносини з Європейським Союзом
- Відносини з Росією

За міжрегіональними відмінностями склалась така ситуація (див. рис. 2.1):

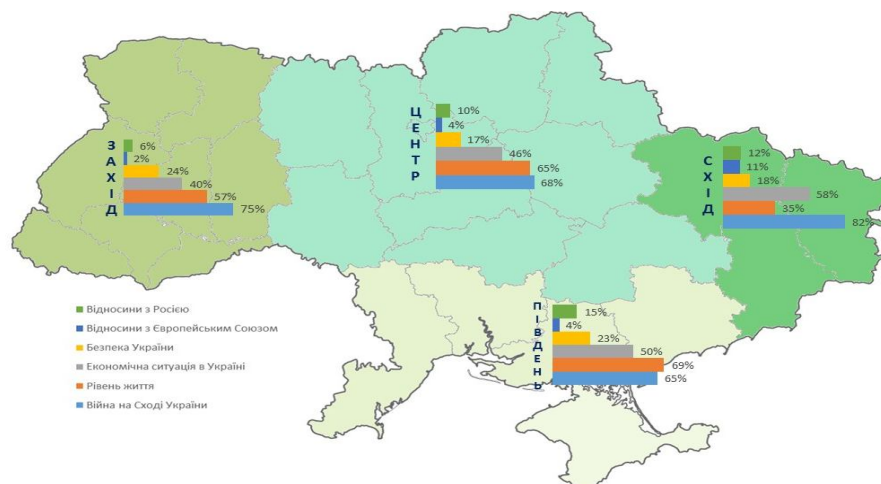

Рисунок 2.1 Міжрегіональні відмінності соціальної напруженості в українському суспільстві, КМІС, 2017

Війна на Сході України відносно більше турбує жителів Західного (75%) та Східного регіонів (82%), ніж жителів Центрального (68%) та Південного регіонів (65%). Занепокоєність війною порівняно з 2016 роком зросла у Східному регіоні та дещо знизилась у Центральному регіоні.

Рівень життя практично однаково турбує жителів Центрального та Південного регіонів (65% і 69% відповідно), дещо менше – жителів Західного регіону (57%), а найменше рівень життя турбує мешканців Східного регіону (35% (проти 56% у 2016 році).

Економічна ситуація в Україні найбільше турбує мешканців Східного (58%) та Південного (50%) регіонів, дещо менше – мешканців Центрального та Західного регіонів (46% та 40% відповідно)

Безпека України майже однаково турбує мешканців Західного (24%) та Південного (23%) регіонів, тоді як жителів Центрального (17%) та Східного регіонів (18%) - дещо менше

Відносини з Європейським Союзом порівняно більше турбують жителів Східного регіону (11%), ніж усіх інших (Західний – 2%, Центральный - 4%, Південний – 4%)

Відносини з Росією найбільше турбують жителів Південного (15%) та Східного регіонів (12%), відносно менше – жителів Центрального та Західного регіонів (10% та 6% відповідно).

В цілому результати даного дослідження були отримані на основі такого запитання:

Які із суспільних проблем непокоять Вас найбільше? (% респондентів, які вибрали проблему у 2017 році, див. таблиця 2.1)

Таблиця 2.1 - Суспільні проблеми в українському суспільстві, 2017

	Західний	Центральний	Південний	Східний
Безпека України	23,7	17,5	24,6	17,9
Війна на Сході України	74,7	68,5	65,5	81,5
Відродження української нації	6,9	5,3	2,3	2,2
Відносини з Європейським Союзом	1,9	4,1	3,7	10,6
Відносини з Росією	6,3	9,6	15,1	12,0
Відносини між громадянами України різних національностей	2,2	2,7	1,7	1,5
Екологічні (Чорнобильська та інші)	5,5	4,8	6,4	0,6
Економічна ситуація в Україні	39,2	46,1	49,8	57,6
Злочинність	12,9	14,5	13,8	7,6
Анексія Криму	3,5	4,3	4,6	3,9
Рівень життя	56,8	65,2	68,7	35,0
Політична ситуація в Україні	14,9	10,3	15,4	11,3
Статус російської мови в Україні	1,9	0,6	0,6	2,6
Інше	6,1	6,4	4,4	4,7
Важко сказати	0,1	0,4	0,4	0,8
Відмова відповідати	0,0	0,0	0,0	0,0

В той же час можна прослідкувати відмінності у відчутті соціальної напруженості у міського та сільського населення країни (див. таблиця 2.2).

Динаміка населення України вказує на значне погіршення демографічної ситуації, особливо після 2014 року. За даними Державної служби статистики України можна побачити, що станом на 1 січня 2016 року чисельність населення України становила – 42 млн. 760 тис. 516 людей, а станом на 1 січня 2017 року – 42 млн. 584 тис. 542 людини, тобто чисельність населення за рік скоротилась на 175 тис. 974 людини. У порівнянні з 2014, 2015 роками, ця кількість скорочення людей – не здається занадто високою, адже в 2014 було 45 млн. 245 тис. 894 людей, а вже у 2015 показник населення скоротився на 2 млн. 486 тис. 233 людини [37, 38].

Регіональний розподіл населення України за кількістю людей – можна зобразити на такій мапі (див. рис.2.2)

Таблиця 2.2 - Відмінності у відчутті соціальної напруженості у міського та сільського населення країни

	Міське населення	Сільське населення
Безпека України	20,9	21,1
Війна на Сході України	70,7	71,8
Відродження української нації	5,3	3,0
Відносини з Європейським Союзом	5,3	2,3
Відносини з Росією	12,0	7,3
Відносини між громадянами України різних національностей	2,7	1,2
Екологічні (Чорнобильська та інші)	5,5	3,5
Економічна ситуація в Україні	50,5	39,2
Злочинність	14,1	10,8
Анексія Криму	5,1	2,2
Рівень життя	57,3	65,0
Політична ситуація в Україні	13,8	11,2
Статус російської мови в Україні	1,5	0,7
Інше	4,4	8,0
Важко сказати	0,5	0,2
Відмова відповідати	0,0	0,0

Тобто, можна визначити, що найвища густина населення характерна для східних та західних областей, а також Київської області (разом з Києвом). Досить низька густина населення у поліських і степових областях України. Максимальна густина населення зафіксована у Донецькій області, мінімальна – у Чернігівській. Що в свою чергу може свідчити про розшарованість загальної частки людей, які відчувають соціальну напруженість, по регіонах.

В той же час, слід зазначити, що Україна за національним складом відноситься до мононаціональних держав. Українці становлять абсолютну більшість населення України. Більшість українців проживає на своїх етнічних землях, де сформувався український народ. На цих землях українці завжди мали чисельну перевагу над іншими національними та етнічними групами.

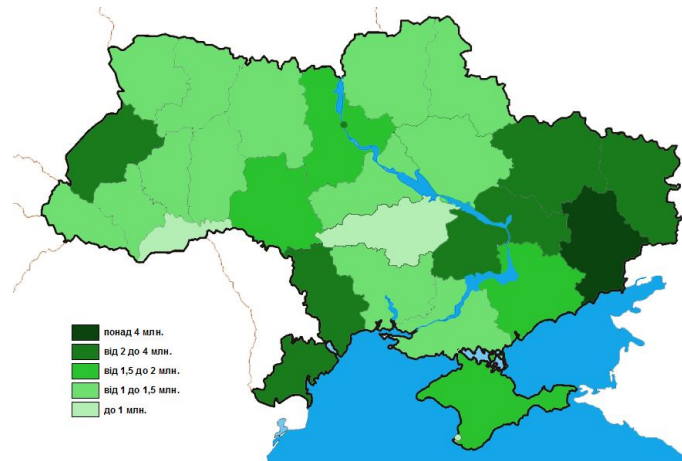

Рисунок 2.2 - Мапа України із зазначенням кількості населення за регіонами (на 01.04.2014)

За даними першого всеукраїнського перепису населення 2001 року (див. рис.2.3, 2.4, 2.5, 2.6, 2.7; табл.2.3), в Україні проживало 37,5 млн. українців, або 77,8 % від загальної чисельності населення держави. Українці становлять абсолютну більшість (понад 90 %) у 13 з 27 регіонів України та переважну більшість (70-90 %) – в 7 регіонах. Частка українців знижується до 60 % лише у двох областях Донбасу та Одеській області. І тільки в Автономній Республіці Крим частка українців не досягає 50 % і становить 24,3 % . Майже моноетнічною є Тернопільська область, у якій українці становлять 97,8 % населення області.

Таблиця 2.3 - Етнічні групи в Україні станом на 2001 рік, всеукраїнський перепис населення

Національність	Загальна чисельність	%	Міське населення	%	Сільське населення	%
Українці	37 541 693	77,82	23 658 227	73,27	13 883 466	87,04
Росіяни	8 334 141	17,28	7 236 704	22,41	1 097 437	6,88
Білоруси	275 763	0,57	214 635	0,66	61 128	0,38
Молдовани	258 619	0,54	73 593	0,23	185 026	1,16
Кримські татари	248 193	0,51	84 116	0,26	164 077	1,03
Болгари	204 193	0,42	84 483	0,26	120 091	0,75
Угорці	156 566	0,32	56 611	0,18	99 955	0,63
Румуни	150 989	0,31	32 401	0,10	118 588	0,74
Поляки	144 130	0,30	99 646	0,31	44 484	0,28
Євреї	103 591	0,21	102 085	0,32	1 506	0,01
Вірмени	99 894	0,21	79 145	0,25	20 749	0,13
Греки	91 548	0,19	61 873	0,19	29 675	0,19
Татари	73 304	0,15	58 954	0,18	14 350	0,09
Цигани	47 587	0,10	33 432	0,10	14 155	0,09
Азербайджанці	45 176	0,09	36 849	0,11	8 327	0,05
Грузини	34 199	0,07	29 836	0,09	4 363	0,03
Німці	33 302	0,07	24 605	0,08	8 697	0,05
Гагаузи	31 923	0,07	8 554	0,03	23 369	0,15
інші	366 091	0,76	314 980	0,98	50 730	0,32
Україна	48 240 902	100,00	32 290 729	100,0	15 950 173	100,00

За тими ж даними, найчисельнішою етнічною меншиною в Україні є росіяни. Вони становлять близько 17,3 % загальної чисельності населення України. Найбільше росіян проживає в Автономній Республіці Крим. Це єдиний регіон України, де вони становлять більшість (58,3 %). До 40 % загальної чисельності населення регіонів становлять росіяни в Луганській та Донецькій областях і представляють близько третини усіх росіян України. З 1897 року по 2001 чисельність росіян в межах сучасної України збільшилась на 374,1 % [39].

Близько 5 % населення України представлене західними (поляки, чехи, словаки) та південними (болгари) слов'янами, романомовними (молдовани та румуни), фіноугорцями (угорці та естонці), тюркомовними (татари, кримські татари, азербайджанці та гагаузи) народами.

До окремих етнічних спільнот належать в Україні євреї, вірмени та греки. Проте кількість населення кожної з названих національностей в Україні не досягає 1 % загальної чисельності населення держави. За регіонами ці показники виглядають інакше. Так, 12 % населення Автономної Республіки Крим становлять кримські татари; 1,6 % населення Донецької області – греки; 3,5 % населення Житомирської та 1,6 % – Хмельницької областей – поляки. В Закарпатській області в структурі населення 12,1 % становлять угорці, 1,1 % – цигани, 2,6 % – румуни, на яких у Чернівецькій області припадає 12,5 %. У Запорізькій та Одеській областях проживають болгари (1,4 та 6,1 % відповідно). Молдовани становлять 5 % населення Одеської та понад 7 % – Чернівецької областей. Можна припустити, що частка українців серед інших національностей за 16 років, починаючи з останнього перепису населення у 2001, не суттєво змінилась.

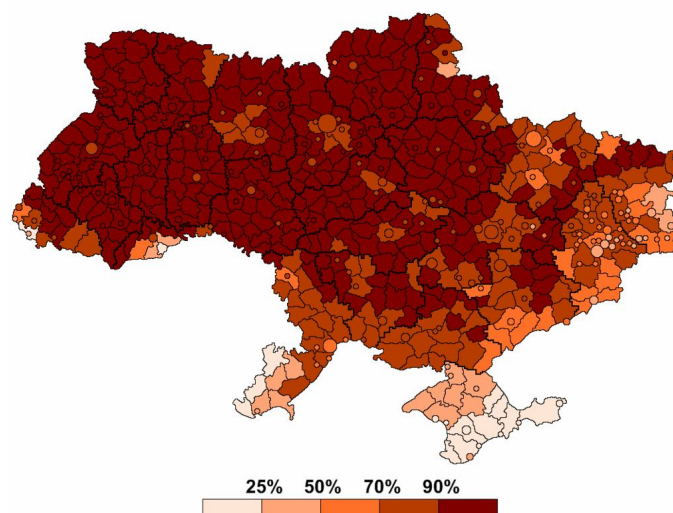

Рисунок 2.3 - Частка українців у населенні, за переписом 2001 р.

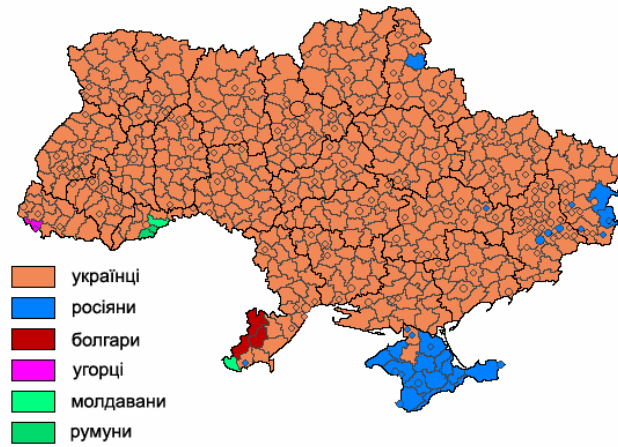

Рисунок 2.4 - Перша за чисельністю національність, за переписом 2001 р.

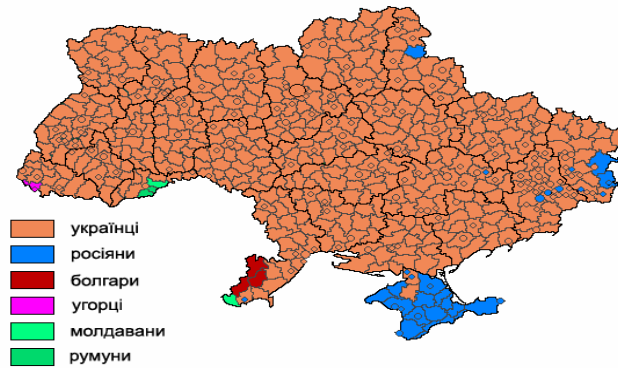

Рисунок 2.5 - Перша за чисельністю національність, за переписом населення 2001 р.

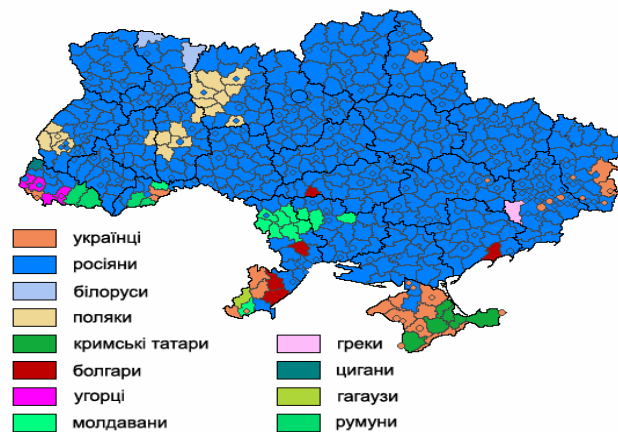

Рисунок 2.6 - Друга за чисельністю національність, за переписом населення 2001 р.

Рисунок 2.7 - Третя за чисельністю національність, за переписом населення 2001 р.

В той же час у міжрегіональних відмінностях важливим постає питання розмежування релігійних вподобань в українському суспільстві. Міністерство культури України оприлюднило офіційну статистику про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2017 р [40].

Проаналізувавши її, можна зробити кілька цікавих висновків.

Найбільш релігійною продовжує залишатись Львівська область – тут найбільша кількість релігійних організацій (3128), 19 духовних навчальних закладів, 1937 шкіл та 2911 священнослужителів. Найменш релігійними в цьому плані є Сумська, Миколаївська та Кіровоградська області.

В десятку найбільших релігійних організацій в Україні (за кількістю релігійних організацій) ввійшли:

- Українська православна церква (УПЦ МП)– 12653 релігійні організації (див. рис.2.8);
- Українська православна церква – Київський патріархат (УПЦ КП) – 5264;
- Українська греко-католицька церква (УГКЦ) – 3562;
- Всеукраїнський союз церков євангельських християн-баптистів (ВСЦ ЄХБ) – 2639;
- Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської-п'ятидесятників (ВСЦ ХВЄП) – 1702;
- Українська автокефальна православна церква (УАПЦ) – 1239;
- Римсько-католицька церква в Україні – 1117;
- Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня (АСД) – 1034;
- Релігійні організації Свідків Єгови – 920;
- Інші релігійні організації харизматичного типу – 801.

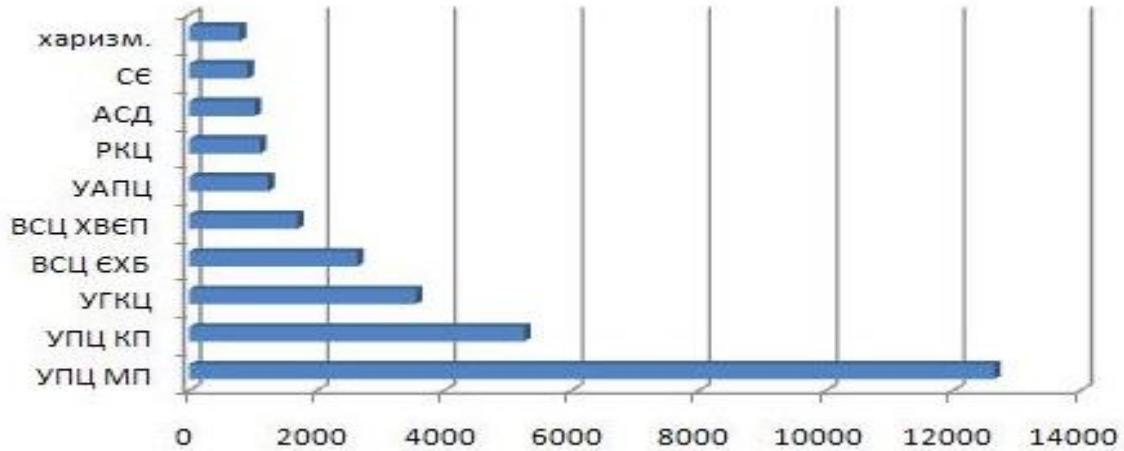

Рисунок 2.8 - Найбільші релігійні організації в Україні, 01.01. 2017, Міністерство Культури України

Чотири соціологічні компанії, серед яких Центр соціальних та маркетингових досліджень SOCIS, Соціологічна група РЕЙТИНГ, Центр Разумкова та КМІС, 1 – 17 лютого 2015р. провели масштабне соціологічне дослідження на тему релігійних вподобань населення, в якому взяли участь 25 тисяч громадян України (по 1000 на область) [41].

Згідно з результатами дослідження, більшість опитаних українців (74%) відносять себе до православ'я, 8% – до греко-католицизму, майже по 1% – до римо-католицизму і протестантських та Євангелічних церков. Просто християнами себе вважають 8.5% опитаних, не відносять себе до жодного з релігійних віросповідань 6%.

В регіональному розрізі в усіх областях найбільш поширеним є православ'я, окрім Тернопільської, Івано-Франківської та Львівської областей, де більше половини сповідують греко-католицизм. Також греко-католиками себе вважають майже 20% мешканців Закарпаття. Римо-католицизм зустрічається частіше, ніж в інших областях, також на Закарпатті (7%) [див. рис. 2.9].

Респонденти Півдня та Сходу схильні себе вважати просто православними і не відносити себе до жодної православної юрисдикції. В семи областях частка таких, що вважають себе просто православними переважає 50%, серед них: Кіровоградська (64%), Миколаївська (61%), Харківська (60%), Запорізька (54%), Дніпропетровська (51%), Сумська (50%) та Донецька (50%).

Звертаючись до аналізу іншого проведеного соціологічного дослідження Інституту соціології НАН України та Фонду демократичних ініціатив – рівень напруженості у суспільстві характеризується тим, що більшість українців (61%) оцінюють як високий: «вкрай високий» (23%) та «вище середнього» (38%) [42].

Переважає більшість населення (68%) як головний чинник, що спричиняє зростання напруженості, називає продовження бойових дій на сході України. Близько половини опитаних пов'язують зростання напруженості з дією

економічних чинників – зростанням безробіття (48%) та збідненням населення внаслідок зростання цін, підвищення тарифів (46%). Значну напруженість продукують процеси, пов'язані з негативними оцінками влади. Вважають чинниками зростання напруженості корупцію – 44% населення, безкарність та свавілля чиновників – 41%, недовіру до влади – 34%

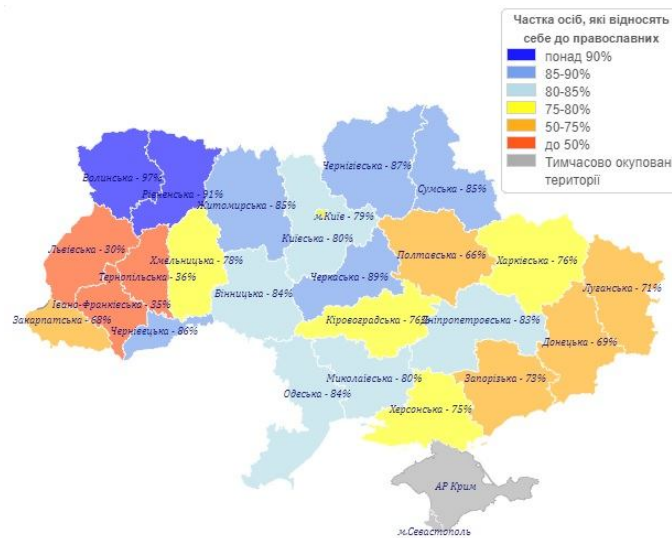

Рисунок 2.9 - Міжрегіональні відмінності віросповідання, Соціологічна група «Рейтинг», 2017

Головну відповідальність за зростання напруженості населення покладає на владу. 74% вважають, що найбільше своїми діями (бездіяльністю) впливають на погіршення ситуації в країні нинішні очільники держави (президент, уряд, Верховна Рада), 52% схильні звинувачувати у цьому політиків, 42% – олігархів. Близько 30% пов'язують зростання напруженості з діяльністю керівництва Російської Федерації (див. таблиця 4).

Водночас, треба звернути уваги на те, що відчуття спільності (історичної, культурної) з жителями інших регіонів виражене у громадян України незначною мірою. За даними дослідження «Центру Разумкова» – «Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016р», відповідаючи на питання «Чи відчуваєте Ви спільність (історичну, культурну, спільні перспективи) з жителями інших регіонів України?» (див. таблиця 5), лише 39% дали однозначно ствердну відповідь. 40% відповіли «не з усіма, лише з деякими з них», щоправда, лише 11% дали однозначно негативну відповідь. Найбільшою мірою відчуття спільності демонструють жителі Заходу (51% відчувають спільність із жителями інших регіонів), найменшою – жителі Південного регіону (24%) та Донбасу (26%) [43].

В цілому, відносна більшість (49%) опитаних вважають, що відмінності між жителями різних регіонів України – це добре, оскільки це збагачує країну, її культуру, 32% дотримуються думки, що це погано, оскільки створює

можливості для «навішування ярликів», виникнення сепаратистських рухів, задрості одних до інших.

Таблиця 4. Суб'єкти, організації, чинники зростання соціальної напруженості в Україні, Інститут соціології НАН України, 2017

Хто, на Вашу думку, своїми діями (бездіяльністю) найбільше впливає на погіршення ситуації в нашій країні?

Нинішні очільники держави (Президент, Уряд, Верховна Рада)	74.3
Політики	51.5
Олігархи	42.2
Керівники Російської Федерації	27.8
Судді	20.8
Сепаратисти	16.4
Пасивна більшість населення	16.4
Співробітники правоохоронних органів (поліції, прокуратури)	14.2
Криміналітет	13.8
Міжнародні організації - МВФ, Всесвітній банк, міжнародні благодійні фонди ("Відродження", Макартурів тощо)	13.2
Радикали	11.8
Лідери країн Заходу	7.0
Журналісти, блогери	3.6
Релігійні діячі	2.1
Ніхто конкретно, так складаються обставини	2.0
Інтелігенція	1.0
Інше	0.4

Таблиця 2.5 - Відчуття історично-культурної спільності з жителями інших регіонів України, Центр Разумкова, 2017

«Чи відчуваєте Ви спільність (історичну, культурну, спільні перспективи) з жителями інших регіонів України?»				
Так	39%		Захід	51%
Не з усіма, лише з деякими з них	40%		Південь	24%
Ні	11%		Донбас	26%

Ті респонденти, які відчувають спільність з жителями інших регіонів, частіше вважають, що відмінності між жителями різних регіонів України – це добре (59%, лише 28% вважають, що це погано), тоді як респонденти, які однозначно не відчувають такої спільності, частіше вважають, що існування подібних відмінностей – це погано (47%, вважають, що це добре – 32%).

Отже, ті громадяни, які відчувають спільність із жителями інших регіонів, усвідомлюють наявність різниці між ними та жителями інших регіонів, однак, переважно вважають ці відмінності позитивним явищем. Вважає, що відмінності між жителями різних регіонів України – це добре, більшість або відносна більшість опитаних у всіх регіонах, крім Донбасу (де частки тих, хто вважає, що це добре, і тих, хто вважає, що це погано, статистично значимо не відрізняються).

Загалом громадяни України, попри досить негативні оцінки сьогоденної ситуації в державі, налаштовані на те, щоб докласти зусиль для позитивних змін у країні. Відповідаючи на питання «Що Ви порадили б українцям?», 55% обрали варіант відповіді «зосередитися над тим, щоб зробити життя у своїй країні кращим», 33% – «зосередитися над тим, щоб зробити кращим життя у своєму місті (селі)», і лише 4% – «зосередитися над тим, щоб реалізуватися в інших, більш заможних країнах».

Водночас, важливим – є питання мовної ідентичності та мовних практик (див. рис.2.10). Більшість (69%) громадян вважають рідною мовою українську, 27% – російську, 2% – іншу мову. У 2011р. українську мову як рідну відзначили 61% респондентів, російську – 36%, іншу мову – 2%. Вдома переважно українською мовою розмовляють 55% респондентів, переважно російською – 41% опитаних, іншою мовою – 1% опитаних. У 2011р. ці показники становили відповідно, 52%, 45% і 1%.

Отже, можна зробити висновок, що у період з 2011 по 2016 рр. у мові спілкування практично не відбулося змін. Тоді як частка тих, хто вважає рідною мовою українську, змінилася більш помітно. Можна припустити, що під впливом суспільнополітичних процесів, які відбувалися в Україні останніми роками, відбулися певні зміни в мовній ідентичності громадян, але не в мовних практиках, які виявилися більш стійкими.

Зберігаються істотні відмінності між регіонами – якщо в Західному, Центральному та Південному регіонах більшість опитаних назвали рідною українську мову (відповідно, 97%, 86% і 63%), то у Східному регіоні та Донбасі – російську (відповідно, 52% і 66%). Лише в Західному регіоні частка тих, хто назвав рідною мовою українську, близька до частки тих, хто розмовляє нею вдома. У всіх інших регіонах частка тих, хто переважно спілкується вдома українською мовою, менша, ніж частка тих, хто визнає її рідною. Найбільшою ця різниця є в Південному регіоні, де визнають рідною мовою українську 63% опитаних, а переважно спілкуються нею вдома – лише 34%.

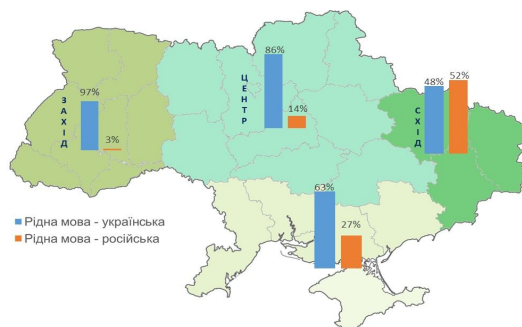

Рисунок 2.10 - Мовна ідентичність за регіонами, Центр Разумкова, 2017

Окремим важливим питанням у порівнянні міжрегіональних відмінностей – є довіра регіонів до ЗМІ, здатність розмежовувати пропаганду й дезінформацію. Згідно аналізу проведеному Київським міжнародним інститутом соціології за підтримки Посольства Великої Британії в Україні на

замовлення StopFake дослідженню, яке ґрунтується на результатах загальноукраїнського опитування на тему – «Обізнаність та ставлення до проблем дезінформації та пропаганди у ЗМІ», можна зробити цікаві спостереження [44].

Наприклад, у середньому по Україні рівень обізнаності до проблем дезінформації та пропаганди у ЗМІ становить понад 50%. У дослідженні було поставлено таке питання респондентам: Чи поділяють вони думку, що в Україні існує загроза російської пропаганди (цілеспрямованого поширення кремлівського погляду через ЗМІ) (див.рис.2.11). Загальна картина по Україні показує, що 58% опитаних поділяють цю думку і вважають, що така загроза існує. Лише чверть опитаних вважають, що такої загрози немає.

Однак тут важливо звернути увагу на міжрегіональні відмінності, оскільки вони є доволі суттєвими. Скажімо, показник тих, хто вважає, що такої загрози немає, є суттєво вищим для Південного та Східного макрорегіонів – 42% і 46% відповідно. Також важливим є результат, який показує, що досить значний відсоток населення по Україні загалом в принципі важко дає відповідь на це запитання. Вони почувають непевність і відповідали, що їм або важко сказати або вони не знають.

В той же час, існує зворотна тенденція: більше непевності щодо власної спроможності продемонстрували мешканці Західного та Центрального макрорегіонів, які вважають, що не відчують категоричної впевненості в тому, що вони здатні відрізнити правдиву інформацію від неправдивої. Для мешканців півдня та сходу цей показник становив 11% та 16%, доволі невисокий. Бачимо більшу впевненість цих людей у власній здатності відрізнити дезінформацію попри загальний високий рівень непевності й розгубленості щодо того, звідки йде пропаганда (див. рис. 2.12).

Рисунок 2.11 - Обізнаність та ставлення до проблем дезінформації та пропаганди у ЗМІ – міжрегіональні відмінності (російська пропаганда), StopFake, 2017

Рисунок 2.12 - Обізнаність та ставлення до проблем дезінформації та пропаганди у ЗМІ – міжрегіональні відмінності (розрізнення інформації), StopFake, 2017

В той же час, важливо виділяти міжрегіональні відмінності соціального благополуччя в Україні. За даними соціологічного дослідження Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) – «Самопочуття мешканців України у травні 2017 року», встановлено (див. рис.13, 14, таблиця 6,), що соціальне благополуччя погіршується за рахунок збільшення кількості тих, хто вважає, що справи у державі рухаються у неправильному напрямку. Індивідуальне благополуччя практично не змінилося [45].

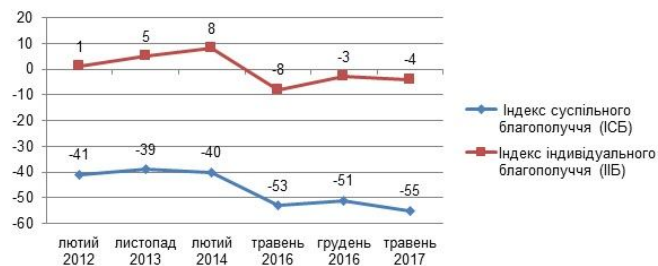

Рисунок 2.13 - Індекс суспільного та індивідуального благополуччя, КМІС, 2017

Рисунок 2.14 - Регіональні відмінності у динаміці оцінки, яким буде життя в країні, КМІС, 2017

Таблиця 2.6 - Динаміка індексів суспільного та індивідуального благополуччя в Україні у 2012-2017 роках, КМІС

	лютий 2012	листопад 2013	лютий 2014	травень 2016	грудень 2016	травень 2017
Індекс суспільного благополуччя (ІСБ)	-41	-39	-40	-53	-51	-55
Напрямок розвитку України	-63	-55	-51	-57	-66	-72
Економічний стан України	-47	-48	-53	-68	-63	-64
Очікування, яким буде життя в країні	-15	-14	-14	-32	-22	-25
Індекс індивідуального благополуччя (ІІБ)	1	5	8	-8	-3	-4
Особисте щастя	28	31	34	26	26	26
Очікування щодо життя родини в майбутньому	-5	0	1	-24	-6	-10
Здоров'я	14	11	16	10	11	10
Матеріальне становище родини	-33	-25	-23	-42	-43	-42

Висновки:

1. В основі міжрегіональних відмінностей відчуття незадоволення життям, соціальної напруженості в українському суспільстві лежать: соціально-економічні, етнокультурні, демографічні, релігійні чинники.
2. Зумовлені відмінності характеризуються історико-традиційним становленням українського суспільства. Україна – це перехрестя світових цивілізацій, які об'єднують у собі різні етнічні та регіональні субкультури, що, на думку деяких авторів [46], несе в собі потенційний конфлікт аж до конфлікту культур, націй і цивілізацій. Та реальність засвідчують і інші приклади.
3. Важливим чинником соціальної напруженості в регіонах виступає вплив ЗМІ, пропаганди, як російської так і української. Населенню необхідно чітко розрізняти дезінформацію – правду та брехню.
4. Одним з індикаторів соціальної напруженості регіонів є – динаміка соціального благополуччя, що демонструє різницю настроїв та очікувань населення України, як на індивідуальному так і суспільному рівнях.
5. Порівняно з 2016 роком, рівень соціальної напруженості, занепокоєності громадян суспільними проблемами мало змінився, але українців дещо менше стали турбувати відносини з Росією та злочинність. Виділяються шість основних індикаторів соціальної напруженості:
 1. Війна на Сході України
 2. Рівень життя
 3. Економічна ситуація
 4. Безпека України
 5. Відносини з Європейським Союзом
 6. Відносини з Росією

3 ОЦІНКА ТА АНАЛІЗ ГНОСЕОЛОГІЧНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ІНСТРУМЕНТАЛЬНИХ КОМПОНЕНТІВ В МЕТОДИКАХ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ У ПОРІВНЯЛЬНІЙ БАЗІ ЇЇ ПОКАЗНИКІВ

3.1 Дискусійні методологічні та методичні аспекти дослідження соціальної напруженості

Інтерес до дослідження проявів соціальної напруженості з боку фахівців з різних наукових галузей, зокрема соціології – в міру належний. Однак, рівень потреби її вивчення залежить, як від суспільних запитів її дослідження, так і від потреб у валідних пізнавальних засобах. Соціологія надає інформацію про стан соціальних процесів, чинники, що впливають на формування і розвиток соціальної напруженості. Але, судячи з відповідних науково-дослідницьких джерел, спеціалізовані дослідження соціальної напруженості в нашій країні проводяться не часто, фрагментарно, і не носять систематичного характеру. Актуальним і відкритим питанням залишається наявність і застосування достатньо валідизованої методики її виміру за певними загальними концептуалізованими принципами. Вочевидь, що актуальність дослідження соціальної напруженості обумовлена.

Приймаючи це до уваги, попередньо, завданням соціологічної науки постає вияв нових чинників, механізмів соціальної напруженості, а відтак і вирішення гносеологічних проблем в аспекті теорії і методології та методики її дослідження [47; 48; 49] .

Проблеми виміру соціологічними методами рівня соціальної напруженості та потенціалу соціального протесту певною мірою вже вивчалися українськими дослідниками: Є.Головаха, Н.Паніна (соціальне самопочуття, готовність до соціального протесту: динаміка, чинники формування), Л.Бевзенко (помаранчева революція як соціальна біфуркація), І.Бекешкіна (протестні настрої помаранчевої революції), О.Владико (готовність населення України до соціального протесту), В.Перебенесюк (соціальні конфлікти і молодь), М.Міщенко (соціальна напруженість у суспільстві: проблеми виявлення та аналізу), Е.Клюєнко (діагностика та методологічні засади дослідження соціальної напруженості в суспільстві, що трансформується), М.Слюсаревський (соціальна напруженість: теоретична модель необхідних і достатніх показників), Н.Ходорівська (протестні наміри громадян України у світлі виборів – 2004) та ін.

Неповний перелік дослідницьких практик, виходячи із поставлених дослідницьких завдань, вказує на їх предметну різноплановість та структурність. В одних вектор дослідження спрямований на окремі аспекти виміру соціальної напруженості, в інших – на дослідження онтологічних та методологічних її аспектів. Кожна дослідницька практика по-своєму достойна уваги та певного використання відповідного дослідницького досвіду [47; 48;

49]. Однак завдання своєрідної «універсалізації» (перебудови, удосконалення) методики виміру соціальної напруженості вимагає від нас не тільки вивчення та використання практичного досвіду дослідників соціальної напруженості але і вивчення та поновлення теоретичного надбання (як онтологічна складова), аргументацію та обґрунтування методико-методологічних розробок (як гносеологічна складова) виміру соціальної напруженості з потенційним підвищенням їх валідності та верифікації [50]. Хоча це питання багато в чому носить релятивістський характер, і один із її дослідників – Л.Едвардс акцентував на неможливості кількісного визначення критичного рівня соціального незадоволення і тривожності, які знаменують перехід до патологічного стану суспільства" [51, с.101].

Дана обставина пов'язана, на наш погляд, з цілою низкою причин, зокрема із слабкою експлікацією базового поняття «соціальна напруженість», з відсутністю чітких теоретичних моделей даного явища, з неопрацьованістю методологічних підходів до вимірювання напруженості, з відсутністю прийнятних, надійних вимірювальних методик та інструментів для використання їх в практиці масових опитувань – основного інструменту соціології.

Попередній огляд відповідних джерел показує, що дослідники часто концентрують більше своєї уваги на емпіричному вимірі соціальної напруженості та її складових, процедурі формалізації понять і вдосконаленні методичного інструментарію прикладного дослідження (хоча у цьому нічого упередженого немає). Але, при цьому характерне обмеження себе описом окремих аспектів і підмінюючи істинність розуміння предмету дослідження правильністю методики дослідження. Однак правильність, як оцінка дій соціолога (володіння технікою прикладного дослідження) не ототожнюється з істинністю – оцінкою змісту дослідження того, наскільки воно відповідає об'єкту дослідження.

Є потреба у концептуальній (парадигмальній) визначеності у вивченні соціальної напруженості, конструюванні її пізнавальних моделей і визначенні типових ситуацій, експлікації базового поняття, типологізації проявів і класифікації чинників соціальної напруженості, особливості її природи і різних її форматів та інше. І однією із ключових, є вирішення концептуальної проблеми, пов'язаної з аналізом психічної природи соціального життя індивідів, теорією соціальних змін, співвідносність дотичних до «соціальної напруженості» тотожних чи похідних понять. Звісно, це досить широке завдання, і як таке, що вирішується перманентно.

Соціальна напруженість відноситься до такого роду явищ, котре, на перший погляд, надихаючи своєю буденністю, здається, доволі не складним в усвідомленні та науковому освоєнні. Однак, навіть поверхневий аналіз цього явища чітко виявляє поліаспектність її чинників та полісценарність механізму її протікання та переростання у соціальний конфлікт чи соціальну кризу, з чого слід акцентуватися на «нелінійності» пізнання соціальної напруженості. Вона виступає як психологічний фон, що супроводжує розвиток негативних

соціальних процесів в соціумі: від тих, котрі «пригальмовують» його розвиток, до тих, котрі раптово і непередбачуване його видозмінюють.

Соціальна реальність і дослідницька практика показують, що є підстава вважати, про появу нової реальності, соціального явища, котре має свій власний механізм виникнення, об'єктивні і суб'єктивні складові в системі інтеграційних чинників і умов. В ньому виражаються загальні передумови і локальні причини, які діють в кожному конкретному поєднанні обставин, місця і часу. Динамізм зовнішніх суспільних змін супроводжується і неоднозначним процесом індивідуалізації і диверсифікації ситуацій і стилів життя. Тому соціальну напруженість слід віднести до такого типу явищ, котре не може розглядатися в лінійному причинно-наслідковому аспекті. Це – інтегральне поняття (типу ризик, щастя), що характеризує інтегральність багатьох складових. Вона є «суб'єктивною», оскільки є феноменом суспільної свідомості. З іншого боку, вона і «об'єктивна», оскільки є реально присутньою за певних умов, є реакцією впливу об'єктивних факторів і реалізується в деструктивній поведінці масовості учасників соціальних взаємодій.

Крім того, соціальна напруженість представляє набір суперечливих сутностей, котрі, маючи свій історичний розвиток, виявляються в житті у вигляді сукупності різних форм – від латентних, до відкритого соціального конфлікту. Однак, як свідчить історичний досвід, соціальні проблеми, якими б гострими вони не були, далеко не завжди стають підґрунтям для її кульмінаційного загострення та виникнення соціального конфлікту (тим більше такого, який представляв би загрозу стійкому існуванню соціальної системи).

Незадоволеність соціальних потреб слід вважати необхідною, але не достатньою умовою виникнення соціального конфлікту. Як і емпіричні спостереження, так і здоровий глузд передбачають, що індивіди спроможні впродовж тривалого часу перебувати у напрузі, не вступаючи при цьому в конфлікт. Для прикладу, за останні 25 років ВВП України впало на третину (близько 35%), що у свою чергу вдарило по життєвому рівню населення. «Український парадокс» (хоча, мабуть, його можна назвати не тільки «українським») заключається у тому, що протестні настрої не завжди ведуть до реальних протестних акцій. До того ж, на думку експертів, наймогутнішими у нас завжди були акції не стільки за соціально-економічними мотивами, скільки за політичними [52], хоча сила чинників йшла від зворотного напрямку.

При зростанні дії чинників соціальної напруженості (як зовнішніх, так і внутрішніх), повсякденне життя людини, групи серйозно дезорганізується майже постійно присутньою тривогою, і часом досягає ступеню паніки. Тут характерним є суб'єктивний стан майже постійного страху, виражений занепокоєнням, суб'єктивним сприйняттям нервозності, стурбованості, побоювань, зайвої фіксації занепокоєння на сьогоднішній або майбутньому, песимізмом, втратою соціальних інтересів, почуттям власної малоцінності. При таких ситуаціях, як правило, проявляється недостатній інтерес до подій, залучення участі в життєвих подіях, знижується соціально-життєва ініціатива. Тому, протестні акції це не єдиний, а один із сценаріїв протікання соціальної

напруженості та її кульмінаційного вираження. Це різні форми так званого «мовчазного протесту» соціального відчуження, соціальної ізоляції. Адже сам протест структурно та інтегрально виявляється у таких формах та проявах поведінково-дієвої системи як: заперечення, неприйняття, незгоди, незадоволення, супротив.

Однак, для окремої когорти людей зовнішні кризово-ситуаційні чинники не завжди призводять ні до активної протестності, ні до соціального відчуження, соціальної ізоляції, а до конструктивного пошуку виходу із неї, мобілізацією власних та наявних, пошуком інших ресурсів для утримання власного належного рівня способу життя, зменшити відповідні ризики соціальної залежності. Це своєрідний симбіоз кількох сценаріїв розвитку соціальної напруженості.

Соціальна напруженість обумовлена суперечностями в ціннісних орієнтаціях і соціальних установках індивідів соціальних систем, розривом між очікуваним і реалізованим неспокоєм, переживанням про завтрашній день. Але, щоб стати детермінантою контрасту дистабілізаційних станів, соціальні проблеми повинні отримати специфічну форму соціальних ризиків. Ризики насамперед базуються на стресі, усвідомленні втрати набутого рівня (перш за все матеріального, майнового та ін.), та втрати механізму його підтримки (доступ до ресурсів). В цьому аспекті велике значення має усвідомлення та формування сценарію «наслідок втраченого», або у «самоотруєнні, згубній секретії тривалого безсилля» [53, с.130]. Більшість широкомасштабних протестних акцій – «помаранчева революція», «революція гідності», майдан підприємців, «мовний» протест та інші соціально-економічного та суспільно-політичного характеру, були інтегровані саме на цих засадах.

Причини виникнення цього феномену можуть бути найрізноманітнішими: від зовнішніх об'єктивних, до суб'єктивних – специфіки сприйняття їх кожним суб'єктом, різно-політичних, економіко-майнових, правових, соціокультурних та інше. Це і: реальні утиски інтересів, потреб і цінностей людей; неадекватне сприйняття змін, що відбуваються в суспільстві або окремих соціальних спільнотах; невірна або спотворена інформація про ті або інші (реальні або уявні) факти, події і т.д. У реальному житті чинники соціальної напруженості можуть і накладатися одна на одну або підмінятися (для прикладу, негативне ставлення до ринку та підприємництва у частини громадян певного кластеру країн СНД викликані були економічними труднощами, однак виявляються як ціннісні орієнтації). Крім того, поява або потенційне підвищення соціальної напруженості може штучно підмінюватися владою іншими чинниками.

Вона, багато в чому має осередкову природу – виникнувши на одній з локальностей може легко розповсюдитися а всю систему. Доволі часто трапляється, що з моменту її виникнення різкі емоційні форми протесту змінювалися байдужістю, депресією. Породжувана, таким чином соціальна самоізоляція характеризується зміною поведінки, котра містить елементи соціального відчуження (без участі в житті суспільства), небажанням приймати

існуючі соціальні норми відзначається зміна цінностей від колективізму до індивідуалізму;

Ці її осередки мають динамічний характер: вони виникають і зникають; тривалість існування їх залежить від багатьох обставин стихійного або навмисного характеру, що говорить про її біфуркаційність.

Кінцевий результат напруженості залежить і від характеру взаємодії багатьох детермінант (зокрема, згідно теорії колективної поведінки Н.Смелзера) з попередніми подіями. Це дія структурних чинників, що сприяють колективним діям; структурна напруженість; посилення і розповсюдження [54, с.163.], кожна з яких обмежує можливості дій на наступному етапі. Тому, є підстава вважати, що це соціальне явище в трансформаційному перехідному суспільстві потрібно розглядати системно.

Напруженість як соціальне явище стало іманентним для соціума. Життєва соціальна напруженість зумовлює потенціал самозбереження, потенціал розвитку і людини, і суспільства, що говорить про її певну усталеність [55, с.22].

Сценарій взаємодії об'єктивних чинників і умов, та «сит» їх індивідуального сприйняття в діях суб'єктів завжди є різними. А відтак вивчення її потребує послідовно реалізованого ситуаційного підходу.

Вище викладені аргументи свідчать про складність та нелінійність цього явища. Тому актуальним залишається проблема можливості передбачення цього складного, багатовимірного явища та його наслідків (П.Штомпка, зокрема, порівнює вивчення протесту та революцій з вивченням землетрусів [56]).

Всі ці суперечливі сторони та характеристики соціальної напруженості створюють підґрунтя для опису поведінки сучасного трансформуючого суспільства, на основі синергетичної термінології. Зокрема М.Єльчанінов, у цьому пізнавальному полі акцентує увагу на моментах накопичення соціальної напруженості, її критичних значеннях, незворотності та біфуркаційності. З цим знижується ступінь передбаченості поведінки соціальної системи, що у свою чергу ускладнює пошук відповідного дослідницького інструментарію [57].

Аналіз як вітчизняних так і закордонних (в т.ч. російських, країн СНД) соціологічних джерел показує, що в багатьох відомих працях відсутня чітка наукова експлікація самого поняття «соціальна напруженість». Тому, відсутність єдиного розуміння серед соціологів, політологів та економістів щодо категорії "соціальна напруженість" призвело до різних інтерпретацій цього поняття. Цей термін нерідко використовується в гранично широкому, скоріше публіцистичному, а не науковому значенні.

Не дивлячись на великий інтерес до феномена соціальної напруженості до теперішнього часу не існує цілісної інтегрованої теорії, що системно її описує. Але в різних джерелах можна спостерігати додавання власного, «самобутнього» сенсу визначенню «соціальної напруженості», залежно від контексту тієї або іншої наукової роботи і уяви кожного конкретного дослідника.

Соціологічні енциклопедичні словники інтерпретують соціальну напруженість як «емоційний стан в групі або в суспільстві в цілому [58], що характеризується порушеною внутрішньою рівновагою, тривогою, неспокоєм, схвильованістю [59]. Таким чином, поміж ученими досі немає домовленості про те, що ж, власне, вивчається чи має вивчатися, коли мова йде про соціальну напруженість, тим більше приймаючи до уваги різні парадигмальні напрямки.

Багато методик, що використовуються сьогодні в західній соціології для вимірювання соціальної напруженості, за задумом авторів націлені саме на вимірювання соціального благополуччя, якості життя і соціального самопочуття індивідів. Загалом проглядається тенденція зсуву акценту з соціального на індивідуально-особовий рівень аналізу проблеми.

Ситуація, що описана вище, неминуче позначається і на масовій дослідницькій практиці. У описі ряду багатьох цих методик застосовується трактування "напруженості" в психологічному сенсі цього слова, як одного з компонентів і відмінних рис стресу, на рівні з такими характеристиками, як тривога, негативне самопочуття, гнів, страх та інше. Хоча і окремим стрижнем спостерігається формування нових бачень механізмів індикації протестів та так званих «тихих протестів» через ту саму призму інтеракційних та постмодерністських підходів. Це прояв синдромів нової епохи зокрема, синдрому покоління «Ні», синдрому Йозефа - прихований масовий нігілізм, деяких проявах «синдрому Холлідея», за яким, зокрема життя розуміється як виживання, а виживання ставить перед людиною завдання, цілком відмінні від самореалізації особистісного потенціалу). Це виявляється в кризових суспільствах у вигляді непрямих нігілістичних дій – тотальної недовіри, критиканства, песимізму, що часто-густо асоціюється з поняттям «соціальна депресія».

На підставі аналізу відповідних наукових джерел, можна стверджувати, що соціальна напруженість має кілька відтінків виміру, в залежності від сформованої традиції її бачення та осмислення. На Заході ця «традиційність» формувалася через призму самопочуття суспільства, цілком «здорового» суспільства. У нас практика її вивчення (вже як традиційність) починалась і продовжує надалі формуватися через призму «нездорового», «хворого» суспільства – власне «напруженості» як сталої ознаки, яка характеризується постійною тривожністю, недовірою, агресивністю, страхом, апатією, фрустрацією тощо. Історично склалося так, що з повоєнних років майже всі європейські країни (суспільства) не відчували хронічних проблем у будь-якій сфері [60]. І взаємовідносини його з інститутом держави завжди базувалися на довірливих взаєминах, хоч подекуди не завжди простих. Тому, відповідно і вивчення соціальної напруженості з вибудовою відповідної методології та інструментарію традиційно складалося за іншими принципами.

Інший бік даної дослідницької проблеми – це методологія. Застосовування дослідниками методики і техніки вимірювання соціальної напруженості часто непереконливі з погляду їх адекватності вимірюваної соціальної змінної. Дослідницька практика показує, що і похідні для соціальної

напруженості показники протестного потенціалу дуже суперечливі: дослідження свідчать про значну різницю між показниками можливості масових протестів і готовності брати участь у них. Іншими словами, рівень реальної участі населення в масових виступах значно нижчий рівня демонстративно заявлених намірів стосовно такої участі, що чимось подібне до «парадоксу Лап'єра». Це можна пояснити полісценарністю протікання соціальної напруженості та різних форм її кульмінації.

Крім того, напруження є індивідуальним станом і під питанням, на думку деяких дослідників, стоїть можливість застосовуватися при поясненні колективних дій [61, с.31]. Слід зважати на розвиток феноменів «суб'єктивного зубожіння», високого рівня деморалізованості населення [62] тощо.

Тому сукупність емпіричних індикаторів, що закладаються в методичний інструментарій, часто виявляється набором (не рідко випадково) одиничних характеристик, що не відображають складної і комплексної природи соціальної напруженості. Не рідко, самі питання - індикатори доволі часто відбираються, як правило, інтуїтивно, без достатніх логічних обґрунтувань і спеціальної валідної перевірки. Однак, підкреслимо, це не стосується переважної більшості дослідницьких проектів.

Хоча більшість досліджень і здійснюються на «коректній» методичній базі, однак використовуються різні, інколи не співставні методики. А це не дає можливості коректного порівняння отримуваних результатів та універсалізації діагностичних оцінок.

Однак, проблеми методико-методологічного характеру виявляються не тільки у цьому, а зокрема, і у використанні як доміанти статистичних методів вимірювання, що доволі широко набуло практичного застосування.

Оцінюючи статистичні методи вимірювання соціальної напруженості в цілому, слід зазначити, що вони характеризуються суттєвими недоліками (безумовно, нічого упередженого відносно інституту (у широкому розумінні) статистики не йдеться). Основний недолік таких методик – це недооцінка людського чинника як внутрішньої детермінанти розвитку соціальних інститутів, та їх впливів на соціальні процеси. Можна поставити під сумнів валідність статистичних даних як джерела інформації психо-соціального походження. Як правило, рівень соціальної напруженості в суспільстві визначається значною мірою установками, намірами і емоційним станом людей, які не можуть бути адекватно відображені в якому-небудь різновиді статистичних даних [63]. Пізнавальні можливості цих методів сильно обмежені тим набором показників, які формуються органами статистики, в той час, як в опитуваннях населення можна використовувати будь-які емпіричні індикатори соціальної напруженості.

Дослідження, проведене на основі статистичних даних, завжди носить відлуння ретроспекції і не дозволяє отримати оперативну інформацію про актуальний рівень напруженості. Вони фіксують наслідки дій суб'єктів, котрі, певною мірою визначають чи діагностують крайні очевидні прояви соціальної напруженості, у форматі соціального конфлікту, а не зміни в оцінках,

установки, рівня агресивності, недовіри тощо. Статистичні показники можуть бути використані тільки для оцінки напруженості в тих соціальних об'єктах, на базі яких вони отримані, що не дозволяє провести детальніший аналіз їх структурних елементів. Вони можуть бути "закритими" для дослідників органами влади, а відомості, що надаються чиновниками, можуть навмисно спотворюватися. І звичайно ж не за всіма об'єктами, що цікавлять соціолога, ведеться статистика, а тому не завжди може бути отримана потрібна інформація.

З іншого боку, навіть якщо статистика і володіє відповідними показниками, кількісна та якісна їх характеристика часто ставить під питання валідність і коректність їх застосування в аспекті якості і надійності соціологічної інформації. Наприклад у статистичному збірнику України [64] рівень соціальної напруженості, як складової частини соціального середовища, характеризують три десятки статистичних показників. І тут у соціологів напевно виникнуть питання. Отже, потрібно обережно ставитися до методик, що базуються виключно на аналізі статистичних даних.

Інші дослідники пропонують прогнозувати її рівень за допомогою методу експертних оцінок, котрий базується на припущеннях та інтуїції висококваліфікованих фахівців (експертів), обробці їх думок про можливий сценарій соціальної напруженості. З міркувань, значних матеріальних, організаційних та часових затрат віддається перевага цьому методу. Проте, тут існує певний ступінь суб'єктивності, нестабільності результатів, залежних, зокрема, від емоційного стану експерта і мотивуючих чинників, залежність експертизи від рівня компетенції експерта, його ціннісних орієнтацій, випадкових чинників.

Таким чином, соціальна напруженість є надскладним нелінійним явищем, вивчення якого стимулює безліч різногалузевих різнопредметних за напрямом і змістом методик, котрі не виявляють спроможність повноти його пізнання з причин: як мінливості та динамічності соціального світу, так і відкриттям нових сторін, характеристик, компонентів механізмів соціальної напруженості, котра виявляється за багатьох обставин. Однак, один із шляхів розв'язки дослідницьких проблем соціальної напруженості вважається навіть не скільки пошук радикально-іноваційних методик її дослідження, що прирівнюється з «винаходом велосипеда», скільки, при наших соціальних умовах та стану наково-дослідницького досвіду, є спроба оптимізувати (в аспекті систематизації різнобічних сторін, підходів, принципів, інструментаріїв) методико-знаннєву систему вивчення соціальної напруженості у відповідний валідизований пізнавально-інструментальний ресурс, з врахуванням позитивних та суперечливих сторін дослідницького досвіду щодо соціальної напруженості та похідних від неї явищ та процесів.

Водночас, слід враховувати що при розробці власне методики емпіричного соціологічного дослідження соціальної напруженості ключовим моментом у його проектуванні є уточнення інформаційних потреб, котре недооцінюється на початку дослідницької роботи, що, власне, і є джерелом

непорозумінь в генерації істинності предмету дослідження і його наукової проекції. Не винятком є і дослідження соціальної напруженості. Тут ставиться ключове питання: «що і для чого, власне, досліджується, вивчається?» в системі координат «суспільні запити – соціальна проблема – наукова проблема». Цим, певною мірою і задається дизайн інтерпретаційної (операціоналізаційної) структури об'єкта чи предмета дослідження. Сюди відносяться питання розгляду (проекції) соціальної напруженості як явища чи стану; співвідношення -макро – мікро рівня дослідження; прогнозу негативних сторін розвитку суспільства чи попередження явного суспільного конфлікту та інше. Більш детально проаналізуємо ці моменти.

Першими кроками дослідницького алгоритму передбачається теоретичний аналіз соціальної напруженості, концептуально-конструкційною визначеністю, з застосуванням чітких інтерпретативно-експлікаційних процедур, типології та класифікації виявлених чинників, характеристик, її складових, показників та індикаторів її виміру [65; 20].

У вітчизняній соціології поняття соціальної напруженості розглядається у досить широкій палітрі, як правило в межах теорії соціальних змін і має декілька інтерпретацій: від «об'єктивної реальності», як величину природної активності соціальної системи, що супроводжує будь-який соціальний процес, відхиленням від «раціонального» розвитку подій [1; 67], до «особливого стану суспільного життя», специфічного негативного стану соціуму, який виникає внаслідок несприятливих внутрішніх та зовнішніх умов, «рівня конфліктності», «соціального феномена» [68; 69]. Вона нерідко безпосередньо пов'язана із зростанням: активності різних суспільно-політичних формувань в боротьбі за владу; боротьби «нового» (прогресивної концепції розвитку суспільства) із «старим»; діяльності різного роду екстремістських груп, зокрема сепаратистського; з активізацією злочинних елементів, різного роду помилками або некомпетентністю лідерів, штучно створеною ситуацією з боку різних політичних інституцій.

Проведений теоретико-методологічний аналіз дозволив уточнити категоріальний апарат дослідження. Так, на думку В.Головенько – це поняття, що характеризує особливий стан суспільного життя, який вирізняється загостренням внутрішніх протиріч об'єктивного і суб'єктивного характеру, посиленням у низці випадків дією зовнішніх обставин іншого походження [70]. П.Акініна, С.Рязанцева, Е.Тучков визначають напруженість як «інтегральний соціальний феномен, стан суспільства, що формується на основі високого незадоволення людей своїм соціальним, економічним і політичним становищем та рівнем, під впливом певних тенденцій розвитку суспільства, особливих умов і обставин» [71]. Тут відбиваються суперечності об'єктивного і суб'єктивного характеру, внаслідок дії матеріально-майнових (зростання цін, зниження доходів), соціально-професійних (втрата роботи, посилення безробіття), самоідентифікаційних (втрата соціального статусу) та інших чинників. Цими положеннями ми далі скористаємося у процедурі інтерпретації та операціоналізації різних смислових аспектів соціальної напруженості.

Найбільш загальними передумовами напруженості вважають стійку і тривалий час не вирішувану ситуацію наявності гострих соціальних суперечностей між потребами, інтересами, соціальними очікуваннями значної частини населення у різних сферах, і мірою їх фактичного задоволення. Це і приводить до накопичення незадоволеності і психічної втоми, наростання дратівливості і посилення агресивності окремих груп і категорій людей

Вона виникає, коли більшість людей відчуває неможливість задовольнити власні життєво важливі (актуалізуючи) потреби, умови життєдіяльності, що насправді становлять загрозу реалізації значущих потреб та цілей соціальних суб'єктів, і їхньому існуванню. Іншими словами, йдеться про антагоністичну чи навіть конфліктну ситуацію, що відбивається в психології населення. І тут ми задаємося іншим запитанням щодо об'єкту дослідження, а саме: «що підлягатиме виміру»: рівень стану, установки до дії, оцінки, самі дії, суспільна активність чи пасивність у взаєминах індивіди та соціальних інституцій тощо.

Саме окремим методологічним питанням стоїть конструювання оптимальної дизайн-моделі пізнавального засобу інструментарію дослідження, або, власне які проєкції рефлексії, свідомості індивіда ми вивчатимемо. У порядку уточнення, сюди ми відносимо: факти (фактологічні судження), що відбивають конкретні умови життя, обставини і форми активності людей; думки (раціонально-оцінні судження), що характеризують рівень декларативної підтримки/непідтримки і прийняття/неприйняття різних аспектів життя; настрої, як емоційно-оцінні судження, що дають змогу висловити характер оцінки щодо того чи того предмета дослідження; наміри (декларативні установки) показники, які характеризують готовність людині діяти в той чи той спосіб за певних суспільних обставин [72]. Звісно, це окреме вагоме питання у побудові вимірювальної методики, котра вимагає власного обґрунтування її принципів, критеріїв.

Іншим вектором в інтерпретаційно-експлікаційному полі стоїть питання: як розрізнити «неадаптованість» і «неспроможність» населення повноцінно жити в нових умовах, що у своє чергу вказує на вияв абсолютної чи відносної депривації у механізмі соціальної напруженості. Психологія та культура людини базується на певних усталених вподобаннях, звичаях, традиціях, правилах життя, а також на різних формальних та неформальних інституційних формах, цінностях, установках, котрі до певної міри можна розглядати як вихідну основу підтримки соціального конформізму. Однак є межа суб'єктивного толерантного ставлення до існуючої системи соціальних взаємодій та, у широкому сенсі, соціального терпіння.

Інша проблема розгортається в полі ототожнення соціальної напруженості з конфліктом. З одного боку, дослідники не розглядають її та конфлікт в плані їх передування один одному. Її можна інтерпретувати або як початкову фазу відкритого (масового) конфлікту, або як самостійний тип, тобто уповільнений прихований конфлікт (А.Желтухін), як протилежність інтересів соціальних груп (Ю.Платонов). Інші онтологічні аргументи дають право вважати не так. Вона (СН) свідчить лише про наявність можливості

розгортання конфлікту, є його обов'язковою передумовою, супроводжує процес його розвитку, починаючи із латентної форми, але не завжди приводить до конфлікту. Тому, згідно вище згаданим аргументам, соціальну напруженість слід розглядати в асоціації з конфліктом, але не ототожнювати з ним. Вона завжди властива суспільству, навіть якщо не виражена в явному вигляді, але знаходиться в латентній стадії.

Феномен соціальної напруженості стає очевидний, коли форми її прояву дозволяють спостерігати цю об'єктивну реальність як явище, яке втілює зіткнення інтересів певних соціальних кластерів, одні з яких не задоволені соціальним статусом і виконуваною роллю в суспільстві. Як бачимо, практично у всіх визначеннях соціальної напруженості відбивається її психологічна складова – співвідношення належного рівня задоволення домагань і реального становища справ. З цих положень ми далі будемо відштовхуватися в аргументації вибору і перебудові концептуального погляду на соціальну напруженість. І варто почати дослідження на рівні «мікрокосму» — з дослідження психологічних мотивів, що спонукають до поведінкових змін на індивідуальному рівні. Хоча соціологія і має справу з масовими формами поведінки, безперечно, витoki характеру поведінково-установочного комплексу багато в чому закладені на підсвідомому рівні - емоційний стан людей, що відрізняється загостренням внутрішніх суперечностей об'єктивного і суб'єктивного характеру (застосування пересічних методик у соціологічній та психологічній науках в предметних та фундаментальних дослідженнях є цілком нормальною звичною практикою).

Так як рівень соціальної напруженості змінюється залежно від переваг, очікувань і існуючої реальності, котрі є її внутрішніми детермінантами, то з цього ми робимо перший крок у розв'язці теоретико-методологічної проблеми дослідження: її розгляд в траєкторії від психологічної складової, до соціальної, від формату стану, установок, до змін у соціальній поведінці; від окремих фіксованих випадків до інтегрованого загального.

На сьогодні практично всі дослідники, що займаються проблемою соціальної напруженості, сходяться в одному – це психологічний стан значних соціальних груп, можна сказати - групові емоції [73]. Спільним є акценти та нюанси визначення соціальної напруженості у зв'язці з дестабілізаційними процесами. В її основі, на їх думку, знаходиться групова незадоволеність, що виникає в результаті великого розриву між рівнем очікування істотних позитивних змін в матеріально-статусному полі, і фактичному рівні реалізації цих очікувань. Однак, дестабілізаційність нами визнається не тільки як активна дієва протестно-конфліктна система, але і як пасивний протест у формі абсентеїзму, пасивної девіації, ігнорування та соціальної самоізоляції.

Соціальна самоізоляція передбачає обмеження або згортання людиною соціально-комунікативного простору, конфлікту, зниження толерантності до «значимого» оточенню з причини впливу зовнішніх чинників. Тут передбачається явне і стійке уникнення ситуацій соціальних відносин. У період кризи конфліктність інтересів і конфліктність соціальних ідентичностей

посилюється загостренням почуття протиборства групових інтересів, загальної невизначеності. Нормою стає стан маргіальності, яка є наслідком руйнування раніше сформованих соціальних зв'язків, соціальної апатії (яка несподівано може перетворитися в бурхливу активність, навіть агресивність), зниження мотивації цілеспрямованої групової діяльності, домінування інстинкту самозбереження як головного принципу поведінки. У такій ситуації життя розуміється як виживання, яке ставить перед людиною завдання, абсолютно відмінні від самореалізації особистісного потенціалу. При таких обставин соціальної кризи захисні функції домінують над функціями самовираження і самореалізації особистості. Як інтегральне явище, самоізоляція також має свою рівневу структуру і проявляється на соціально-психологічному, індивідуально-психологічному та глибинно-психологічному рівнях. На соціально-психологічному рівні самоізоляція особистості в критичній життєвій ситуації проявляється в області соціальних контактів і відносин. Саме цей рівень буде представляти інтерес в нашому дослідному полі. Два інших рівня не можуть бути застосовні в нашому дослідному континуумі, так як це зовсім інша галузь і діапазон дослідження.

Важливим моментом у з'ясуванні різних аспектів соціальної напруженості є її структурування. З аналізу відповідних теоретичних джерел, структура соціальної напруженості може бути представлена з декількох складових компонент: емоційної; соціальної; і ментальної і поведінкової. Емоційна складова представляється домінуванням негативних переживань в повсякденному житті людей, формуванням і розвитком неадаптивних реакцій (стресу) у відповідь на несприятливі умови життя, нездатністю пристосуватися до нових соціальних умов, зниженням в цілому адаптивних здібностей в різних соціальних полях. Соціальний компонент напруженості виражається в зниженні зв'язаності, консолідації, зростання роз'єднаності в суспільстві, особливо на мікросоціальному рівні (в безпосередньому оточенні індивіда, в сім'ї, на роботі, в колі близьких). Ментальний компонент представляється в зміні соціально-політичних орієнтацій, ціннісних і смисложиттєвих установок, яке відбувається у членів спільноти під впливом тих, що діють тривалий час несприятливих економічних, соціальних і політичних чинників. Поведінковий як перехідний або «крайній» компонент напруженості виражається в розповсюдженні численних форм відхилень поведінки, і зростання числа людей, готових до рішучих дій [74; 75].

Подальший її системний аналіз (синтез умовиводів та дослідницьких практик) дозволяє виявити, що соціально-психологічному і поведінковому рівнях, вона виявляється у таких процесуальних властивостях [76; 77]:

- розповсюдженням настроїв незадоволеності (депресія, страх, агресія) існуючою ситуацією в тій або іншій життєво важливій сфері суспільного життя;
- втратою довіри до влади, відчуттям небезпеки, песимістичної оцінки майбутнього, атмосферою масового психічного неспокою, емоційного збудження, що можна визначити, як дисфункція суспільної свідомості, котра

виявляється на індивідуальному рівні в емоційному стресі, світоглядній невизначеності і розповсюдженні форм відхилень поведінки

- проявом на поведінковому рівні, з одного боку, як наростанням готовності до дій, що розглядаються як вимушена поведінка, спрямована проти існуючого соціального порядку заради досягнення бажаного стану в стихійних масових діях (ажіотаж, різні конфлікти, мітинги, демонстрації, страйки, інші форми громадянської непокорності і протесту (вимушені міграції і ін.);

- проявом на поведінковому рівні, з іншого боку – як прихований масовий нігілізм, котрий виявляється в кризових суспільствах у вигляді непрямих нігілістичних дій (тотальної недовіри, критиканства, песимізму і деяких проявах «синдрому Холлідея»: хворе, неконструктивне, застійне, депресивне суспільство), що часто асоціюється з поняттям «соціальна депресія»;

- залученістю в процес значної частини населення.

Операючись на дану класифікацію ознак, узагальнюючи дисперсілізовані з різних джерел зауваження і досвід емпіричних досліджень, що проводилися в пострадянському просторі (починаючи з кінця 80-х), у структуруванні та типологізації соціальної напруженості дослідники виділяють окремі її фази (рівні, стадії) розвитку. Так званий фоновий рівень (латентна стадія), характеризується відносною збалансованістю умов і вимог; для початкової (дифузної) стадії властива явна невідповідність між перевагами, очікуваннями, потребами і реальним рівнем життя соціуму; стадія високого рівня (явної) соціальної напруженості, характеризується зростанням незадоволеності соціально-економічним і суспільно-політичним становищем.

Звісно, подані способи класифікації не претендують на статус універсальності, однак джерельна база, логіка аналізу виводить нас саме на подібного роду алгоритмізацію. Вивчення ж прихованої соціальної напруженості стосується оцінки і вимірювання установок, намірів і емоційного стану людей. Саме ця форма і представляє найбільший інтерес для соціологів.

Варто здійснити низку уточнень в системі різних проекцій змістовних компонентів соціальної напруженості, перейти до типологізації та класифікації її різних сторін, чинників та компонентів. Як зовнішні фактори фахівцями виділяються [78;79;80;81]: соціально-економічні, що дозволяють підтримувати певний рівень життя; суспільно-політичні та соціальні, які гарантують соціальну захищеність і свободу людини; ціннісні, соціально-психологічні, що створюють умови для самореалізації та ефективної міжособистісної й групової взаємодії та інші (екологічні, значно рідше в масовому аспекті).

В основі внутрішніх факторів соціальної напруги лежать психофізіологічні та особистісні якості кожної людини. Тут йдеться про усталені щодо сприйняття людиною свого соціального середовища та зміни умов. До так званих внутрішніх, як показує дослідницький досвід відносять: усвідомлення (сприйняття, засвоєння) соціальних змін через вплив (ступінь впливу) системи індивідуальних психосоціальних характеристик (культурна ідентичність, статусна ідентичність, правова свідомість, інтер/естернальність,

схильність до соціального оптимізму або песимізму (емоційний настрій), ціннісно-нормативні орієнтації індивіда і соціально-психологічна адаптація (певний її рівень), соціальна терпимість та її компоненти (соціальні та економічні ресурси, соціальний капітал, стресостійкість тощо). Поширеним індикатором у подібних вимірах стоїть залучення до аналізу характеристик інтер/екстернальності індивіда. Психологічний аспект напруженості створює внутрішні передумови і визначає здатність індивіда (групи) у зростанні напруженості і протестності, відчуження, соціальної ізоляції, соціального нігілізму. Саме психологічний аспект є центральним, таким, що визначає структуру прихованої напруженості. Це стосується як формування відкритих активних протестів, так і латентних пасивних його форм, на кшталт соціальної відчуженості, соціальної ізоляції, соціального нігілізму, абсентеїзму тощо.

Подальша операціоналізація зовнішніх чинників (за аналізом відповідних джерел) дозволяє виділити такі рівні, як: загальнодержавні (недовіра до політичних лідерів, складна економічна ситуація, порушення соціальної справедливості; регіональні, до яких відносяться: неефективна робота місцевих органів влади, високий рівень безробіття серед населення, проблеми в області міжнародних відносин, особливості культури в різних регіонах, етнічні суперечності, погіршення екологічної обстановки, гостра житлова проблема та ін. Однак, досить некоректним є навіть спроба окремо виділяти чи то економічну, майнову, політичну чи іншу напруженість, оскільки всі її чинники виявляються на психосоціальному стані людей, тому, всі ці підвиди відносяться до соціальної напруженості.

З посиленням на дослідницький досвід, подальші інтерпретативні та операціоналізаційні виводять нас на кокретно-інтерпретативне поле, в якому соціальна напруженість, постає в суспільстві з одного боку на рівні: масових настроїв (зростання емоційної напруженості - негативних емоцій: агресивність, нетерпимість, озлоблення, роздратованість, тощо); громадської думки, усвідомлення ситуації, критичного мислення (ступінь "протестності", конфронтаційності політичної свідомості); масової поведінки (готовність людей до участі в акціях протесту, міграції). З іншого боку, на фоні масового соціального невдоволення, недовіри, соціальна напруженість виявляється на рівні суб'єктивного сприйняття нервозності, занепокоєності, побоювань або занепокоєння у надмірній фіксації на сьогоднішньому або майбутньому, стану майже постійного страху, пов'язаного вираженням дезорганізацією тривоги, масової готовності до регресу нігілізму і безідейного проживання

«Протестність» як така, виступає однією із форм соціальної напруженості або її складовою. У цьому аспекті, слід розрізняти реальний протест (протест як дію), який являє собою актуальний політичний конфлікт, і потенційний протест - протест як установка, латентні форми його прояву [81; 82].

Потенційний протест як установка до дії у свою чергу залежить або складається з кількох взаємопов'язаних компонентів (на що вказувалося у дослідженнях Е.Клюєнко), які є водночас складно-структурованими

показниками: 1) психологічний потенціал соціального протесту (емоційна напруженість, соціальні очікування); 2) ступінь «протестності», конфронтаційності політичної свідомості людей (ставлення до соціального протесту і оцінка його ефективності); 3) поведінковий потенціал соціального протесту (готовність до соціального протесту), латентні форми дій [83].

Тут, на наш погляд, ключовим є питання про ті конкретні умови, які перетворюють масову акцію протесту з «нормального явища» в явище, що представляє загрозу владній системі (за аналогією дюркгеймівської логіки взаємоузгодженості «норми» та «патології»). Очевидно, що акції протесту мають значний потенціал не тільки з погляду кількості учасників, але і з їх якісних характеристик, зокрема: мета і настрої учасників, ступінь радикалізму, наявність елементів насильства, можливо антиурядової спрямованості. Тому, у вимірвальних засобах увага повинна приділятися і підвищенню установки на протест, формам латентного протесту. Однак, як вже говорилося, не існує лінійної залежності між рівнем соціальної напруженості і ймовірністю протестних проявів. Тому, ця система-зв'язка потребує нових евристичних та пізнавальних практик [81; 82].

Крім того, у вивченні напруженості часто зв'язують (Н.Губіна) її в осі «активності / пасивності індивідів при їх вступі до зв'язку і взаємозв'язку, їх здатності / нездатності діяти і взаємодіяти в межах певних соціальних груп і співтовариств» [84, с.189]. У цьому плані припустимо, що різні соціальні суб'єкти не прагнуть до активних дій, а навпаки, залишаються пасивними, недіяльними, інертними до будь-якої дії.

Тут домінують відчуття пригніченості, безпорадності і песимізму, втратою соціальних інтересів, з проявами аутизації, для яких характерним є внутрішньо продуковані песимістичні відчуття і аутистичні переживання у протилежність адаптивної поведінки.

Про посилення соціальної напруженості свідчить також загальне збільшення частки людей, готових до участі в різних акціях протесту (в тому числі й у легальних), і збільшення частки осіб, котрі висловили свою готовність до участі в нелегітимних формах протесту. «Протестність» як така, виступає однією із форм соціальної напруженості або її складовою. У цьому аспекті, слід розрізняти реальний протест (протест як дію), який являє собою актуальний політичний конфлікт, і потенційний протест - протест як установка, латентні форми його прояву [82; 81].

Окремим питанням стоїть питання впливу ЗМІ на стан соціальної напруженості. Цей чинник можна поставити в якості зв'язуючого елемента між її зовнішніми чинниками і внутрішнім усвідомленням того, що відбувається (ця проблематика заслуговує своє власне пізнавальне поле, висвітлення та вивчення якої матиме місце у нашому дослідженні).

Під кінець варто дати робоче визначення соціальної напруженості. Це – інтегрований стан суспільства, який детермінований впливом зовнішніх чинників (ситуацією), умовами життєдіяльності індивіда (спільноти) та їх усвідомленням (сприйняттям) через призму можливості задоволення

актуалізуючих потреб (умови життєдіяльності, що становлять загрозу реалізації значущих потреб та цілей соціальних суб'єктів, їхньому існуванню), ціннісної системи, усталеності практик та досвіду, форм індивідуалізації суспільного життя і окремих соціально-психологічних характеристик у різній їх комбінації, що формує та підвищує соціальну дистанційованість між індивідом та суспільством. Цей стан проявляється у емоційно-психологічному, поведінково-дієвому рівнях індивіда (спільноти) і носить потенціал суспільних змін. Механізм СН проявляється у різнокомбінованій інтеграції деприваційної симптоматики та моделей саморепрезентації людини (групи), кульмінацією яких є виникнення та поширення різних поведінково-дієвих сценаріїв, як правило, «проблематичних» для суспільного розвитку [66].

Зважаючи на викладене вище, соціальна напруженість інтерпретується як певний і саме психосоціальний стан суспільства (спільноти, групи), що зумовлюється об'єктивними соціальними чинниками і виявляється в індивідуальній та груповій поведінці. Сформульовані установочні питання і завдання, та запропоновані уточнення та визначення сприятимуть формуванню теоретичних та методологічних засад побудови системної концептуальної моделі соціальної напруженості. Базовими компонентами такої моделі повинні бути взаємообумовлені різнофакторні підсистеми зовнішніх та внутрішніх чинників які виявляють та характеризують: 1) соціальні контексти подій, які спричиняють наявний стан та зростання соціальної напруженості 2) симптоми соціальної напруженості (емоційні, соціальні ментальні, поведінкові); 3) процеси взаємодій та комунікацій, які відображують об'єктивний та суб'єктивний адаптивний ресурс толерантного співіснування соціальних суб'єктів та їх протестний потенціал; 4) характер та рівень надій на майбутнє; 5) біфуркації сценарної симптоматики соціальної напруженості: протестність, соціальна ізоляція та соціальний нігілізм, конструктивний адаптивізм [66].

За будь-яких тлумачень феномена соціальної напруженості, вона не зводиться до тих чи тих дій громадян, масових акцій протесту чи соціального відчуження та ізоляції, а є скоріше їх передумовою, і саме в якості передумови й має вивчатись у першу чергу — задля передбачення та упередження небажаного розвитку суспільних процесів. Є явище, є причини, процес і наслідки, останні, зокрема можуть переходити у причини і навпаки, що, власне не змінює суті справи.

Соціальна напруженість є багаторівневим явищем, яке розглядається нами з позиції системного підходу, однак, засади його осмислення інтегруються з соціально-психологічного його рівня. Предметом аналізу виступають чинники, що формують умови які впливають на їх мікрорівневий психосоціальний і поведінковий стан. З цього і вибудовуємо відповідну гносеологічну платформу до залучення у дослідження інших її рівнів.

Висновки. Соціальна напруженість є надскладним нелінійним явищем, вивчення якого стимулює безліч різногалузевих різнопредметних за напрямом і змістом методик, котрі не виявляють спроможність повноти її пізнання з

причин, як мінливості та динамічності соціального світу, так і відкриттям нових сторін, характеристик, компонентів її механізмів, котра виявляється за багатьох обставин. Однак, один із шляхів розв'язки дослідницьких проблем її вивчення, вважається навіть не скільки пошук радикально-іноваційних методик її дослідження, що прирівнюється з «винаходом велосипеда», скільки, при наших соціальних умовах та стану наково-дослідницького досвіду, є спроба оптимізувати (в аспекті систематизації різнобічних сторін, підходів, принципів, інструментаріїв) методико-пізнавальну систему її вивчення у відповідний валідизований пізнавально-інструментальний ресурс, з врахуванням позитивних та суперечливих сторін дослідницького досвіду, як стосовно неї (СН), так і похідних від неї та супроводжувальних їй соціально-симптоматичних явищ та процесів.

Соціальна напруженість є багаторівневим явищем, яке розглядається нами з позиції системного підходу, однак, засади його осмислення інтегруються з соціально-психологічного його рівня. Предметом нашого аналізу виступають чинники, що формують умови які впливають на їх мікрорівневий психосоціальний і поведінковий стан. З цього вибудовується відповідна гносеологічна платформа до залучення у дослідження інших її рівнів.

Подальший її системний аналіз (синтез умовиводів та дослідницьких практик) дозволяє затверджувати, що на соціально-психологічному і поведінковому рівнях, вона виявляється у багатьох симптоматко-процесуальних властивостях, що загалом що формує соціальну дистанційованість між індивідом та суспільством та відповідні бар'єри у легітимізації багатьох реформних змін. В залежності від зовнішніх обставин та індивідуально-психологічних особливостей людей, сценарії розвитку подій можуть виливатися зокрема: в агресію, в депресію, в «самомобілізацію» у різній комбінаторності. Це дає підстави припустити, що ми маємо справу не з кількісно-якісними градаціями одного й того самого психічного стану, а з різними за своєю генезою психосоціальними станами. Ці та інші положення формують відповідний дослідницький дизайн та стратегію дослідження, у зв'язці з пізнавальною концептуальною моделлю соціальної напруженості.

3.2. Уточнення пізнавальної моделі соціальної напруженості в Україні

Вивчення соціальної напруженості відноситься до переліку достатньо складних дослідницьких проблем. Це пов'язано не тільки із специфічністю та складністю самого цього феномена, його латентністю і нестійкістю, але і з вибором найбільш валідної методики та інструменту його вивчення. Останнє особливо актуально у зв'язку з наявністю різних, зокрема міждисциплінарних методик її дослідження та інструментів її вимірювання. Кожна з них реалізує авторські методологічні установки і є адаптованою під конкретні умови.

Найявний в Україні та за рубежем досвід вимірювання СН засвідчує, що її показники не можуть бути виділені суто емпірично, без певної системи початкових теоретичних уявлень (на що попередньо вже вказувалося), які б дали змогу здійснити валідне обґрунтованості затребуваних вимірювань, а також оптимізувати кількість потрібних для вимірювання показників.

Осмислюючи соціальну напруженість, на підставі аналізу відповідних наукових джерел, можна стверджувати, що вона має кілька традицій дослідження та виміру, в залежності від сформованих усталин її бачення та осмислення. Як вже нами попередньо говорилося, на Заході ця «традиційність» формувалася через призму самопочуття суспільства, цілком «здорового» суспільства. Історично склалося так, що з повоєнних років майже всі європейські країни (суспільства) не відчували хронічних проблем (у відповідному сенсі) у будь-якій сфері. І взаємовідносини його з інститутом держави завжди базувалися на довірливих взаєминах, хоч подекуди не завжди простих.

Світова дослідницька практика показує, що історично зміст соціальної напруженості осмислювався і розвивався в соціологічній, соціально-психологічній і конфліктологічній літературі у зв'язку з такими явищами, як відсутність солідарності взаємодіючих осіб і груп, тобто як соціальна дезінтеграція, як девіація (у відносинах стабільного суспільства), аномія (у відносинах нестабільного суспільства), втрата соціальної ідентичності, депривація і фрустрація стосовно основних потреб особи чи спільноти (умови життєдіяльності, що насправді становлять загрозу реалізації значущих потреб та цілей соціальних суб'єктів, та їхньому існуванню), класова боротьба, міжнаціональні зіткнення та інше. Природу даного феномена намагаються пояснити з позиції теорії соціального стресу, фрустрації, конфлікту та інше. Але більшість вчених сходяться в одному: соціальна напруженість – це початковий етап широкомасштабного соціального конфлікту [85; 86].

В основі класичного соціального конфлікту завжди лежав феномен незабезпеченості існування значної маси населення, і перш за все осіб найманої праці. Він мав переважно класовий характер, і, як правило, проявляв себе у формі організованої колективної дії. Такі дії і сьогодні можна побачити, у нас, в тих масштабах, в яких в сучасному суспільстві зберігається індустріальний сектор і пов'язані з ним політико-економічні проблеми. Про це, зокрема вказували: у ранній соціології – К.Маркс, у новітній – Р.Мертон, Н.Смелзер, у сучасній – Т.Гарр.

Про недостатність уваги дослідників процесам соціально-політичної напруги і політичного насильства, на думку Т.Гарра, свідчить той факт, що за 60 років (1908 – 1968) з 2828 статей в журналі *American Political Science Review* лише 29 хоч би частково стосувалися дослідження політичного насильства і масових безладів. Саме тому, головне завдання дослідників полягає в кількісному і якісному нарощуванні цих знань [87]. Однак, ми вже живемо у XXI ст., і ситуація зовсім інша.

Стосовно валідності та верифікованості «причетних» до соціальної напруженості західних теорій до наших соціальних умов, то тут не має однозначно спільної думки. Загалом її спрямованість, предметна «тематичність», на перший погляд, «не вливається» до наших умов. Однак, якщо ж ці положення розглянути під іншим кутом, через призму «розуміючої соціології» М.Вебера, то тут ми відшукаємо безліч потенційних дотичних моментів.

Соціальну напруженість вивчали Е.Дюркгейм, Р.Мертон, Т.Парсонс, Н.Смелзер, Л.Козер, Л.Фестінгер та інші, котрі вважали, що причинами її можуть бути як індивідуальні психологічні, так і соціальні причини. Е.Дюркгейм використовує цей термін при аналізі процесу дезінтеграції як розриву соціальних зв'язків, втрати ціннісних орієнтирів, наростання соціальної аномії [88].

Однією з найбільш відомих теорій девіантної поведінки в соціології є теорія соціальної напруги (назва відносна) Р.Мертон. На його думку, соціальна аномія (як прояв соціальної напруги) зростає внаслідок порушення рівноваги між цілями і засобами. Це призводить до того, що людина, яка не може досягти певних цінностей, реагуватиме на поточну ситуацію тією або іншою формою девіантної поведінки, аж до застосування агресії або насильства. Таким чином, в «соціальну напруженість» він закладав сенс суперечності між цінностями, які суспільство закладає людям, і можливостями їх досягнення, відповідно до встановлених суспільством правил [89; 90].

Його теорія виступає своєрідним з'єднувальним містком між Е.Дюркгеймом, який розглядав девіацію як продукт взаємин індивіда і суспільства, та К.Марксом, який акцентував увагу на нерівному розподілі життєвих шансів в суспільстві. Ця теорія показує одну з головних проблем сучасного суспільства — його «дуальність»: високі стандарти рівня життя, які демонструють всілякі ЗМІ, і повна убогість, яка не дає можливості реалізувати свій «життєвий шанс» для більшої частини соціуму. Тут вже проявляються макросоціальні аспекти цієї проблеми.

Нерозривну пов'язаність соціальної напруженості з конфліктом зафіксував Т.Парсонс, наголошуючи, що вона передує йому і за відповідних умов може перерости в конфлікт. Т.Парсонс, вводячи до складу соціальної дії поняття норми, вже прямо вказує, що нормативний елемент, зустрічаючи опір при реалізації соціальної дії, є також джерелом потенційного конфлікту [91; 92; 93].

Спробу пов'язати соціальну напруженість з рівнем загрози задоволення базових потреб людей і соціальних груп ми знаходимо у П.Сорокіна при з'ясуванні питання про причини соціальних конфліктів і революції. Розгорнений аналіз її існуючих рис дає Н.Смелзер, котрий на відміну від Т.Парсонса, акцентує увагу на її діяльнісній і внутрішньо мотивованій природі, визначаючи її як невідповідність між компонентами дій, і їх неадекватне функціонування, він виявляє наявність напруженості на різних рівнях соціальної дії [54.].

Н.Смелзер, вже більш детальноше, з позиції теорії колективної поведінки, в поясненні переростання соціальної напруженості в протестні акції, конфлікт, виділяв такі компоненти, як: структурні чинники (основні умови), що сприяють колективній поведінці; структурна напруженість через руйнування довіри; посилення і розповсюдження узагальненого вірування (люди повинні оцінити ситуацію і вирішити, як на неї реагувати); активізуючі чинники (недовір'я); мобілізація до дій (чинники організованості); соціальний контроль (залежність розвитку подій від дій представників влади, що сприяють або перешкоджають будь-якому прояву колективної поведінки) [54]. Хоча теорію Н.Смелзера піддавали критиці з низки причин (в основному із застосуванням її до ситуацій реального життя), існують суперечності з приводу доказу правильності або помилковості теорії Н.Смелзера із-за складності більшості випадків колективної поведінки. Проте в багатьох ситуаціях підтверджується її правильність

З середини ХХ ст., зокрема, такі психологи як Л.Фестінгер, К.Левін, Р.Ліпін проводили вивчення психічної напруженості з позиції теорії поля, балансу, когнітивного дисонансу [94]. На початку 60-х, американськими ученими Л.Оліном та Р.Кловардом, вийшла в світ монографія «Делінквентність і можливості: теорія делінквентних груп», в якій було переконливо показано, що суспільство нав'язує молоді нереалізуючі, важкоздійсненні цінності, зокрема прагнення до успіху, не помічаючи того, що їх досягнення є практично нереальним для більшості. Молодь, потрапляючи у доросле життя, стикається зовсім не з тим, що їй всіяляли у процесі виховання. А результатом такої суперечності стає розчарування, фрустрація.

Е.Фромм також фрагментально торкнувся проблеми соціальної напруженості, вперше звернувши увагу на обставину невизначеності, яка, на його думку служить могутнім його джерелом. При переході від тоталітарних режимів до демократичного державного устрою, зміні соціальних інститутів, виникають дезадаптаційні та дезорієнтаційні прояви із-за неможливості опертися на сформовані традиційні усталі засади, і це знаходить своє вираження в появі когнітивного дисонансу.

Через призму субкультурної теорії А.Коена, Р.Кловарда, соціальна напруженість інтерпретується як наслідок актуалізації суперечностей між нормами домінуючої культури та формальними і неформальними нормами субкультур різних соціальних груп [95].

Широкі можливості у її інтерпретаціях додає так звана постмодерністська парадигма, представлена, зокрема Ж.Ліотаром, М.Фуко, Ж.Бодріаром, Дж.Урі та ін. З різних позицій той міждійовий «субстрат», що ототожнюється з соціальною напруженістю, представляється як соціальний феномен та процес, спричинений прогресуючою тенденцією віртуалізації суспільного життя та масштабним поширення різноманітних симулятивних практик [96]. Французький філософ Г.Дебор в концепції «суспільство спектаклю» показав окремі її моменти через становлення незадоволеності як товару у намаганнях та тенденціях до соціальних відхилень [97].

З іншого боку, як вказував П.Штомка: «Убогість несе переворот», або, точніше, убогість, яку люди усвідомлюють і яку вони визначають як несправедливість, штовхає їх на бунт» [56]. Революції викликаються хворобливим синдромом усвідомлення безвиході і надії що розповсюджується серед населення. У різних, чимось суперечливих висловлюваннях є дещо спільне – загальне: «живильним середовищем» масового протесту завжди було і є буде соціальне незадоволення.

Саме ця характеристика, в різних своїх варіативних проявах присутня у всіх сфокусованих теоріях. Подібного роду пояснення, що «наближені» до даної теорії ми знаходимо у працях: П.Штомпки, Р.Мертон, Г.Лассуелла, Дж.Долларда, Н.Смелзера. Р.Мертон – як певні витoki концепції депривації у розгляді соціальної напруженості як можливий результат конфлікту між надмірно акцентованою в суспільстві метою і доступними засобами для її досягнення. Тактики протестуючих та незадоволених спрямовані на привернення уваги влади і широких кіл до невідповідності рівня їх життя [98; 99].

Один з витоків концепції депривації Р.Мертон, розглядав даний феномен як можливий результат конфлікту між надмірно акцентованою в суспільстві метою і доступними засобами для її досягнення [100.]. Згідно Р.Мертону можна розуміти причину потенційного конфлікту, чи зростання соціальної напруженості як невідповідність між уявленнями про належне (визначене культурою, законними правами) і формальним механізмом реалізації потреб, прав, можливості доступу до різного роду ресурсів (через норми законодавства, дії влади). Наявність невідповідності веде до можливості використання альтернативних (поза нормами законодавства) форм досягнення прав (зокрема, протестних акцій). Тут, як бачимо, проявляються не тільки «матеріалістичні» моменти мотиваційних механізмів розвитку соціальної напруженості, але і «модерністські» (слідуючи логікою Р.Інглхарта). Запропоноване Р.Мертонем визначення депривації є, не що інше, як бажання деприваційних груп змінити існуючу соціальну систему, що обмежує їх права, доступ до ресурсів [100; 101].

Положення цієї концепції подібні з тим, що Н.Смелзер (його робота «Теорія колективної поведінки») убачав в причинах соціальної нестабільності і конфліктності, а саме – чинник структурного напруження, який демонструє вплив політичних і економічних криз, безробіття, бідності, військових загроз тощо [54].

Р.Дарендорф і П.Штомка в дослідженні соціальної напруженості і конфліктності з позиції соціоструктурного аналізу виділяли можливі соціальні активні діючі групи в цих динамічних психо-соціальних процесах. Ієрархічна диференціація насущних інтересів приводить до напруженості, посилення незадоволеності, що спонукає людей приєднуватися до протестних або реформаторських рухів. На їх думку, ті, хто позбавлений доступу до ресурсів, у кого немає надії на успіх, і складають «людський матеріал» соціальних рухів, «включаючись» в них [102; 103; 56].

Поступальний синтез цих положень, згідно аналізу відповідних наукових джерел, призвів до формування концепту депривації, зокрема теорії «відносної депривації», запропонованої Дж.Девісом [104; 105] і Т.Гарром [106; 87], та розширена іншими дослідниками, що виявила найбільший рівень валідності в інтерпретації проблеми соціальної напруженості та протестності. Одним з ключових пояснень виникнення напруженості і протесту є теорія депривації, сприйняття «розбіжності між ціннісними очікуваннями (правом претендувати) людей і їх ціннісними можливостями (могли б отримати) [87, с.61; 65, с.114-118].

Сама теорія охоплює ширше коло явищ, і як правило, психологічної природи, однак, нас цікавитиме її співфокусованість з історико-соціологічними аспектами досліджень та висновків Т. Гарра. Його праця «Чому люди бунтують»; [106] є багатогранним і багатоаспектним в просторі і в часі дослідженням причин виникнення в суспільстві соціальних протистоянь і конфліктів, громадянської боротьби. У ній показані причини виникнення політичного насильства, його рушійні сили, а також типові механізми протікання цих процесів. І хоча він вивчав особливого роду конфлікти, протистояння і зіткнення достатньо великих соціальних груп, ми беремо велику практичну користь для концептуалізації соціальної напруженості.

Ключовим пронизенням деприваційної теорії є пояснення того, що люди озлоблюються, оскільки відчувають, що у них не вистачає засобів для того, щоб змінити своє життя, реалізувати свої очікування [106; 56]. Згідно аргументації Т.Гарра, самоідентифікація таких груп може здійснюватися на основі чинників економічного становища, політичних пристрастей, релігії, різних соціокультурних проблем – можна сказати на конкретних ситуацій сприйняття суспільством соціальної політики – це протести, викликані незадоволеністю соціальною політикою.

Очікування подальшого задоволення потреб, які все зростають, замінюються тривогою і крахом надій, оскільки реальність все більше віддаляється від тієї, яка передбачалася [104; 105; 56; 106]. Тому, як пояснює інше джерело даної концепції – Дж.Девіс, напруженість, конфлікти, революції відбуваються тоді, коли за тривалим об'єктивним економічним і соціальним розвитком слідує період стагнації [104; 105; 56].

Дослідження Т.Гарра та Дж.Девіса носять чітко виражений соціологічний характер. Його теоретичні дослідження опираються на великий об'єм емпіричних даних, приведених у працях інших учених, зокрема істориків і соціальних психологів (правда, він нарікає на недолік експериментальних досліджень, що мають справу з соціально-психологічними механізмами колективного насильства, особливо у незахідних країнах). На думку П.Штомпки, зі всіх теорій про «революцію» теорія «відносної депривації» породжує найбільше число специфічних гіпотез, що піддаються перевірці [56]. Саме завдяки дослідженням Т.Гарра концепція відносної депривації набула широкого поширення в процесі вивчення колективного політичного насильства. Надалі, дана концепція була критично переосмислена і доповнена

новими чинниками зокрема кореляцією між низькою легітимністю політичної системи та дестабілізуючим ефектом відносної депривації.

В рамках даної теорії суть політичного насильства, як однієї з форм проявлень, кульмінації соціальної напруженості, розглядається через призму не тільки відносної депривації Т.Гарра і Дж.Девіса, але і теорії фрустрації Дж. Долларда, Н.Міллера, Л.Берковіц [101]. Стан фрустрації виникає зокрема в ситуації розчарування, нездійснення значущої для особи мети, потреби, умови життєдіяльності, що становлять загрозу реалізації значущих потреб, виявляється в гнітючій напрузі, тривожності, відчутті безвихідності. Її кульмінацією може бути як залишкова невпевненість в собі, а також характерні способи дії, такі як агресивність в поведінці і т.п. Виникнення насильницької боротьби часто пов'язане з фрустрацією і, навпаки, відчуття фрустрації приводить до певних форм насильницької боротьби. Вона породжує різні моделі поведінки, і агресія є однією з них [107]. Дж. Доллард вважає, що соціальні групи вдаються до насильницької боротьби саме із - за невідповідності між тим, що є, і тим, на що вони (на їх думку) заслуговують.

Саме поняття «депривації» (лат. *deprivatio* — втрата, скорочення або повне позбавлення (ризик) можливості задовольняти основні потреби — психофізіологічні або соціальні) відноситься до багатофакторних проблем, які відображають обмеженість доступу або недоступність різних ресурсів, цінностей і можливостей для певних соціальних груп. Ця теорія має справу з розривом між суб'єктивними очікуваннями щодо низки цінностей і реальними можливостями доступу цих до них» [108,с.10-21.]. Причиною виникнення подібного протесту може служити ситуації утиску потреб інтересів, прав, свобод, як базових – життєвих, так й інших, наприклад: невідповідності наявної політики або утиск соціальних прав громадян. Невиконання обіцяного, або ж скорочення існуючих можливостей внаслідок реформ, створюють умови для виникнення протестів громадян. І чим більше розбіжність між потребами індивідів і рівнем їх задоволеності, тим вища соціальна напруженість.

Масштаб відносної депривації - це ступінь її поширеності серед членів колективності щодо кожного класу цінностей. Інтенсивність відносної депривації - це ступінь негативного впливу, яка асоціюється з її сприйняттям або, іншими словами, гострота незадоволеності або гніву, котрі вона викликає. Т. Гарр виходить з передумови, що відносна депривація є психологічно некомфортабельною умовою. Люди схильні протягом тривалого часу пристосовувати свої ціннісні очікування (експектації) до ціннісних можливостей.

У пошуках нових механізмів та моделей соціальної напруженості, принаймі її окремих аспектів, дедалі більше набувають уваги в якості гносеологічного компонента, теорії суб'єктивістського тлумачення, навіть з охопленням психологічного аспекту предмету дослідження. В соціології, визначаючи проблеми діяльних можливостей особистості, її статусно-рольових характеристик, конструктивних та деструктивних життєвих стратегій, ціннісних уподобань тощо, дослідження проводилися у аспекті соціальних

наслідків егоцентричного прояву індивідуалізму, котрий генерується матеріальним і ціннісним рівнями; і це суб'єктивне відчуття незадоволеності по відношенню до свого сьогодення набуло все більше чинників [98; 99].

Хоча серед немалої кількості дослідників напруженості має місце тенденція ігнорування деяких форм соціальної депривації, однак, широко розповсюджена з 70-х рр. ця концепція дає можливості розширити свій гносеологічний потенціал. Окрім політико-психологічної теорії депривації, інших соціально-психологічних теорій, в цьому руслі найбільш релевантною теорією, що має гносеологічний потенціал, виступає теорія базисних людських потреб, яка розроблялася в роботах Е. Азара, Дж. Бертоне [109.]. та ін. Важливим внеском цієї теорії є уточнене формулювання і порівняльний аналіз категорій «позиції», «інтереси», «цінності» і «потреби», котрі носять певним чином універсальний характер. Отже, базисні потреби дозволяють побачити глибше коріння соціально-політичних суперечностей (напруженості). І тут питання: відношення цього до депривації. Відповідь очевидна – пряме. Всі ці теорії мають спільний «знаменник», а саме – «позбавлення» задовольняти.

Окремі теоретичні розробки з проблем бідності, маргінальності і депривації з середини ХХ століття стали не тільки популярними, але і надали можливості розширити відповідний гносеологічний потенціал, завдяки дослідженням Р. Аткинсона, Т. Барчарта, Ф. Фаррінгтона, С. Паугама, Ф. Товардса, Р. Левітас, А. Сена та інших [110; 111; 112; 113]. Крім того, в сучасній соціології у поєднанні стану багатомірної відносної депривації індивідуумів та соціальних груп описується поняття соціальної ексклюзії (А. Сен, Р. Левітас, С. Паугам) [113, с.41-62], політичної недовіри (М. Доган) [114]. Таким чином депривація «розширилася» багатомірною та релятивною зв'язаністю з іншими дотичними явищами та відповідним їм поняттям, механізмами соціальної девіації, деструкції. Це і прояв бідності спроможностей, браку участі в основних видах діяльності суспільства, феномену недовіри, поліфакторності обмеження життєвих можливостей. Підтвердженням цього ми знаходимо і у російських джерелах [115; 116, с. 84–86.]. Вона інтерпретується як одна з інтегральних, дієвих форм втрати соціальної стійкості суб'єкта, порушення стійкості соціальної системи.

Як не як, однак ті або інші прояви депривації завжди були пов'язані з історично певними формами відчуження людей різних сторін суспільного життя, соціальних інститутів, процесів власної діяльності, від тих, що їх оточують і самих себе.

Іншим предметним компонентом у розгляді так званих «внутрішньо-психологічних» чинників механізму соціальної напруженості є перебіг індивідуалізації, котрий, як правило, супроводжується напруженням соціальних відносин, яке відбувається через різні особистісні наміри людей впоратися з новими свободами і обов'язками. Це бачення проблеми людини у фіксації її уваги на Я - ідентичності і на правах людини відповідає ментальності західного суспільства, західній цивілізації [117]. Так, Н.Еліас, автор фундаментального дослідження «Про процес цивілізації», спеціально аналізував відносини між

категоріями «суспільство» і «індивід» [118, с.217], і писав, що для структури найбільш розвинених суспільств наших днів характерний, що тому, що відрізняє людей один від одного, їхні Я-ідентичності, приписують сьогодні велику цінність, чим тому, що у них є спільне, — їхні Ми-ідентичності. Тому, Я-ідентичність, превалює над Ми-ідентичністю. З впевненістю можна сказати, що західне суспільство давно піднімає цінність «Я» на виняткову висоту.

Окремою гносеологічною канвою у дослідженні механізму розвитку соціальної напруженості, припустимо, за логікою виступають характеристики асоціативності, процеси об'єднання/роз'єднання, соціальної ексклюзії/інклюдії, котрі стають не тільки причиною, а і супроводжувальним симптомом зростання/спадання соціальної напруженості.

Соціальна ексклюзія – соціально-політичний концепт, що широко розповсюдився в західноєвропейських дискусіях, пов'язаних з проблемами бідності, маргінальності і депривації з середини ХХ століття і вельми популярний в наші дні, завдяки дослідженням Р.Аткінсона, Т.Барчарта, Ф.Фаррінгтона, С.Паугама, Ф.Товардса, Р.Левітас, А.Сена та інших [119; 110; 111; 120]. Британська дослідниця Р.Левітас, стверджує, що поняття ексклюзії, як інструмент опису різноманітних наслідків бідності і нерівності, придбало сьогодні конотації і протиставляється інтеграції, переважно в ринок праці [120] Тому, регулярна зайнятість і отримання доходів від неї розглядаються як «кращий захист від соціального виключення».

Все ж таки, на наших соціальних умовах, в дослідницьких практиках ще не доведений корелят інклюдії/ексклюзії і соціальній напруженості. Хоча, певний сенс в цьому зав'язаний. Інклюдія припустимо перешкоджає розвитку соціальної напруженості, а ексклюзія, можливо стає одним із системних (індивід-група) чинників розвитку напруженості, однак верифікації щодо її прямої екстраполяції у поле політичних невподобань чи протестності у наших реаліях – не виявлено. Крім того, в сучасній соціології поняття соціальної ексклюзії описується у поєднанні стану багатомірної відносної депривації індивідуумів та соціальних груп (А.Сен, Р.Левітас, С.Паугам) [113]. У даному випадку це актуалізує дослідження у цій проблематиці.

Подальше зростання та розвиток соціальної напруженості на різних її рівнях має декілька сценаріїв її протікання, що можна назвати певним біфуркаційним моментом її подальшої самоорганізації. Переважна більшість дослідників, у тому числі, і як правило вітчизняних, при дослідженні соціальної напруженості конфліктологічний або протестний варіант сценарію, і відповідний йому інтерпретативний парадигмальний напрям його опису, за яким соціальна напруженість супроводжується імовірним переростанням (стає причиною розвитку) активно-дієвої протестності, конфліктності. Але існують й інші сценарії, відмінні від вказаного.

У період підвищення напруженості кризи в силу низки об'єктивних причин конфліктність інтересів, реалізації потреб, сподівань на майбутнє, конфліктність соціальних ідентичностей посилюється загостренням, загальної невизначеності, а також почуття відмінності і протиставлення групових інтересів,

як правило в системі «суспільство - влада». За таких обставин нормою стає стан маргінальності, яка є наслідком руйнування раніше сформованих соціальних зв'язків, соціальної апатії (яка несподівано може перетворитися в бурхливу активність, навіть агресивність), зниження мотивації цілеспрямованої групової діяльності, домінування інстинкту самозбереження як головного принципу поведінки. Життя розуміється як виживання, а виживання ставить перед людиною завдання, абсолютно відмінні від самореалізації особистісного потенціалу. При такій соціальній кризі захисні функції домінують над функціями самовираження і самореалізації особистості.

Прояви соціальної самоізоляції як соціального феномена характеризується зміною поведінки, в діях котрої є характерними елементи соціального відчуження, відчуження від суспільства, Зниження контактів з оточуючими, пов'язане з невинуватим страхом, ворожістю або недовірою, є предметом дослідження в соціально-психологічному полі і таких дослідників, як: Т.Сейто, Й.Ваттс, А.Кояма. Вони виявляли зміну цінностей від колективізму до індивідуалізму; небажання приймати існуючі соціальні норми, синдроми нової епохи, зокрема синдром покоління «Ні», синдром Йозефа К., як прихований масовий нігілізм, синдром Холлідея (зростанням соціальної аномії, соціального абсентеїзму, соціальної депресії), різних девіаційних проявів. Р.Вайс пов'язав подібні форми соціальної ізоляції з дефіцитом в реалізації однієї з потреб людини - потреби в соціальній інтеграції (залученості людини в суспільне життя), вказуючи при цьому, що люди поглинаються почуттями і аутистичними переживаннями всупереч орієнтуванню до адаптивної поведінки.

Внаслідок соціального невдоволення, недовіри, масової готовності до регресу, надалі виявляються випадки несвідомої готовності до агресії, приєднатися до активних протестів на тлі і безідейного проживання, масового нігілізму. До цих проявів відноситься і прихований масовий нігілізм, який проявляється в кризових суспільствах у вигляді непрямих нігілістичних дій: недовіри, критиканства, песимізму (синдром Йозефа К.), часто асоціюється з поняттям «соціальна депресія», «соціальна аутизація», «соціальна ізоляція» .

Психологічна проблема самого нігілізму, як предмету деструктивної егоцентричності заключається у потребі протистояння впливу ззовні, заперечення насильницького нав'язування особистості певних соціальних ролей, еталонів поведінки, традицій і цінностей, розчарування в них і прагнення їх змінити. Подібний умовивід переходить в соціально-негативні поведінкові реакції, що йдуть в розріз з очікуваннями, визнаними законними для соціуму, з боку влади. Е.Фромм пропонував розглядати нігілізм в якості одного зі знарядь психологічного захисту. Центральною проблемою особистості, як вважав Е.Фромм, є внутрішнє протиріччя, котре є властивим людському існуванню [121] Проблема нігілізму також розглядалася В.Райхом, австрійським філософом В.Краусом, які стверджували, що такі характеристики як напруженість і стриманість виражаються в якості «неврозу характеру», причиною якого і є функціонування механізму захисту - нігілізму, як способу поведінкового реагування [122].

Соціальний нігілізм вважається багатозмістовним поняттям, що сприймається, як правило, в якості деструктивного соціального негативного явища, приймаючи руйнівні форми та характеризуючись категоричністю, безкомпромісністю. Він виражається в різних форматах: відкидання курсу реформ держави, несхвалення змін, нового устрою життя і нових цінностей, громадські протести проти перетворень; неприязнь, ненависть до державних інституцій, влади чиновників, структур влади.

Соціальний нігілізм виражається в недовірі та розчарування щодо соціальних цінностей, традиційних ідеалів, політико-правовому влаштуванню, соціальних інститутів. Отже можна зробити висновок, що базисом соціального нігілізму є соціальні чинники, які деформують соціальну прийнятність.

Увага соціологів все частіше звертається до зворотної сторони довіри – до феномену недовіри, котра з повним правом може розглядатися як самостійна дослідницька проблема [123, с.905-919]. У цьому аспекті представляє певний інтерес робота французького соціолога М.Догана «Політичне недовіра і дискредитація політиків», що фокусує свою увагу на великій сукупності емпіричних даних. Автор, серед ряду гіпотез в механізмі соціально-політичної напруженості також використовує відносну депривацію, котра загострена на зростаючих очікуваннях населення, що контрастують з погіршенням якості вирішення соціально-економічних проблем. Коли висуваються звинувачення в неефективності або некомпетентності уряду результатом стає наявність недовіри [114].

Людина західної ментальності заявляє про свої права і свободи, вважаючи, що «права людини» не міф, а документ, який існує для підтвердження того, щоб кожен міг реалізувати себе як унікальну особу. Західна людина впродовж всього ХХ століття упирається своєю свідомістю в так зване соціальне джерело страждань, яке він з обуренням відторгує [117]. Тому, Механізм розузгодження між існуючими в суспільстві цілями, і засобами їх досягнення, Р.Мертон вбачає як формування конфлікту, який виникає між законними цілями для членів суспільства, і наданою соціальною системою легітимними способами досягнення даних цілей [100, с.245]. При цьому, супроводжують цей процес стихійні прояви незадоволеності, тривоги, роздратування, хвилювання, безлади і соціальна напруженість [56].

Слід зазначити, що через багатовимірність явища соціального протесту, не надається можливим говорити про універсальну концепцію його дослідження. Соціологія розглядає соціальні протести в різних аспектах. У зв'язку з цим найбільш прийнятно використовувати ідеї різних підходів, теорій, концепцій для більш повного і різнобічного аналізу соціальних протестів. Складність і багатоаспектність явища протестності, а також невелика кількість фундаментальних досліджень в даному напрямку ускладнює формування загальної теорії вивчення соціальних протестів. На даний час тільки виробляються різні концепції аналізу та підходи до дослідження умов виникнення і розвитку соціальних протестів.

В соціології соціальних протестів, котра знаходиться ще далеко не на прийнятному рівні наукової інституалізації, виділяється кілька парадигм дослідження протестів. Кожна соціологічна парадигма є досить вибірковою в плані оцінки факторів суспільного розвитку. Саме тому жодна з парадигм не надає всеосяжного аналізу суспільства, однак, вносить свій конкретний, частковий внесок у його розуміння. В рамках парадигми соціальних фактів слід зупинитися на теоріях соціальної дії і соціальної системи Т. Парсонса. У своїх роботах він визначає суспільство як тип соціальної системи, що володіє найвищим ступенем самодостатності, яка проявляється, перш за все, у взаємообміні з навколишнім середовищем, в регулюванні доступу до матеріальних ресурсів через численні соціальні інститути [93, с.138]. Але на практиці жодна соціальна система не знаходиться в стані ідеальної рівноваги, тому процес соціального зміни Парсонс представляє як «динамічну рівновагу». Так, якщо зміняться взаємовідносини суспільства зі своїм середовищем, це призведе до змін в соціальній системі в цілому. На його думку, влада не є головною силою, здатною запобігти соціальному протиборстві та її негативні наслідки. У сучасному суспільстві вирішальним фактором підтримки порядку є самообмеження людей, добровільне прийняття ними норм і цінностей суспільства. Але це досить таки складний різнорідний і суперечливий процес. Положення Т. Парсонса можна вважати ефективними в дослідженні того, як в суспільстві складається порядок, які фактори є вирішальними в його підтримці, як виникають соціальні та політичні протести і новації, відповідно, як орієнтації дій людей, їх явні та латентні альтернативи адаптуються до нових соціокультурних реалій.

Іншим американським соціологом Р.Мертонем, в якості альтернативи, була розроблена і запропонована теорія структурного функціоналізму, що дозволяє аналізувати обмежене і конкретне коло соціальних явищ. У своїй праці «Соціальна теорія і соціальна структура» Р.Мертон поставив завдання «зрозуміти, яким чином соціальна структура спонукає деяких членів суспільства до ненормованої поведінки». Згідно його теорії, серед безлічі елементів соціальної структури можна виділяти два особливо важливих, які визначають її суть. Перший складається з визначених культурою цілей, намірів та інтересів. Другий елемент – це обмеження культурних цілей інституалізованими нормами. Розбалансованість між культурними цілями та інституціональними засобами їх досягнення призводить до стану аномії – ціннісно-нормативного вакууму, безнормованості, котрі означають, що ціннісні регулятори поведінки є різко ослабленими, фрагментованими і неузгодженими. Р.Мертон вважав, що аномія спонукає членів суспільства до відхиляється, девіантної поведінки. У зв'язку з цим він виділив п'ять способів адаптації індивідів в умовах аномії: конформність (підпорядкування), інновація, ритуалізм (як схвалення інституційних засобів при недосягненості ним панівних цілей, норм), ретритизм (як - неприйняття, ухилення від дотримання норм і легітимних засобів досягнення мети), заколот [89, с.151-169]. Таким чином, наукові погляди Мертона можуть бути використані при інтерпретації

поведінки соціальних акторів в умовах аномії, формою реалізації якої може виступати соціальний протест.

Продовжуючи розвивати цю тематику, П.Сорокін в контексті концептуалізованого ним «закону історії», згідно якого відбувається перманентна флуктуація соціокультурних суперсистем і товариств, як і їх конкретних сфер. Типи політики, економіки, ідеології не є постійними і не розвиваються по висхідній лінії, а безперервно як би «гойдаються між полюсами тоталітаризму і вільних режимів». Під впливом флуктуацій порушуються механізми соціального контролю, губляться моральні і правові цінності, в наслідок чого, людей керуються, головним чином, несвідомими рефлексами. У цьому соціолог вбачав глибинні корені індивідуалізму і егоїзму, загострення боротьби за існування, перетворення сили в право і, зрештою – війн, революцій, проявів соціальної аномії [124].

Сама протестність також інтерпретована низкою різних теорій, котрі, здебільшого практично не верифікують у наших умовах. Поряд з концепцією відносної депривації, цілком аргументованою до наших умов, та, власне, і дослідження, у дослідженні протестності як потенціалу соціальної напруженості виявляє гносеологічну прийнятність теорія мобілізації ресурсів («ресурсна» теорія, «структура можливостей»), за якою окреслюються нові тенденції аналізу протестної поведінки. Зокрема, доводиться, що мобілізація участі у різних акціях протесту зумовлена не тільки станом незадоволення, але і ресурсними можливостями (структура політичних можливостей, політична культура, соціальний та культурний капітал, зміни системи цінностей). Чим більшою мірою люди включені в політику (інтерес до політики, знайомство із програмами політичних партій), тим більшим протестним потенціалом вони володіють. Значний вплив на динаміку протесту справляє політична культура. Сучасні трансформаційні процеси (модернізації та урбанізації) сприяють «легітимізації» нових та закріпленню основних ресурсів: освіта, статус, інформатизація, можливості мобільності, соціальна включеність, рівень самооцінки, політична культура (політичний інтерес, політична ефективність, відчуття громадянського обов'язку), різного типу нагромадження матеріальних і організаційних ресурсів тощо, які є важливими для мобілізації протестності. Теорія мобілізації ресурсів припускає, що протестні рухи залежать від ефективності нагромадження матеріальних та соціальних ресурсів.

Однак, з точки зору дослідження самих протестів (котрі не входять до предмету нашого дослідження), досліджень соціальних рухів дана теорія домінує (на Заході) у поясненні соціальних протестів. Однак, це звичайно не означає, що все зводиться до ресурсів та можливостей.

Так, дослідники С.Хантінгтон (теорія політичної нестабільності в мінливих суспільствах, концепція політичної модернізації), І.Фейерабенд, Б.Несволд (теорія соціальних змін і системної фрустрації, політичної агресивності), спираючись на результати досліджень Т.Гарра, вважають що процеси урбанізації, підвищення рівня масової освіти і діяльність засобів масової інформації сприяють тому, що люди шукають нові можливості

реалізації своїх зростаючих потреб. Однак інституційні можливості перехідних суспільств не здатні задовольняти зростаючі очікування і прагнення. Розрив між очікуваннями і устремліннями, з одного боку, і рівнем розвитку політичних інститутів, з іншого, створює соціальну фрустрацію і невдоволення, які викликають зростання соціальної і політичної мобілізації і поширення таких форм політичної участі, які спрямовані на виконання вимог, навіть за допомогою політичного тиску. Замість функції невдоволення або об'єктивних проблем, вони вказали на важливість ресурсів і об'єктивних можливостей для протесту. Не так важливо, наскільки люди незадоволені, як те, чи є протест виправданою раціональною альтернативою іншим формам поведінки в конкретній розстановці сил і розподілу ресурсів. Заглиблюючись в сутність цієї логіки аналізу та синтезу не можна не побачити тут прояви, нехай навіть і непрямі відносної депривації, а саме в суперечливості між існуючими соціальними очікуваннями і прагненнями і реальними соціальними досягненнями.

З свого боку, опираючись у своїх положеннях на теорію депривації Дж.Дейвіс «генерував» принцип «напруженість через покращення». Протест і сама революція, на його думку, найімовірніше відбуваються з причини зростання і життєвого рівня, і водночас сподівань людей. Однак, через крах своїх сподівань люди схильні до протесту [125; с. 231] Вплив ідеалів прогресу (зокрема і у нагромадженні капітал-ресурсу) на економічний розвиток, як правило стимулюють все більші сподівання, які, у випадку їхнього краху викликають протест.

У 70 ті - 80 ті роки ХХ століття вченими було заявлено, що соціальні і культурні зміни, що відбуваються в світі, настільки радикальні мінливі та (не логічні), що вже не можуть бути пояснені за допомогою класичних наук. З точки зору цих вчених, світобудову все більше набуває хаотичний зміст, що знаходиться в процесі самоорганізації. Дослідження цих новацій привели до виникнення синергетики. Згідно з її положення, порядок, розвиток суспільства взагалі не мислиться без біфуркацій - певних періодів, в яких флуктуації зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку, а також непередбачені наслідки дій людей досягають критичного рівня, що тягне за собою нестійкість, можливості різних варіантів розвитку.

Всі ці вибудовані положення репрезентують чітку раціональність, прагматичність, лінійність сучасного соціологічного пізнання. Але, як вже пригадувалося, цей характер пізнання суспільних процесів та явищ не виявляється абсолютним верифікаційним лідером. Не рідко і латентно виявляються так звані «бракуючі ланки» у пізнавальних конструктах. Вони ще не набрали повноцінної наукової інституалізації у сучасному науковому пізнанні, натомість виявляються своєрідними індикаторами у проблемах осмислення природи, механізму, специфіки змін трансформуючих суспільств. При цьому виникає безліч запитань, зокрема: стосовно кореляції соціальної напруженості та її імовірного переростання у протестність; стосовно чинників

соціальної терпимості, посилення чи послаблення соціальної напруженості зі зміною депривації та інше [98].

Відомо, що жодна країна ні в одну епоху не виходила з кризи виключно завдяки економічним обставинам. Адже в основі економічної діяльності лежить певна психокультура [126]. Для українця, це, як мінімум – збереження традиційних основ життя, панування консервативності. Переважання серця над розумом, над раціональним розрахунком (на що акцентують представники культурологічного напрямку дослідження особливостей українського соціума), визначає всі сфери буття українського народу. Архетип домінування минулого над майбутнім, який пов'язаний з міфологізацією і ідеалізацією минулого до певної міри стримує здібність до конструктивного мислення, впровадження актуальних змін в житті [127].

Хоча багато сторін ментально-архетипного континіума українського соціума виявляють не «прогресистські» його характеристики (щоб не складалося таке враження), все ж, певною мірою це має місце. Історичні особливості розвитку України сприяли формуванню і затвердженню своєрідного індивідуалізму українців, який, на думку культуролога М. Шлемкевича, обумовлює усунення людини від вирішення проблем суспільства, обмеження її зв'язків з іншими людьми. Він пов'язаний з обмеженістю, замкнутістю, локальністю кола спілкування. Він викликає уникнення дієвості, панування замкнутості, ізоляваності, інтровертності і відмову від будь-якої залежності [128]. З іншого боку, українська ментальність характеризується своєрідною недовірою; вони уникають відповідальності, сповідають пасивність, невтручання в рішення проблем зовнішнього порядку. У зв'язку з цим соціальні проблеми, їх рішення ніколи не були пріоритетними для українця, зосередженого на власному домогосподарстві, на досягненні власної самодостатності. Соціальні умови значною мірою привели до того, що інтровертність українців привели до занурення в особисті проблеми, що відображає зовнішню пасивність та самозаглиблення [129].

Історія показує, що непостійність, постійні погрози духовно-культурного придушення, знищення свідомих, активних представників українського народу, а також зради власного народу українською елітою, людьми, які виступали його керівниками, що характеризують життя нації – це ті процеси, які стали ідентичними для України. Це спричинило прагнення українців до самозбереження, невіри у владу з причини формування деструктивних форм організації влади, «на чужій психокультурі» (О.Донченко, Ю.Романенко) [130]. Тому їх різнить замкнутість на "малій групі", в першу чергу на сім'ї, внутрішнє неприйняття влади при зовнішньому підпорядкуванню їй, комплекс неповноцінності, другорядності, зайвості [129]. Однак, на нашу думку, ця «чужість» опирається на нав'язуванні симбіозу штучного, хибного, неправдивого, що на жаль, йшло черговий раз від нової влади. Це і виявляється у чинниках напруженості. Багато хто з українців (та й не тільки з них) замислювалися: «чому так погано ми живемо?». А нам постійно нав'язували, всупереч здоровому глузду, незрозумілу політику постійних нелогічних змін.

Тільки безмежна довірливість і поступливість, «коливання в ухваленні рішень» (О.Донченко, В.Ермак) [131], а також відсутність усвідомлення необхідності міцної спайки всіх членів держави – кожного разу знищували і знищують всі завоювання українців. Це відбивається як в історичному минулому, так і в недалекому минулому, за яким, зокрема, «помаранчева революція», «революція гідності» стали не тільки наслідком, але і причиною.

Своєрідність толерантності, властивої українському народу «закриває очі» йому на всі нелади, тому його толерантність може переростати у всетерплячість, яка виступає своєрідним захистом своєї безпеки, в поступливості, лагідності. Всі ці етично-етичне якості особи, такі, що виражається як скромність доброзичливість, терпимість і терплячість, поблажливість, упокорювання, незлобивість представляють людину миролюбним, не запальним, таким, що любить. Зрозуміло, що це, всього лише веберівські ідеальні типи, проте, ці характеристики в інтегральному континіумі вельми властиві українському менталітету. Посередньо і не лінійно ці положення знаходять своє підтвердження у ціннісних рисах українців.

З іншого боку, горбачовська «перебудова» виявила, що більшість радянських громадян бажали не свободи, а ситості. Розвал Союзу вони розглядали як засіб для досягнення капіталістичного матеріального раю. Але не ліберальні, а споживчі цінності вийшли на перше місце. Оскільки наше, тоді ще «прорадянське» суспільство, з ознак хронічної «неситості» і дефіциту як матеріальних, так і свобод, духовних потреб, обрало цілком закономірний характер розвитку, з властивими для нього логікою та цілями. Це має відношення, як стосовно природного прагнення до матеріального благополуччя (як признаний прогрес), так і з погляду своєрідних характеристик (з властивою нелінійністю розуміння взаємообумовленості) українського менталітету і окремих його архетипних характеристик [132, с. 117-124; 133, с. 285–297.]. У якості соціологічної аргументації вище наведеного – дослідження ціннісної трансформації українського соціуму в траєкторії «традиційність – модернізм» (за системою Р.Інглгарта) показують, що у структурі ціннісної свідомості населення домінують цілком традиціоналістські цінності [72; 134, с. 3–18; 135, с. 140-141; 136, с. 29-40.].

Соціально-історичний шлях українців упродовж кількох поколінь радянської та пострадянської епохи стали визначальними в умовах формування своєрідного характеру українського народу і його менталітету. У доповнення цьому, можна навести інший аргумент. Ю.Левада у масштабному соціологічному дослідженні феномена радянської людини (*homo soveticus*) перерахував властиві їй негативні особисті якості, серед яких є патерналізм, підозрілість та ізоляційність, цинізм і підвищення рівня агресії. На думку вченого, ці негативні зміни знову стали результатом обмеження суспільних свобод, а також спотворених економічних і моральних стимулів, котрі щораз впроваджувалися владою нової епохи. І хоча з критичної точки зору дослідники не намагалися емпірично встановити існування «радянської людини», а просто лише опис його рис, було «оголошено», що і пострадянське суспільство є

конгломератом з людей певного «антропологічного типу», в протилежність західному суспільству [137, с. 7-16.]. Це положення хоч і посередньо, однак є аргументуючим засобом щодо ознак певної «традиційності» нашого суспільства як конструкту архетипних і ментальних характеристик.

Розвиток соціуму дійсно детермінується багатьма чинниками, але специфічну істотність займає і ментальна архетипність соціальних груп. І мотиваційні особливості соціальної активності значною мірою взаємовизначаються характером компонентів архетипності. Це поняття пояснює особливий спосіб поведінки, діяльності, культури, світогляду. Інгральність архетипів, що визначає окремі характеристики менталітету, впливає на специфічний характер цієї активності, її спрямованості. У можливості виявлення специфіки соціальної активності відбувається пошук відповідей на питання: «чому ті або інші процеси носять саме такий характер». Також виявляються нові евристичні можливості поняття архетипності, менталітету, у порівнянні з традиційними для соціології, соціальної філософії, соціальної психології категоріями.

У свою чергу компоненти соціальної архетипності, менталітету, володіючи соціальною інерцією і консервативністю, можуть гальмувати становлення нових соціальних відносин. У суперечливій дуальній природі архетипності утілюються і традиції, і опозиція до новації, чим одночасно, продукується соціальний прогрес, стримуючи чи стимулюючи надмірність (масштабність, швидкість протікання, характер) соціальних змін. І деприваційна складова у соціальній напруженості, як свого роду реакція – цілком валідне пояснення.

Ш.Айзенштадт і ряд інших представників постмодерністської концепції, ставили питання про важливість збереження національних соціокультурних традицій, підсилювавши акцент на врахування конкретних історичних умов, цивілізаційного контексту в тому або іншому трансформованому суспільстві, для можливого уникнення внутрішніх суперечливих тенденцій.

Висновки. Таким чином, дослідження феномену соціальної напруженості з позиції синтезу соціально-психологічного, структурно-функціонального та системного підходів виявляє методологічні засади для конструювання концептуальної вимірювальної її моделі, завдяки якій можливе практичне дослідження чинників, що формують рівень соціальної напруженості та методики її виміру.

Наявний в Україні та за межами досвід вимірювання соціальної напруженості засвідчує, що її показники не можуть бути виділені суто емпірично, без певної системи початкових теоретичних уявлень. Крім того, з огляду на це напруженість у суспільстві має вивчатися цілісно, без дисциплінарних обмежень. Можна констатувати, що в світовій теоретичній та вітчизняній соціології вже сформулювалась певна система усталених наукових поглядів на соціальну напруженість як на важливе атрибутивне соціальне явище та процес суспільного життя. Водночас з'ясовано, що погляди вчених на

соціальну напруженість як на спеціалізований об'єкт та предмет соціологічного вивчення позначаються суттєвими концептуальними відмінностями.

У плані розроблення концептуальних засад дослідження соціальної напруженості певну проблему становить співвіднесення психологічних та соціологічних тлумачень її природи, механізмів виникнення. Однак, незважаючи на певну упередженість та критику стосовно структурного функціоналізму у соціології все ж переважають структурно-функціоналістські та похідні від них розуміння феномена соціальної напруженості як такого, що виникає внаслідок порушення рівноваги між індивідуальними та суспільними (груповими) цілями і засобами їх досягнення [68, с.104—114]. До цілей і засобів додають також розходження цінностей, інтересів, потреб, очікувань, соціальних настановлень і т. ін. [138; 139]. На перший погляд, подібні концепти складно узгодити з визначенням соціальної напруженості як психосоціального стану, зумовленого екстремальними впливами, проте ця складність знаходить свої варіанти вирішення, що і виявляє одну із наукових проблем.

На нашу думку, саме деприваційна парадигма, у широкому сенсі її розуміння (що ще правда не досягло відповідної науково-методологічної інституціалізації із-за примітивного та «лінійного» її розуміння) видає високий рівень дотичності до багатьох інтерпретативних положень щодо самої соціальної природи напруженості, так і дотичних до неї процесів. Але, важливим є обґрунтування доцільності використання теоретичного конструкту. Вона володіє достатнім пізнавальним ресурсом щодо останньої, і комунікативним ресурсом щодо взаємоузгодження з іншими відповідними суб'єктивістськими теоріями, парадигм соціального протесту.

3.3 Аналіз валідності інструментальних компонентів дослідження індивідуального сприйняття проявів соціальної напруженості в екстраполяції показників реалізації базових життєвих потреб

Як відомо, валідність вимірювання характеризує відповідність вимірювання його мети. Емпіричний показник є валідним тією мірою, в якій він дійсно відображає значення тієї теоретичної змінної, яку передбачається виміряти. Валідність інструменту виміру полягає в однозначності і правильності отриманих результатів щодо вимірюваного властивості об'єкта. У зв'язку з цим нами була проведена оцінка гносеологічного потенціалу (зокрема валідності) змісту використовуваного дослідного інструменту у здійсненні когнітивного аналізу, на предмет того, якою мірою обрані індикатори відображають повноту операціоналізації та інтерпретації теоретичного поняття соціальної напруженості.

Її вивчення відноситься до переліку достатньо складних дослідницьких проблем. Це пов'язано не тільки із специфічністю та складністю самого цього феномена, його латентністю і нестійкістю, але і з вибором найбільш валідної

методики та інструменту його вивчення. Останнє особливо актуально у зв'язку з наявністю різних, зокрема міждисциплінарних методик її дослідження та інструментів її вимірювання. Кожна з них реалізує авторські методологічні установки і є адаптованою під конкретні умови.

Показник соціальної напруженості – це комплексний системний показник, котрий включає вимірювання суб'єктивних оцінок напруженості на різних соціальних рівнях, в різних формах і в різні періоди часу. Досвід та практика показують, що у її вимірі залучається немало, як прямих так і опосередкованих компонент-показників, які у сукупності інтегрально відображають більш повну картину її рівня. Тут необхідна детальна емпірична інтерпретація цього феномена і ретельний відбір його індикаторів, котрі дають ключову інформацію про це явище, і які могли б з допустимою надійністю і точністю описувати цей об'єкт вимірювання.

Однак завдання своєрідної перебудови чи удосконалення методики виміру соціальної напруженості вимагає від нас не тільки вивчення та використання практичного досвіду дослідників соціальної напруженості але і вивчення та поновлення теоретичного надбання (як онтологічна складова), аргументацію та обґрунтування методико-методологічних розробок (як гносеологічна складова) виміру соціальної напруженості з вищим ступенем валідності та верифікації. Це і визначає наукову проблему методологічного характеру.

Наш аналіз у даному випадку носить кілька-векторний характер. З одного боку – це аналіз (одномірний/двохмірний статистичний розподіл, регіональний розподіл) даних різних періодів (2013-2016 рр.) різних дослідницьких установ на предмет стану та динаміки зміни окремих сторін соціальної напруженості, що дозволяє осмислити особливості та специфіку їх поокремо, так і інтегрально. Далі, це – вияв та аналіз проблемних, не досліджуваних сторін та «вузлів» соціальної напруженості, аналітичний огляд ключових вузлів проявлення СН в екстраполяції їх уточнення, нюансування та інсценування, вирішення завдання вияву нових її чинників, механізмів, і вирішення гносеологічних проблем в контексті побудови методики її дослідження, що можна визначити як проведення певного дослідницького експерименту. З іншого боку – це оцінка гносеологічного потенціалу застосовуваних в прикладних дослідженнях інструментальних компонентів як валідизуючих засобів замірів соціальної напруженості та її похідних характеристик, для подальшого їх відбору (як використання дослідницької практики та її ресурсу), їх модифікації, пошуку та конструювання оптимального інструментального дизайну у відповідності причинно-наслідкових функціональних, явних та латентних зв'язків чинників та інших компонентів соціальної напруженості.

Для аналізу та порівняння нами були використанні первинні (масивні) та вторинні дані нижче зазначених дослідницьких проектів:

1. Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2013 р.// Інститут соціології НАН України.

2. Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2015 р.// Інститут соціології НАН України.
3. Соціологічний моніторинг «Українське суспільство», 2016 р.// Інститут соціології НАН України.
4. Дослідження «Ваша думка – травень 2013 р.»// Центр Разумкова та Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва».
5. Загальнонаціональне дослідження проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 16 по 20 грудня 2016 р.
6. Дослідження «Думки та погляди населення України» 4-19 грудня 2014 р. // Київський міжнародний інститут соціології, .
7. Всеукраїнське дослідження «Думки та погляди населення України: грудень 2015 р. (Омнібус)» // Київський міжнародний інститут соціології.
8. Всеукраїнське дослідження «Думки та погляди населення України», травень 2016 р. (Омнібус)» // Київський міжнародний інститут соціології.
9. Всеукраїнське дослідження «Оцінка суспільно-політичної ситуації в Україні», лютий 2016 р.// «Агенція суспільно-політичних досліджень та комунікативних стратегій».

Даючи робоче визначення соціальної напруженості у попередніх матеріалах, ми пригадували про наявність різних несприятливих подій зовнішнього середовища, іменовані зовнішніми її причинами, що викликають певну реакцію у формі її симптомів. Центральною і чи не головною причиною симптоматики соціальної напруженості в Україні (в принципі, як і у всьому світі), як показує життєвий досвід і дослідницька практика є зниження рівня прожиття населення, що проявляється у багатьох прямих та опосередкованих ознаках. Тому, синтез пізнавальної моделі соціальної напруженості варто почати з невеликого обґрунтування заданих пошукових сторін.

Соціальна напруженість виникає, коли більшість людей відчуває неможливість задовольнити власні життєво важливі (актуалізуючи) потреби. Істотні чинники нестабільності суспільної свідомості викликають погіршення становища людей. Відчуття незадоволеності властиве сьогодні не тільки тим, що живе за межею бідності, але і багатьом представником прошарку «більшого достатку». Однакові соціальні умови різні люди сприймають і розуміють по-різному. В результаті навіть усередині одних і тих же соціальних груп існує різне розуміння власних інтересів. З кінця 80-х – на початку 90-х років суспільство колишнього СРСР, у тому числі і Україна опинилася в глибокій системній кризі, з характерною, у нашому розумінні, соціальною напруженістю. Її головними ознаками були і є: тривога, незадоволеність існуючим становищем справ, стурбованість, недовіра до влади та інше.

Влада не врахувала ту обставину, що при переході від однієї формації до іншої суспільство опиняється в маргінальному становищі, і не на короткий строк. Змінювався статус, рольова поведінка людей, шкала соціальних

цінностей. Якість та рівень життя, як найістотніші чинники, що визначають соціальну напруженість, у нас хронічно знаходилися на низькому рівні. З цим, знаходить своє підтвердження положення Є.Гіденса, що соціальні проблеми мають, певну суспільно-історичну форму [125]. Так як процеси перетворення, що супроводжуються політичною і економічною нестабільністю, погіршенням рівня життя, втратою колишньої системи соціальних гарантій та іншим, не можуть не відбиватися на умонастроях всіх верств населення, відповідний характер яких і визначає соціальну напруженість. Її витoki та чинники характеризуються широким спектром різномайття та множинністю. Більшість людей відчувають, а потім у міру розвитку подій усвідомлює, що задоволення їх соціальних, економічних, політичних, національних, культурних або яких-небудь інших життєво важливих потреб, інтересів і прав, знаходиться під загрозою або навіть стає неможливим. Її природа давно досліджується фахівцями різних суспільних наук, в результаті чого сформовано немало концептів та теорій соціальної напруженості.

Теоретично та концептуально зміст поняття соціальної напруженості розглядався у зв'язку з такими явищами, як депривація та фрустрація, втрата соціальної ідентичності соціальна дезінтеграція тощо. Кожне з них вкладає свою своєрідність у її зміст, чинники, механізм появи та протікання. Одним із центральних елементів у різних поясненнях соціальної напруженості і зв'язаних з нею імовірних протестних дій (як одна із інтерпретативних моделей) виступає депривація. Відомо, що це, свого роду психо-соціальний стан суб'єкта, детермінований відсутністю чи позбавленням задовольняти свої основні (життєві), як матеріальні, так і духовні потреби достатньою мірою, впродовж тривалого часу. Її, як правило, прив'язують не тільки з падінням рівня життя, виникнення реальної проблеми зубожінню населення, але і з потребами іншого рівня.

У першу чергу її переживають ті, хто не може адаптуватися до соціальних змін із-за високих цін, зниження доходів; із-за страху втратити роботу, статусу або із-за «переломного» синдрому, тобто неможливості змінити картину світу, стереотипи, погляди і переконання, що склалися. Супротив цьому процесу призводить до наростання внутрішньої напруженості, дискомфорту, що примушує зрештою до реалізації цих спонук. Тому, точками, в яких концентрується напруженість, є матеріально-соціальна сфера суспільного життя (що більш притаманним є для наших умов).

Різноматна нестабільність становища людей в конкретній соціальній, територіальній, демографічній, професійній і іншій спільності приводить їх в стан дратівливості, прихованій агресії. В безмежній комбінації чинників формування соціальної напруженості вони переплітаються та накладаються, тому прийнятним вважаємо застосовувати інтегральний формат депривації.

Як бачимо, на соціальну напруженість в країні та її регіонах впливає безліч груп факторів, серед яких одним з найбільш важливих є якість життя населення. До групи факторів якості життя населення в першу чергу входять і застосовують такі, як: низький матеріальний рівень; зростання злочинності;

безробіття; несправедливий розподіл доходів; низький рівень соціального забезпечення; демографічні фактори; смертність усіх видів; зростання кількості психічних захворювань; загострення житлової проблеми; збільшення кількості розлучень; зменшення обсягів і якості медичних послуг; екологічна ситуація. Однак ці показники у заданій предметності не зовсім відповідають заданій інструментальній функціональності, і тому потребують відповідної трансформації у інший формат (що буде показано нижче, з аналізу даних таблиць).

У сучасній дослідницькій практиці і досвіду вивчення соціальної напруженості застосовується немало різних показників та індикаторів, що характеризують рівень якості життя, достатку, як прийнятні та валідні засоби виміру окремих сторін-компонентів соціальної напруженості. Однак, стверджувати про валідність та верифікаційність окремих таких вимірювальних засобів (показників, індикаторів, шкал) не приходиться, з декількох причин. Про це нами вказувалося у попередніх матеріалах стосовно «строкатості та інтуїтивності» підходів до вимірювання соціальної напруженості» [65; 140]. Зокрема це пов'язується із слабкою експлікацією базового поняття «соціальна напруженість», з відсутністю чітких теоретичних моделей даного явища, з неопрацьованістю методологічних підходів до вимірювання напруженості, з відсутністю прийнятних, надійних вимірювальних інструментів [65; 140].

Вітчизняною наукою виділяються показники соціальної напруженості, які можна об'єднати в різні блоки та групи. Однак, зараз мова йде про аналіз та валідизацію деприваційного поля у з'ясуванні природи соціальної напруженості, про показники соціальної депривації або фрустрації як вираження стану і рівня незадоволення існуючими умовами життя, пригніченості основних життєвих потреб та інтересів. Вони фіксуються, головним чином, за допомогою оцінок якості і рівня життя (прийнятності/неприйнятності, толерантні/нетерпимі, високі/низькі «стандарти» та очікування).

Попередній огляд відповідних джерел показує, що дослідники часто концентрують більше своєї уваги на емпіричному вимірі соціальної напруженості та її складових, процедурі формалізації понять і вдосконаленні методичного інструментарію прикладного дослідження (хоча у цьому нічого упередженого немає). Але, при цьому характерне обмеження себе описом окремих аспектів і підмінюючи істинність розуміння предмету дослідження правильністю методики дослідження. Однак правильність, як оцінка дій соціолога (володіння технікою прикладного дослідження) не ототожнюється з істинністю – оцінкою змісту дослідження того, наскільки воно відповідає об'єкту дослідження. І такі речі часто трапляються.

У широкій системі дослідницьких проектів зовнішні чинники соціальної напруженості репрезентуються у чималій кількості показників, серед яких можна виділити:

- задоволеність соціально-економічною ситуацією в регіоні (індикатори мірою задоволеності);

- оцінка зміни соціально-економічній ситуації в регіоні за останній період (індикатори напрямку і рівня змін);
- оцінка матеріального становища сім'ї (індикатор рівня добробуту);
- оцінка зміни матеріального становища сім'ї за останній період (рік) (індикатори напрямку і рівня змін);
- самооцінка рівня життя (індикатор - споживчий статус);
- оцінка зміни рівня життя сім'ї через певний час (рік) (індикатори напрямку і рівня змін);
- розподіл витрат сім'ї (структура витрат).

Кожний із цих показників, як інструмент містить свої особливості та пізнавальний потенціал, і в залежності від предмету дослідження проявляє свої валідні сторони. Однак, визнаючи правомірність застосування подібних методів у вимірюванні якості життя, відзначається їх низька валідність у вимірюванні саме соціальної напруженості. І аргументів тут не мало. Що стосується предметного поля «якості життя», то серед фахівців є загальновідомим, що відповіді на такі прямі питання вельми часто формуються під впливом сьогохвилинних настроїв, і через це не здатні дати дослідникові вірне уявлення про соціальне самопочуття респондента. Крім того, соціологами зафіксована схильність респондентів завищувати свої оцінки задоволеністю життям.

Але, питання не в цьому, а у наявності проблемності у змісті запитання-індикатора. Якщо ми подивимося і проаналізуємо цю вищезазначену групу показників, то саме до такого висновку і прийдемо, не піддаючи їх критичному аналізу. Однак, у розрізі нашого аналізу, головним слід відзначити про наявність таких показників, «інституційоване» їх використання у якості визначення зовнішніх чинників соціальної напруженості. Наведемо результати кабінетного дослідження, проведеного НДС факультету соціології наукової теми №16БФ017-01 «Методика моніторингу стану та відмінностей соціальної напруженості в регіонах України», яке, власне, і присвячене цій методологічній проблемі. Ми поставили собі мету-завдання проаналізувати окремі аспекти використовуваних у вітчизняній соціологічній (опитувальній) практиці методик, вимірювальних блоків та їх компонентів у дослідженні соціальної напруженості. У цьому загальному завданні ставилося кілька субзавдань в аспекті виявлення особливостей, специфіки, характеру змісту вимірювальних компонентів соціальної напруженості, щодо прийнятності, валідності, пізнавальної раціональності їх застосування. Перше завдання стосувалося вияву та впливу зовнішніх чинників на появу та підсилення соціальної напруженості. Це, в першу чергу стосується місця та оцінки деприваційної складової у концепті соціальної напруженості сучасного українського суспільства.

Нижчеподані таблиці (Табл.3.1 – 3.6), котрі репрезентують індикатори зовнішніх чинників соціальної напруженості і відповідні їм структурні та числові характеристики дуальним чином проявляють свою інструментальну валідність. По-перше, зазначені індикатори (табл. 3.1, дані Соціологічного моніторингу 2013-2016 рр.) містять ознаку відчуття суб'єктом проблемності соціальної ситуації, що прямим чином відноситься до предмету дослідження.

По-друге, результати цих досліджень вказують на незадоволеність базових потреб населення, прояв абсолютної депривації (знаходять емпіричне підтвердження теорії теорії базових людських потреб, депривації Т.Гарра Дж. Девіса, Дж. Доннальда, Е.Азара, Дж. Бертон та ін.).

За даними моніторингового дослідження, протягом останніх 4 років населення України найбільше побоюються: «зростання цін» (max.- 81,1%), «безробіття» (max.- 78,1%), «невиплати зарплат, пенсій» (max.- 75,4%), «зупинки підприємств» (max. - 38,8%) , «голоду» (max. - 39,7%). Сукупність та рейтингових цих позицій вказують і цілком відображають небезпідставну стривоженість від реального та потенційного зубожіння, бідності, зменшення матеріального достатку. Це хронічні побоювання населення. Однак, такі означені позиції як: «зростання злочинності» (max. - 51,4%), «нападу зовнішнього ворога» (max. - 52,4%) хоча є цілком ситуативним (в недалекому минулому не характерним проявом побоювання), однак, вони також відносяться до базових потреб безпеки.

Таблиця 3.1. - Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше? (Соціологічний моніторинг, 2014-2016 рр.) (%)

		2013 р.	2015 р.	2016 р.
1	Зростання цін	79,6	75,0	81,1
2	Безробіття	78,1	70,7	72,7
3	Невиплати зарплат, пенсій тощо	75,4	68,0	61,1
4	Зростання злочинності	49,4	41,4	51,4
5	Зупинки підприємств	36,4	38,8	37,9
6	Голоду	29,8	39,7	38,8
7	Нападу зовнішнього ворога на Україну	9,5	52,4	42,8
8	Розпаду України як держави	14,5	29,7	32,5
9	Холоду в квартирі	18,4	26,1	29,4
10	Масових вуличних безпорядків	18,6	26,1	28,1
11	Зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	36,6	19,9	23,7
12	Встановлення диктатури в країні	18,3	17,8	20,3
13	Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	18,6	12,6	11,9
14	Міжнаціональних конфліктів	14,3	20,3	24,9
15	Міжрелігійних конфліктів	8,6	7,8	11,2
16	Повернення до старих порядків часів застою	7,5	13,4	10,9
17	Напливу біженців, переселенців і приїжджих	7,4	15,2	20,4
18	По-справжньому нічого не боятися	4,8	1,5	1,3
19	Інше	1,7	2,2	3,6

Схожа картина бачиться і згідно результатів інших досліджень (табл.3.2, КМІС 2016 р.). Так, із суспільних проблем, найбільше занепокоять населення: «війна на сході» (73,6%), «зниження рівня життя» (61,9%), «економічна ситуація в Україні» (46,3%). Даний індикатор також містить ознаку проблемності.

Під таким же «кутом зору» вияву чинників соціальної напруженості та наявності ознаки проблемності в досліджуваному індикаторі вибудовується рангова низка чинників тривожності населення (табл. 3.3., КМІС 2014р.), де

сукупність таких позицій як: «зростання цін», «зростання тарифів і комунальних платежів», «падіння курсу гривни», «банкрутство української економіки», «рівень корупції», «ризик втратити роботу» також прямим чином указують на чинник об'єктивного зниження рівня життя населення (нагальні матеріальні базові потреби). Інші зазначені «вагові» позиції – «нездатність центральної влади врегулювати конфлікт на Сході України», «загроза повномасштабного вторгнення російських військ на територію південного Сходу України» – ще раз підтверджують базові потреби у безпеці.

Таблиця 3.2 - Які із суспільних проблем непокоять Вас найбільше? (2016, КМІС) (%).

		%
1	Війна на Сході України	73,6
2	Рівень життя	61,9
3	Економічна ситуація в Україні	46,3
4	Безпека України	21,4
5	Політична ситуація в Україні	15,0
6	Відносини з Росією	13,7
7	Злочинність	13,6
8	Відродження української нації	4,3
9	Відносини з Європейським Союзом	5,9
10	Проблеми анексії Криму	6,2
11	Екологічні (Чорнобильська та інші)	6,8
12	Інше	4,6
13	Відносини між громадянами України різних національностей	3,5
14	Статус російської мови в Україні	0,5

Вияв чинників (як предметності) соціального незадоволення представлено у Табл. 3.4., дані з якої підтверджують положення про те, що в основі соціальної напруженості сучасного українського суспільства лежить незадоволеність базових (нагальних) людських потреб – чинники абсолютної депривації: «низькі зарплати (пенсії, стипендії)», «високі ціни», «низький рівень соціальних гарантій (медичне обслуговування, забезпеченість дитячими закладами тощо)», «незахищеність простої людини перед владою, неможливість знайти правду у судах, Неможливість взагалі знайти роботу», «відсутність перспективи на майбутнє у дітей», «зневажливе ставлення представників влади до простих людей».

Втім, хоч і опосередковано, але важливими компонентами системи наявних життєвих потреб та цінностей сьогоденного українського соціума, виявлених завдяки інструментального засобу оцінки їх ступеню важливості є ті, що мають пряме відношення (взаємовплив) до рівня задоволення нагальних людських потреб у матеріально-економічному контексті: «міцна сім'я» (відсутність несприятливих зовнішніх чинників впливу), «міцне здоров'я» (спроможність матеріально вирішити цю проблему), «благополуччя дітей» (матеріальний чинник), «матеріальний добробут» (матеріальний чинник), «суспільне визнання» (матеріальний чинник, соціальна інклюзія, самореалізація) (Табл.3.5). Це цілком усталені постійні потреби та цінності сьогоденного українського суспільства. Нажаль, несподівано (з 2014 р.)

цінністю та потребою став «мир» та «державна незалежність України» у зв'язку з проявами військового сепаратизму та агресією з боку Росії з усіма наявними системними наслідками (економічні, психологічні, культурні (соціальна поведінка)) для кожного із нас.

Таблиця 3.3 - Що сьогодні понад усе викликає у Вас тривогу? % (2014, КМІС)

		%
1	Зростання цін	65,2
2	Зростання тарифів і комунальних платежів	39,4
3	Нездатність центральної влади врегулювати конфлікт на Сході України	35,3
4	Загроза повномасштабного вторгнення російських військ на територію південного	33,5
5	Падіння курсу гривни	31,0
6	Рівень корупції	28,8
7	Банкрутство української економіки	27,0
8	Нездатність держави виплачувати пенсії і зарплати	20,8
9	Ризик втратити роботу	18,9
10	Зростання радикальних настроїв, здатних спровокувати масові безлади	14,3
11	Ризик заклику на військову службу особисто вас або ваших родичів	11,9
12	Недостатньо чітка позиція країн світової спільноти по відношенню до агресії Росії	8,7
13	Падіння професіоналізму в органах державної влади	8,7
14	Зростання сепаратистських настроїв	7,4
15	Перспектива вступу в НАТО	5,4
16	Неможливість забрати свої заощадження з банків	3,4
17	Інше	2,7

Таблиця 3.4 - Якщо вас не задовольняє ситуація у суспільстві, то що саме найбільш не задовольняє? (2013, Центр Разумкова) (%).

		%
1	Низькі зарплати (пенсії, стипендії)	74,1
2	Високі ціни	62,8
3	Низький рівень соціальних гарантій (медичне обслуговування, забезпеченість дитячими	56,7
4	Корупція	38,8
5	Незахищеність простої людини перед владою, неможливість знайти правду у судах	30,4
6	Неможливість знайти хорошу роботу	27,0
7	Відсутність перспективи на майбутнє у дітей	26,4
8	Неможливість знайти роботу взагалі	23,4
9	Зневажливе ставлення представників влади до простих людей	24,3
10	Неможливість впливати на рішення, які приймає влада	17,2
11	Відсутність можливостей робити кар'єру, просуватися по службі без знайомств чи хабарів	14,3
12	Моральний занепад суспільства	11,9
13	Практична неможливість вести свій власний бізнес	8,3
14	Інше (що саме)	1,4

Таблиця 3.5 - Оцініть ступінь важливості особисто для Вас
(І с.в.= -2/2) (2016, Соціологічний моніторинг)

		%
1	Міцна сім'я	1,82
2	Міцне здоров'я	1,81
3	Благополуччя дітей	1,7
4	Матеріальний добробут	1,67
5	Суспільне визнання	1,53
6	Державна незалежність України	1,52
7	Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх	1,42
8	Сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві	1,38
9	Цікава робота	1,38
10	Національно-культурне відродження	1,28
11	Відсутність значного соціального розшарування	1,26
12	Підвищення освітнього рівня	1,25
13	Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань	1,19
14	Розширення культурного кругозору	1,14
15	Демократичний розвиток країни	1,2
16	Можливість критики і демократичного контролю	1,02
17	Можливість підприємницької ініціативи	0,97
18	Участь у релігійному житті	0,41
20	Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій	0,11

Кульмінацією даного предметно-аналітичного поля, як в даній конкретності, так і в ширшому полі зору проблеми, є спроба вияву прямої причинності проявлення протестної поведінки (Табл.3.6). У дослідженні та вимірюванні соціальної напруженості цей корелят причинності проявів протестної поведінки є одним із ключових завдань, що відображає мету дослідження. Звісно, єдиним інструментальним компонентом досягти її не є можливим і коректним, однак, пізнавальний потенціал даного інструментального засобу (Табл. 3.6) розкриває певні можливості концептуалізувати пізнавальну модель виміру соціальної напруженості. Результати проведеного заміру показують, і підтверджують положення про те, що саме ризики погіршення життєво-матеріального становища: «різке зниження рівня життя», «невиплата зарплат (пенсій, стипендій тощо)», «погіршення становища», «різко піднімуться ціни», «підніметься плата за комунальні послуги», «зростання безробіття» становлять своєрідний причинний базис прояву протестності.

Однак, це тільки елемент (хоча і головний) «цілого» (механізму становлення відкритого протесту), але ще не є його приводом. Незадоволеність соціальних потреб слід вважати необхідною, але не достатньою умовою виникнення соціального конфлікту. Соціальну напруженість слід віднести до такого типу явищ, котре не може розглядатися в лінійному причинно-наслідковому аспекті. Це – інтегральне поняття (типу ризик, щастя), що характеризує інтегральність багатьох складових. Вона є «суб'єктивною», оскільки є феноменом суспільної свідомості. З іншого боку, вона і

«об'єктивна», оскільки є реально присутньою за певних умов, є реакцією впливу об'єктивних факторів і реалізується в деструктивній поведінці масовості учасників соціальних взаємодій. Однак, це тільки елемент (хоча і головний) «цілого» (механізму становлення відкритого протесту), але ще не є його приводом. Незадоволеність соціальних потреб слід вважати необхідною, але не достатньою умовою виникнення соціального конфлікту. Соціальну напруженість слід віднести до такого типу явищ, котре не може розглядатися в лінійному причинно-наслідковому аспекті. Це – інтегральне поняття (типу ризик, щастя), що характеризує інтегральність багатьох складових. Вона є «суб'єктивною», оскільки є феноменом суспільної свідомості. З іншого боку, вона і «об'єктивна», оскільки є реально присутньою за певних умов, є реакцією впливу об'єктивних факторів і реалізується в деструктивній поведінці масовості учасників соціальних взаємодій.

Таблиця 3.6. Що може спонукати особисто Вас вийти на вулицю з виявом протесту (2013, Центр Разумкова)

		%
1	Різде зниження рівня життя	34,6
2	Ніщо не спонукає мене брати участь в акціях протесту	34,4
3	Якщо не буде виплачуватися зарплата (пенсія, стипендія тощо)	31,8
4	Якщо влада прийме рішення, що погіршує становище соціальної групи, до якої я належу	23,9
5	Якщо різко піднімуться ціни	21,2
6	Якщо у країні зростатиме безробіття	18,9
7	Якщо підніметься плата за комунальні послуги	17,5
8	У разі утисків демократії, наступу влади на права людей	13,1
9	Якщо треба буде підтримати дострокову відставку Президента Віктора Януковича	8,7
10	Якщо знеціниться гривня	7,7
11	якщо закриють телеканал (газету, радіоканал), який мені подобається	2,1
12	Якщо російській мові буде надано статус державної	5,7
13	Якщо влада переслідуватиме політиків, яких я підтримую	4,5
14	Якщо влада не призначить вибори там, де вони не відбулися чи сфальсифікує їх	5,0
15	Якщо Україна приєднається до митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном	4,5
16	Якщо Україна приєднається до НАТО	3,2
17	Інше	1,6
18	Якщо Україна приєднається до ЄС	1,1
19	Якщо російській мові не буде надано статус державної	0,9

Як свідчить історичний досвід, соціальні проблеми, якими б гострими вони не були, далеко не завжди стають підґрунтям для її кульмінаційного загострення та виникнення соціального конфлікту. Факт, що в історії було немало періодів, коли люди жили у найбільших злиднях, проте не повставали

на знак протесту. Певною мірою це стосується і нашого сьогоднішнього. Як і емпіричні спостереження, так і здоровий глузд передбачають, що індивіди спроможні впродовж тривалого часу перебувати у напрузі, не вступаючи при цьому в конфлікт. Для прикладу, за останні 25 років ВВП України впало на третину (близько 35%), що у свою чергу вдарило по життєвому рівню населення. «Український парадокс» (хоча, мабуть, його можна назвати не тільки «українським») заключається у тому, що протестні настрої не завжди ведуть до реальних протестних акцій.

Однак, ми ще раз переконуємося, що заміри рівня становища населення, і не Однак, ми ще раз переконуємося, що заміри рівня становища населення, і не в скільки в аспекті рівня «якості життя», скільки в реалізації базових нагальних життєвих потреб та абсолютної депривації, є необхідним інструментальним компонентом у системі побудови пізнавальної моделі та методики виміру соціальної напруженості.

Як бачимо, це суб'єктивне відчуття незадоволеності по відношенню до свого сьогоднішнього набуло все більше чинників. Слід зважати на розвиток феноменів «суб'єктивного зубожіння», високого рівня деморалізованості населення [62] тощо. В цій системі, «потреби» відносяться до основних людських запитів, таким як: комфортність від достатку (точніше відсутність дискомфорту від нестатку), статусна самоідентичність, безпека. Потреби, у даному випадку носять універсальний характер і дозволяють побачити глибші коріння соціально-економічних, соціально-політичних суперечностей (напруженості). Задоволення базисних потреб є сутнісне важливим для стійкого розвитку і соціально-політичної стабільності. Якщо соціальні групи не можуть задовольнити свої основні потреби через існуючі правові норми і інститути, то вони прагнуть до їх задоволення за межами інститутів. Ситуація їх хронічного незадоволення призводить до погіршення соціального самопочуття громадян, що може виступати однією з передумов для виникнення соціальної напруженості. Це і пояснює появу та зростання протестного потенціалу, санкціонованих і несанкціонованих протестів.

Екстраполюючи дані положення на практичний рівень, можна відповідно виділити типові схеми формування деприваційного синдрому (і абсолютної, і відносної депривації). Це – ситуація, при якій люди втрачають необхідні ресурси і позбавляються можливості підтримувати звичний спосіб життя; відбувається «депривація життєвих стандартів» (або часто називають абсолютною депривацією). Це – ситуація, коли нові ідеї і цінності формують нові життєві стандарти, підвищені домагання і надії, але в реальності люди не володіють достатніми ресурсами для реалізації своїх претензій. Це приводить до «депривації надій». Це - ситуація, коли очікування, що сформувалися, і надії на першому етапі підкріплюються певними можливостями і забезпечуються адекватним рівнем ресурсів. Проте надалі реальність все більш розходиться з очікуваннями: можливості і ресурси уповільнюють темп свого зростання, тоді як домагання продовжують рости. Цей тип ситуації говорить про «депривації очікуваного темпу змін» [87].

Таким чином концепції базисних людських потреб та депривації свідчать про незадоволеність широких верств населення власним статусом, умовами життя і відсутністю засобів для задоволення зростаючих потреб. Ознаками соціальної напруженості, пов'язаними із змінами, що відбуваються в даний час, в якості і рівні життя населення, з цієї точки зору, можна було б вважати, принаймні, наступні: очікування більшістю населення консервації або погіршення свого нинішнього важкого положення; заклопотаність певної частини дорослого населення неможливістю для їх дітей здобути серйозну освіту; наростання у певної частини населення страху убогості в старості; незадоволеність частини населення регіональною диференціацією рівня і якості життя; хворобливе сприйняття частиною населення зміни соціального статусу та інше.

У даному випадку депривацію слід вважати домінуючим компонентом та моделлю сценарію соціальної напруженості. Зубожіння, зниження матеріального достатку та інше є об'єктивними соціальними ознаками-характеристиками для більшості нашого суспільства, що не складає труднощів їх виміру. Щодо внутрішньо-психологічних чинників синтезу соціальної напруженості (характер та рівень, особливості та специфіка внутрішнього усвідомлення змін та умов, характер установки до дії, інтегральність індивідуальних характеристик: настроїв, інтер/екстернальність, не/схильність до активу/пасиву/ізоляційності, тощо) не можна виміряти кількісно в лінійному сенсі.

Найбільш загальними передумовами напруженості вважають стійку і тривалий час не вирішувану ситуацію розузгодження, протиріччя між потребами, інтересами, соціальними очікуваннями значної частини населення у різних сферах, і мірою їх фактичного задоволення. Це і приводить до накопичення незадоволеності і психічної втоми, наростання дратівливості і посилення агресивності окремих груп і категорій людей

Визначаючи проблеми діяльних можливостей особистості, її статусно-рольових характеристик, конструктивних та деструктивних життєвих стратегій, ціннісних уподобань тощо, як правило, приділяється увага дослідженню соціальних наслідків егоцентричного прояву індивідуалізму. Останній, як правило, генерується матеріальним і ціннісним рівнями, хоча більш коректно розмежувати на рівень потреб, інтересів, цінностей. Окремою канвою виступають соціальні ризики в механізмі інтегрування соціальної напруженості.

Ризики насамперед базуються на страху, усвідомленні втрати набутого рівня (перш за все матеріального, майнового та ін.), та втрати механізму його підтримки (доступ до ресурсів). В цьому аспекті велике значення має усвідомлення та формування сценарію «наслідок втраченого», або у «самоотруєнні, згубній секреції тривалого безсилля». Соціально економічні і політичні умови для виникнення соціальної напруженості, як би сигналізують про кризовий стан, порушення балансу тощо. Однак, в напруженості виражається певний стан духу індивідів і соціальних груп, їх незадоволеність

існуючим становищем, негативне ставлення до того, що відбувається і до відповідних причин та винуватців цих процесів [125].

Суспільна практика, аналітичний досвід беззаперечно підтверджує аксіому про те, що базові потреби, точніше усвідомлення незабезпеченості ними займають ключове місце у формуванні СН. Однак, беручи до уваги, що СН доволі складне системне нелінійне явище, її формування виражається і у причинності та своєрідній персоналізації спричинення тих чи інших неприйнятних для людей соціальних (у широкому сенсі) життєвих умов. Питання персоналізації причинності у проблемах суспільства носило і носить інституційно-державницький характер. Як вважає населення, всі гілки інституту держави, влади були і є основними «фігурантами» у причинах проблем нашого суспільства. (Табл.3.7).

Таблиця 3.7 - Якщо вас не задовольняє ситуація в Україні, кого Ви вважаєте винним? (%) (Ц.Раз.2013)

Президент України	64,8
Уряд України	65,4
Партія регіонів	38,2
Комуністична партія	12,7
опозиційні партії	14,3
світова економічна криза	10,4
країни Заходу	3,6
Росія	6,1
самі люди, зі своєю пасивністю	32,7
інше	2,7
важко сказати	6,1

Як бачимо з табличних даних, основними фігурантами проблем українського суспільства є: «Президент України», «Уряд України». Це доволі звична для нас ситуація у вивченні напруженості. Середній ранг «персоналізації» причин проблем населення займає усвідомлена оцінка того, що «самі люди, зі своєю пасивністю» є причиною власних проблем. Даний чинник вказує на рівень усвідомлення населення щодо власної ролі у державотворенні. Сам по собі це є латентний чинник і не часто «персоналізується».

«Партія регіонів» як чинник причинності у проблемах суспільства корелює з персоналізацією «Президента України» та «Уряду України», котрі монополізували український політикум. Тому, цілком зрозуміло, що цей актор проблемності суспільства не є усталеним, а ситуативним, за певних політичних обставинах.

Як показує аналіз, даний індикатор не є широко застосованим у різних дослідницьких проектах у вивченні СН. Він не носить ніякого вимірювального

характеру, однак містить інформаційний потенціал щодо вияву зовнішніх чинників СН.

Окремим гносеологічним компонентом у дослідження СН, що застосовується у вимірвальній практиці є своєрідний показник «соціальної адаптивності», котрий представлений у зв'язці двох індикаторів :

- інтер/екстернальності у соціальній площині (оцінка впливу зовнішніх/внутрішніх обставин у власному житті;
- рівень життєвої адаптації (міра пристосування до теперішньої життєвої ситуації (Табл.3.8 – 3.9).

На нашу думку ця інструментальна зв'язка носить діагностичний характер дослідження СН і має посереднє відношення до вимірювання СН.

Самооцінка залежності власного життя від впливу зовнішніх/внутрішніх обставин у зв'язці із самооцінкою міри власного пристосування до поточних життєвих змін діагностує трансформацію життєвої активності людини у двох площинах:

- соціально-психологічній (інтра/екстравертність);
- соціально-дієвій. (Табл.3.8 – 3.9).

Таблиця 3.8 - Як ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя? (%) (Ц.Р.2013)

	%
здебільшого від зовнішніх обставин	17,9
деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	32,2
однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	34,4
більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	12,4
здебільшого від мене	3,0

Таблиця 3.9 -. Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації? (%) (Ц.Р.2013)

активно включився у нове життя, воно мені дає змогу реалізуватися	17,5
перебуваю у постійному пошуку себе у теперішньому житті	36,5
не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться,	35,4
важко сказати	10,7

Ця інструментальна зв'язка відображає зміну життєвої активності (зростання\спадання), та, як результат – можливі зміни у фокусі оцінки можливості самореалізації. Підвищення їх рівня впливає на зниження рівня СН, і у її вимірюванні дозволяє оцінити та визначати рівень соціальної терпимості.

Доволі прийнятним видається індикатор виміру психологічного стану стану людини, представлений у інтерпретативно-операціоналізаційних компонентах СН: досада/роздратування, напруженість\збудженість, знервованість. Однак, хоча дані компоненти абстраговано мають відношення до СН, однак, у даному випадку - не пряме. У контексті даного індикатора ці

компоненти ситуативно не пов'язані і не корелюють з СН. Ці компоненти є релятивістськими і не завжди відображаються у площині саме СН.

У дослідженні СН слід постійно пам'ятати про психологічну складову його природи. У більшості відповідних дослідженнях цим аспектом нехтують. Тому, фіксація системи соціально-психологічних почуттів, дотичних до СН у контексті як власного буденного життя (Табл.3.10), так і у відношенні майбутнього України (Табл.3.11) проявляє свою прийнятність у подібних дослідженнях. Дані ознаки СН, які означені у динаміці і в індексуванні позитивних/негативних значень виявляють «свій» гносеологічний потенціал у дослідження та виміру СН.

Таблиця 3.10 - Оцініть, як часто кожен із цих станів був характерним для Вас останнім часом: (2016, Моніторинг) %

	Ніколи	Зрідка	Періодично	Майже постійно
Виникнення <u>досади</u> або <u>роздратування</u>	14,6	49,6	29,2	6,6
Відчуття <u>напруженості</u> або <u>збудженості</u>	20,4	45,9	28,2	5,4
Знервованість,	41,2	38,1	17,5	3,2

Таблиця 3.11 - Які почуття у Вас виникають, коли Ви думаєте про майбутнє України?

		2015 (Ц.Р.)	2016 (Ц.Р.)
1	Оптимізм	19,5	15,5
2	Байдужість	3,0	4,2
3	Радість	1,4	1,2
4	Безвихідь	17,1	18,8
5	Упевненість	4,7	5,1
6	Розгубленість	18,4	21,5
7	Задоволеність	1,0	1,6
8	Песимізм	9,3	14,9
9	Надія	38,6	34,7
10	Тривога	39,3	39,0
11	Інтерес	4,8	7,0
12	Страх	15,4	20,0
13	Інше	1,0	1,7
14	ВАЖКО ВІДПОВІСТИ	1,2	3,2

Однак, у такому форматі презентовані індикатори (Табл. 3.10, 3.11) є доволі опосередкованими у вимірюванні СН, вони не вказують на прояв прямих її форм, а лише окреслюють структурований фон до заданого предмету. Дані індикатори фіксують загальні (не зв'язаний з чинниками СН) прояви напруженості населення. Набір даних компонентів (під індикаторів, характеристик) не виступають у якості причини, а скоріше наслідком зниження/підвищення рівня окремих відтінків СН. У прямому використанні у індексах замірів СН вони не несуть прийняттого ступеню валідності, не є

валідним інструментарієм, а більш підходять до замірювань соціального настрою населення.

Більш прийнятним до замірювання СН, є на наш погляд, один із показників ресурсу терпимості (Табл. 3.12) як одночасне відображення СН, представлений індикатором оцінки власної життєвої ситуації, становища, через призму (і це вагома ознака) самооцінки власних намірів щодо останнього. Даний індикатор-показник набирає валідності завдяки дотичності (як було вказано) до самооцінки потенційного здійснення власних намірів, установок респондента у контексті усвідомлення та оцінювання змін суспільного життя, становища, що склалося в країні.

Таблиця 3.12 - Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань найбільше відповідає ситуації, що склалося в країні? (ресурс терпимості) (%)

	2013 Ц.Р.	2013 Моніт	2015 Моніт	2016 М
Усе не так погано і можна жити	12,2	11,1	5,0	8,7
Жити важко, але можна терпіти	53,0	46,8	42,7	38,1
Тяжке становище, терпіти вже неможливо	30,0	33,5	45,6	48,2
Важко відповісти	4,7	8,7	6,7	5,1
	100,0	100,0	100,0	100,0

Безальтернативність (на відміну від попереднього комплексного показника з альтернативами відповідей) номінальної шкали дозволяє чітко фіксувати рівень зростання/спадання заданих установок, котрі у прямому контексті мають відношення до формування СН. Зростання кількості респондентів «що не можуть терпіти...» лінійно ре компенсується за рахунок зменшення кількості так званих «оптимістів» і тих, хто може ще терпіти.

Показник-індикатор заміру оптимістичності стосовно можливого покращення життя (Табл.3.13), на нашу думку, є опосередкованим до замірювання СН, так як у своєму змісті виражає абстраговану оцінку не/можливого покращення життя в країні. Сама по собі думка (у даному випадку) не виражає конкретні суб'єктні наміри, а лише доповнює окремі сторони соціального настрою населення (Табл.3.13), та виміру рівня не/довіри до державних соціальних інститутів.

Таблиця. 3.13 - Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться? %

	2013 Монітор.	2015 Монітор.
Ніякого покращення не буде	59,7	52,8
Важко сказати	28,2	27,9
Більш-менш налагодиться	12,1	19,4
	100,0	100,0

Своєрідним індикатором у комплексному замірюванні «ресурсу терпимості» та одночасно СН, є індикатор прояву ознак терпимості/протестності у думках населення. І хоча сама по собі «думка» як елемент вимірювання є слабовалідизованим інструментним засобом, цей індикатор містить ознаки намірів, установок до дій, з якими вони ідентифікують прояви власної поведінки (системи дій) (табл. 3.14). Однак, це, аж ні як не співставно чи гарантовано підтверджує ймовірність здійснення таких намірів.

Так, за 4 роки (2013/2016) кількість тих, що схильна до думки та намірів «активно протестувати» та «зберігати мир та спокій» суттєво змінювалася (середньо-високий рівень варіації) за окремими періодами у лінійній кореляції. Даний індикатор носить високий потенціал валідності до замірювання СН, так як виражає власні установки до дії.

Таблиця 3.14 - Що, на Вашу думку, краще: терпіти чи активно протестувати:

	2013 Моніторинг	2013 Ц.Р.	2015 Моніторинг	2016 Моніторинг
Потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій	30,4	-	46,1	35,9
Важко сказати	27,1	-	20,0	20,8
Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя	42,5	-	33,9	43,4
	100	100	100	100

Подібної характеристики заслуговує інший індикатор у замірюванні як «ресурсу терпимості», так і СН (Табл. 3.15). Шкала вимірювання цього індикатора відображає порядковість (зростання/спадання) заданої предметності (складових СН) у контексті інтерпретації відповідної ситуації, становища (номінальні ознаки шкали). Такий тип шкали вимірювання досить валідно відображає конкретну установку респондента до дій, в інтерпретації їх імовірного здійснення. Тому, на нашу думку, даний індикатор володіє високим рівнем валідності замірювання СН.

Таблиця 3.15 - Здійснення реформ призвело до зниження рівня життя людей. Як довго Ви згодні ще терпіти погіршення рівня життя? (%)

	2016 М	2016 Ц.Р.
Так, готовий терпіти скільки треба	7,5	10,9
Якийсь час готовий потерпіти, але недовго	34,3	24,0
Ні, не готовий, бо не вірю в успішність тих реформ	26,7	23,5
Не готовий, бо мій рівень життя вже зараз нестерпний	24,0	31,4
Важко сказати	7,5	10,3
	100,0	100

Доволі неоднозначним у застосуванні для вимірювання СН є індикатор імовірності зростання масових виступів протесту (Табл. 3.16) у форматі думки населення про можливість такої ситуації. По-перше, даний індикатор побудований таким чином, що він містить і прогнозно-верифікаційні ознаки у контексті імовірності справджуваності прогностичних думок. З іншого боку, сама по собі верифікація такого соціального прогнозу вносить свій конструктив (потенціал) у замірі СН не стільки ступенем самої верифікаційності, скільки фіксацією зростання/спадання можливостей (імовірності) появи акцій протесту (Табл. 3.16).

Таким чином, ознака верифікаційності у заданому індикаторі формує ознаку його валідності у замірювання СН. Сам по собі зміст цього питання закладає можливість фіксувати оціночне відображення соціальної дійсності. Верифікаційність даного індикатора хоч і слабка, однак він володіє достатнім пізнавальним валідним потенціалом у замірювання СН. Наявність відповідної порядкової шкали, навіть від не значних змін у динаміці замірів по ній, дає можливість у комплексі (індексно) бачити відповідні тенденції.

Імовірність особистої участі населення у масових акціях протесту відображено у відповідному прямому запитанні-індикаторі (Табл. 3.17).

Таблиця 3.16 - Як Ви вважаєте, чи можливі найближчим часом у Вашому місті (селі) масові виступи протесту? %

	КМІС 2013	ЦР 2014	КМІС 2015	КМІС 2016	ЦР 2016
Так, впевнений, що вони будуть	13,2	10,6	6,1	7,7	4,2
Імовірно, що так	18,9	16,8	22,2	27,7	19,1
Малоймовірно	32,7	31,6	33,2	35,3	39,6
Ні, не будуть	27,2	30,8	26,9	18,2	22,2
ВАЖКО СКАЗАТИ	7,9	10,1	11,7	11,0	14,7

На нашу думку, він є цілком валідним у застосування до замірювання СН, однак, потребує розробки відповідної шкали. Такого типу номінальна шкала має низьку валідність до замірювання, виражаючи абстраговану «розмиту» імовірність участі у акціях протесту. Перебудова шкали-заміру у порядкову, з відповідною інтерпретацією можливості, умов участі (наприклад: «за яких обставин») у акціях протесту (порядково-номінальну) підвищує валідність даного інструментарію.

У такому вигляді цей індикатор уможливорює похибку відповідних вимірювальних індексів СН. Абстрагованість відповідей, на кшталт «скоріше так» чи «скоріше ні» фіксує лише невеликі «зсуви» у можливих намірах респондентів. Аналіз замірів СН різних дослідницьких центрів у проміжку 2013/2016 рр. вказує на те, що величина однотипних показників суттєво не варіює.

Таблиця 3.17 - Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь? (%)

	Скоріше за все	Важко сказати	Скоріше за все, так	Всього
2013 (Моніторинг)	52,8	25,1	22,1	100,0
2013 (Центр Разумкова)	60,67	12,1	27,2	100,0
2014 КМІС	68,1	9,2	22,7	100,0
2015 (КМІС)	53,1	8,6	38,3	100,0
2015 (Моніторинг)	50,9	23,6	25,5	100,0
2016 (Моніторинг)	47,2	25,8	27,0	100,0
2016 (Центр Разумкова)	61,2	18,6	20,2	100,0

Індикатор причинності силових акцій протесту (Табл. 3.18), на нашу думку, скоріше доповнює попередній блок аналізу зовнішніх чинників зростання СН, і виконує допоміжну роль у процедурі вимірювання СН. Однак, зміст як цього запитання, так і його шкали не носить конкретної предметності щодо СН. У такому форматі, він не виявляє валідності у замірюванні СН, а тільки у контексті інших запитань, що формують загальний напрям розуміння ситуації. Сама шкала не виражає задуму замірювання СН.

Таблиця 3.18 - Що може заставити Вас взятися за зброю? (КМІС 2014)

	%
Загроза Вам и вашим близьким	50,5
Ніщо не заставить взятися за зброю	24,0
Загроза нападу на ваше житло чи майно	18,7
Важко сказати	15,5
Загроза Вашому регіону з боку Росії	10,3
Загроза територіальної цілості України	8,5
Громадянська війна	6,6
Інше	0,4

Індикатор причинності «не прийняття участі» у протестних акціях (Табл.3.19) відкриває можливості для розмірковування та розбудови допоміжних індексів СН. Це комплексне широке запитання, номінальна шкала відповідей якого не дозволяє робити заміри, а спонукає до розбудови нового вимірювального блоку у замірах, як соціальної терпимості, так і СН. Даний індикатор стосується вивчення природи СН, чим методики її вимірювання, однак має певний гносеологічний потенціал і для останнього.

Подібні міркування прийнятні і в інтерпретаціях оцінки іншого індикатора (Табл. 3.20).

Таблиця 3.19 - Загалом люди часто висловлюють готовність вийти на мітинги і демонстрації протесту, проте насправді виходять значне менше. Як Ви думає? (%) (Ц.Раз.2013)

	%
Люди не вірять, що мітинги щось змінять	56,6
Люди не довіряють лідерам, які організують ці мітинги	32,0
Гасла мітингів далекі від реальних потреб та інтересів людей	20,7
Люди бояться репресій з боку влади	33,4
Насправді люди просто дуже ліниві і хочуть, щоб за їхні інтереси боровся хтось	26,6
Інше, важко сказати	6,4

Таблиця 3.20 - Зараз можна почути заклики, що люди повинні самі брати правосуддя у свої руки, щоб злочинці не залишилися безкарними. Як Ви до цього ставитеся? (%) (Ц.Раз.2013)

	%
Вважаю самосуд у будь-якому разі неприпустимим	48,1
Загалом самосуд неприпустимий, але у деяких випадках може бути виправданим	30,8
Вважаю, що у наших умовах самосуд – це єдиний спосіб покарати злочинців	14,8
Важко сказати	6,3

Розуміння та сприйняття активності народного правосуддя (самосуду) носить подвійний зміст. Перше, це дає змогу побачити і зрозуміти окремі світоглядні аспекти, дотичні до СН та їх зміни (зсуви) у відповідності до соціальних змін (подій), ціннісних змін. З іншого боку, це – оцінка характеру цих змін, що можуть впливати на зміни характеру установок людей щодо активізації різних форм та способів протестності.

Розуміння та сприйняття активності народного правосуддя (самосуду) носить подвійний зміст. Перше, це дає змогу побачити і зрозуміти окремі світоглядні аспекти, дотичні до СН та їх зміни (зсуви) у відповідності до соціальних змін (подій), ціннісних змін. З іншого боку, це – оцінка характеру цих змін, що можуть впливати на зміни характеру установок людей щодо активізації різних форм та способів протестності.

Висновки. Всі обстежені інструментальні компоненти характеризуються неоднорідними та різномірними пізнавальними якістьми, гносеологічним потенціалом, і нашим завданням є подальший їх відбір та модифікація. Так, як при дослідженні, а головне – вимірюванні певних станів, явищ, такі застосовувані пізнавальні засоби у масових опитувань як «думка», «оцінка», «твердження», «позиція» мають різний валідний потенціал, відповідно до дослідницьких завдань, то в межах нашого дослідження було виявлено, що при наявному наборі інструментальних компонентів, які використовуються у дослідженні та замірюванні соціальної напруженості, вони також вносять розрізнену та низьку валідність. Перцептивні проєкції в інструментарії, «думка» як пізнавально-вимірювальний засіб, що досить широко

використовують дослідники, не відповідає заданим методико-методологічним вимогам. У завданні пошуку валідних засобів запитання-індикатор повинен найбільше уможливити тлумачити найбільш «значимі» ознаки предмета. У цьому сенсі доцільно опиратися на: проєктивні характеристики запитання, які мають забезпечити інформацію про можливу реакцію респондента в певній ситуації з урахуванням його глибинних потреб і почуттів; оцінювальні, позиційні, стверджувальні характеристики, що виражають певний стан, характеристики установок, «зрілості» поведінково-дієвого континіума з ефективним застосуванням квантифікаційних процедур. У даному випадку, у представлених для аналізу вимірювальних засобах щодо соціальної напруженості, такі ресурси виявляються досить слабо, а тому потребують відповідної модифікації.

3.4 Оцінювання пізнавальних можливостей вітчизняних практик дослідження соціальної напруженості в системі двохмірного статистичного розподілу в екстраполяції протестного потенціалу

У доповнення висновкам та аргументам попереднього аналітичного матеріалу говорять дані двомірного статистичного розподілу даних (далі як 2М) та «середнє» за показниками ступеню важливості різних важливих чинників у розподілу до єдиного ключового питання («індикатора») у вимірюванні соціальної напруженості (СН), а саме можливості участі у акціях протесту (АП): «Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?». На нашу думку – це ключовий та «замикаючий» індикатор-показник зміни СН, у її кульмінації – протестного потенціалу, участі у АП. Через цей індикатор ми у 2М розподілі «провели» всі наявні, потенційно валідні індикатори, котрі застосовувалися у дослідженнях СН, з метою дослідити рівень зв'язку імовірної причинності різних потенційних чинників, умов, сторін, дотичних до СН, представлених у відповідні індикатори, вимірювальні компоненти.

Це, як видається, дасть можливість проаналізувати ступінь валідності (відносний) кожного інструментального компонента у замірах СН для подальшої модифікації у формуванні вимірювальної методики. Це не єдина аналітична процедура у наявній досліджуваній науковій проблемі та синтезі, концептуалізації та моделюванні відповідного методичного інструментарію.

Аналізуючи табличні дані 2М розподілу даних «середнього значення» ступеня важливості життєвих чинників до можливої участі у АП, можна зробити такі висновки:

1. Середнє значення визначених (обраних респондентами) чинників серед тих, хто «скоріше за все братиме участь у АП» («активні») у абсолютних величинах вище ніж середнє значення чинників тих, хто «скоріше за все не братиме участі у АП» («пасивні») (Табл. 3.21).

2. Показники середнього значення чинників серед тих, хто «вагається\важко відповісти» також у абсолютному вираженні вищі за відповідні показники «пасивних».

3. Це означає, що індикатор «важливості» посилюється у кластері «активних» серед оцінених чинників висока значимість (за рейтингом спадання) у : «Благополуччя дітей», «Матеріальний добробут», «Міцна сім'я», «здоров'я», «Робота» , що прямо та посередньо вказує на важливість базових матеріальних потреб та актуальність однойменної концепції. Звісно індикатор r3 не виражає прямого відношення до СН, однак, посередньо виражає дану предметність. Модифікований індикатор A1 з вираженням (проявленням) змісту «хвилювання» у супроводі інших дотичних індикаторів може виступати валідним інструментним компонентом у замірах СН.

Аналіз даних 2М розподілу індикаторів 22/C5 (Табл.3.22) лише опосередковано (не повно) відображає кореляційний зв'язок проблем, кортрі найбільш хвилюють людей до їх імовірної участі у протестних акціях. По-перше, індикатор 22 є «альтернативним», що не дає чіткої кількісної фіксації виміру впливу соціальних проблем. Такий його тип не дозволяє інтерпретувати лінійний вплив на зміну показника імовірної участі у АП.

Певний висновок дає порівняльний аналіз величини показників тих, хто не готовий брати участі у АП стосовно впливу кожної хвилюючої проблеми. Зменшення різниці між показниками готовності і неготовності брати участь у АП вказує на вагомість даної проблеми. До таких вагомих проблем, котрі найбільше спонукають до АП є : «низькі зарплати та пенсії», «закриття підприємств», «інфляція», «байдужість влади до проблем людей». Ці позиції визначають і формують кластер актуалізуючих проблем щодо їх впливу на зростання СН.

Подібні складності у здійсненні чіткої квантифікованої презентації соціальної дійсності у заданому предметному полі показує наступна таблиця 2М розподілу індикаторів F8/C5: 2М розподіл імовірності участі у АП стосовно думки населення : «чого люди найбільше побоюються?» (Табл. 3.23). По-перше, альтернативність індикатора зменшує можливості «лінійності» в інтерпретації змін у структурі даного предметного індикатора (f8). Однак, практична відсутність відхилень у різниці між показниками не/участі у АП, вказує на те, що обидві ці категорії населення (хто імовірно не/прийматиме участь у АП) однаковою мірою хвилюють означені проблеми.

Аналіз даних таблиці 2М розподілу індикаторів F9/C5 (Табл. 3.24) у проміжку 2013-2016 рр., показує динаміку не значного збільшення чисельності ($\lambda=8,7\%$) тих, хто імовірніше прийматиме участь у АП і котрим «терпіти вже не можливо» (п.3) за рахунок зменшення тих, хто «ще може терпіти» (п.2, $\lambda=-9,9\%$). Однак, у динаміці відмічається збільшення кількості і тих, хто не імовірно не буде брати участі у АП, знаходячись у «тяжкому становищі і не може терпіти» ($\lambda=20,8\%$, п.3) за рахунок тих, хто «ще може терпіти» ($\lambda=-17,3\%$, п.2) та тих, кому «нормально живеться» ($\lambda=-4\%$ п.1,)

Таблиця 3.21 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів г3/с5

г3. Оцініть ступінь важливості ОСОБИСТО ДЛЯ ВАС наведеного нижче: Моніторинг 2016.	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (Середнє)			За результатами Однофакторного дисперсійного аналізу	
	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так	Критерій статистичної значущості відмінностей середніх F	Статистична значущість (* Статистично значуща відмінність на рівні $\alpha=0.05$)
г3.1. Благополуччя дітей	4,76	4,80	4,75	1,259	,284
г3.2. Відсутність значного соціального розшарування (багаті-бідні, вищі-нижчі верстви суспільства)	4,01	4,13	4,09	2,668	,070
г3.3. Демократичний розвиток країни	3,93	4,07	4,07	4,334	,013*
г3.4. Матеріальний добробут	4,59	4,70	4,66	5,378	,005*
г3.5. Міцне здоров'я	4,75	4,83	4,79	4,164	,016**
г3.6. Міцна сім'я	4,73	4,81	4,78	3,876	,021
г3.7. Можливість висловлювати думки з політичних та інших питань, не побоюючись за особисту свободу	3,92	4,10	4,14	10,466	,000*
г3.8. Можливість критики і демократичного контролю рішень владних структур	3,66	3,87	3,92	12,049	,000*
г3.9. Можливість підприємницької ініціативи (створення приватних підприємств, заняття бізнесом, фермерство)	3,63	3,77	3,92	11,256	,000*
г3.10. Національно-культурне відродження	3,93	3,97	4,10	5,482	,004*
г3.11. Незалежність у справах, судженнях, вчинках	3,98	4,09	4,15	6,243	,002*
г3.12. Підвищення освітнього рівня (інтелектуальний розвиток)	3,98	4,13	4,19	9,402	,000*
г3.13. Державна незалежність України	4,13	4,29	4,36	12,280	,000*
г3.14. Розширення культурного кругозору, залучення до культурних цінностей (через мистецтво, художню творчість, хобі тощо)	3,85	4,00	4,02	6,235	,002*
г3.15. Сприятливий морально-психологічний стан у суспільстві	4,17	4,29	4,26	3,598	,028*
г3.16. Створення в суспільстві рівних можливостей для всіх	4,19	4,33	4,36	8,599	,000*
г3.17. Суспільне визнання (повага з боку друзів, колег, співгромадян)	4,03	4,22	4,17	9,164	,000*
г3.18. Участь у діяльності політичних партій і громадських організацій	2,89	3,21	3,31	20,497	,000*
г3.19. Участь у релігійному житті (регулярне відвідування церкви, богослужінь, дотримання релігійних обрядів тощо)	3,14	3,44	3,47	13,994	,000*
г3.20. Цікава робота	4,08	4,34	4,45	28,707	,000*

Таблиця 3.22 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів a22/c5

a22. Які проблеми найбільшою мірою хвилюють Вас і Вашу сім'ю? (до 3 варіантів відповіді)	c5. Чи готові Ви особисто брати участь у протестних акціях? (% по стовпцю)		
	Скоріше Так	Скоріше Ні	Важко відповісти
1. Підвищення цін на продукти харчування	41,1	57,7	33,4
2. Зростання тарифів на послуги ЖКГ	45,1	58,2	56,8
3. Низькі зарплати і пенсії	42,7	48,9	48,9
4. Корупція	34,0	20,0	35,5
5. Інфляція	14,6	13,6	22,7
6. Зниження якості освіти	2,5	2,4	1,2
7. Закриття підприємств, безробіття	13,2	11,9	10,9
8. Відсутність доступного житла	3,9	2,5	3,7
9. Підвищення вартості проїзду в громадському транспорті	1,6	1,5	,9
10. Забруднення довкілля	1,4	0,7	0,7
11. Високі ціни на ліки	7,4	9,5	6,3
12. Зростання злочинності	2,7	3,2	3,4
13. Військовий конфлікт на Сході України	32,7	20,2	17,5
14. Анексія Криму	5,4	2,0	4,5
15. Низька якість освіти та медичного обслуговуван	5,8	6,6	5,2
16. Бажання олігархів взяти владу в країні і регіонах	8,9	3,2	7,0
17. Засилля монополій в країні	5,5	2,5	4,2
18. Зловживання у земельному питанні	2,5	1,5	0,8
19. Поширення алкоголізму та наркоманії	2,5	1,7	1,3
20. Свавілья з боку правоохоронних органів	2,6	,9	2,3
21. Байдужість влади до проблем простих людей	11,6	11,8	13,9
22. Свавілья з боку податківців	0,6	0,5	0,3
23. Засилля старих бюрократів	2,3	,8	,3
24. Погані дороги	3,0	3,3	4,3
25. Інше	0,3	0,8	1,7
26. Важко відповісти	0,1	0,5	0,7
Виявлено статистично значущі відмінності (Критерій Хі-квадрат=278.288, число ступенів свободи = 50 рівень статистичної значущості = 0,01)			

Таблиця 3.23 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів f8 /c5

f8. Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше?	c5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)			
		Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1	2	3	4	5
Зростання злочинності	2013 М	45,1	50,8	58,3
	2015 М	38,2	44,3	44,9
	2016 М	50,5	54,7	49,6
Безробіття	2013 М	75,2	79,8	83,1
	2015 М	67,2	76,5	71,7
	2016 М	69,8	75,0	75,5
Нападу зовнішнього ворога на Україну	2013 М	8,6	7,5	14,1
	2015 М	49,2	49,1	61,3
	2016 М	40,8	43,1	46,1
Міжнаціональних конфліктів	2013 М	13,5	13,5	16,9
	2015 М	19,5	22,0	20,1
	2016 М	25,7	27,2	21,6
Міжрелігійних конфліктів	2013 М	8,0	8,0	10,4
	2015 М	8,0	5,4	9,5
	2016 М	10,4	12,5	11,5
Напливу біженців, переселенців і приїжджих	2013 М	6,0	8,4	9,6
	2015 М	12,9	19,6	15,7
	2016 М	17,9	23,9	21,4
Зупинки підприємств	2013 М	35,7	37,3	36,9
	2015 М	32,9	47,7	42,0
	2016 М	36,6	38,6	39,5
Повернення до старих порядків часів застою	2013 М	5,9	9,3	9,3
	2015 М	12,0	13,0	16,6
	2016 М	10,7	11,0	11,3
Голоду	2013 М	25,8	33,7	35,1
	2015 М	37,0	38,9	45,8
	2016 М	39,3	37,5	39,3
Масових вуличних безпорядків	2013 М	16,6	18,0	23,7
	2015 М	22,9	30,8	28,1
	2016 М	26,0	30,8	29,2
Невиплати зарплат, пенсій тощо	2013 М	76,3	72,1	77,3
	2015 М	65,5	72,6	68,6
	2016 М	60,4	61,9	61,5
Зростання цін	2013 М	80,0	76,3	82,8
	2015 М	72,4	77,8	77,4
	2016 М	83,0	81,5	77,4
Встановлення диктатури в країні	2013 М	15,1	16,6	27,5
	2015 М	13,8	24,4	19,9
	2016 М	19,8	21,1	20,4
Розпаду України як держави	2013 М	11,5	12,4	23,2
	2015 М	24,8	32,0	37,4
	2016 М	33,1	28,2	35,6

Продовження таблиця 3.23

1	2	3	4	5
Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	2013 М	16,5	19,1	23,0
	2015 М	11,0	12,5	15,9
	2016 М	10,7	13,1	12,8
Зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	2013 М	35,8	35,0	40,4
	2015 М	18,0	19,6	23,7
	2016 М	22,4	24,6	25,1
Холоду в квартирі	2013 М	16,0	16,9	26,0
	2015 М	22,1	27,4	32,5
	2016 М	29,2	29,3	29,8
Інше	2013 М	1,5	1,6	2,5
	2015 М	1,9	2,7	2,4
	2016 М	2,8	4,5	4,1
По-справжньому нічого не бояться	2013 М	4,4	6,0	4,0
	2015 М	1,6	1,5	1,3
	2016 М	1,1	1,5	1,4
Виявлено статистично значущі відмінності 2013М - Хі-квадрат =195.126, число ступенів свободи =38, Рівень статистичної значущості = ,000* 2015 М - Критерій Хі-квадрат = 201.154, число ступенів свободи = 38, Рівень статистичної значущості = ,000* 2016М - нема статистично значущих відмінностей (Критерій Хі-квадрат = 52.370, число ступенів свободи = 38, Рівень статистичної значущості = .060)				

Загальний аналіз 2М розподілу даних зв'язки індикаторів dr27/c5 (Табл. 3.25) дозволяє зробити висновок, що структурно, ті, хто імовірно прийматиме участь у АП у розрізі рівня їх «недовгого терпіння погіршення життя» розподілені практично однаково (з не великим рівнем варіації). Однак, шкала індикатора dr7 схибує відповідну сторону СН, так як серед 5 позицій виміру порядкової шкали – 2 позиції носять однаковий характер (п.3, п.4), хоча «номінальність» їх різна (Табл.3.25). Якщо ці позиції об'єднати, то картина дещо зміниться, набираючи певної логічності з кореляцією «неготовності терпіти» з участю в АП.

Двомірний розподіл зв'язки індикаторів f10/c5 – структурація тих, хто імовірно не/прийматиме участь у АП від їхньої думки про покращення життя (Табл.3.26) у динаміці чотирьох років (2013-2016 рр.) показує, що у кластері тих, хто імовірно прийматиме участь у АП проходять структурні зміни (структурний зсув), перетік від тих, хто не вірить у покращення життя ($\lambda = -9,3\%$, п.1) до тих, хто вірить ($\lambda = 7,7\%$, п.3). Даний 2М розподіл дозволяє структурно виявляти подібні зміни.

Дані 2М розподілу індикаторів x3/c5, X8. /c5, X10 /c5 (Табл.3.27, 3.28, 3.29) показують особливості кластерів не/участі у АП через призму психологічних станів респондентів. Ці особливості (хоч і за відсутністю первинних динамічних показників) виражаються у тому, що за показниками «Виникнення досади або роздратування» (Табл.3.27), «Відчуття напруженості

або збудженості» (Табл.3.28), «Знервованість» (Табл.3.29) структура «активних до АП» порівняно з кластером «пасивних» до АП дещо зміщається у бік їх збільшення в залежності від інтенсивності цих індикаторів (підвищення «досади або роздратування», «відчуття напруженості або збудженості», «знервованість». Хоча про чітку лінійність мова не йде. Крім того структурні порівняння трьох кластерних груп («пасивних», «невизначених» та «активних») значних варіативних структурних розбіжностей не проказують.

Таблиця 3.24 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів f9/c5

f9. Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань найбільше відповідає ситуації, що склалася в країні?	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)			
		Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Усе не так погано і можна жити	2013 Ц.Р.	15,3	14,3	4,4
	2013 М	13,1	7,1	10,6
	2015 М	5,3	4,3	5,3
	2016 М	11,3	7,3	5,3
2. Жити важко, але можна терпіти	2013 Ц.Р.	58,2	46,5	44,5
	2013 М	50,6	49,4	34,6
	2015 М	48,3	35,4	38,5
	2016 М	40,9	36,4	34,6
3. Наше становище тяжке, терпіти вже неможливо	2013 Ц.Р.	22,7	29,5	46,6
	2013 М	27,8	30,2	50,8
	2015 М	39,1	51,1	53,4
	2016 М	43,5	49,6	55,3
4. Важко відповісти	2013 Ц.Р.	3,9	9,7	4,5
	2013 М	8,5	13,3	4,0
	2015 М	7,3	9,3	2,9
	2016 М	4,4	6,7	4,7
Виявлено статистично значущі відмінності 2013 Ц.Р. Критерій Хі-квадрат = 137.582, число ступенів свободи = 6, Рівень статистичної значущості = 0.000 2013М - Критерій Хі-квадрат = 93.021, число ступенів свободи = 6, Рівень статистичної значущості = ,000* 2015 М - Критерій Хі-квадрат = 46.419, число ступенів свободи = 6, Рівень статистичної значущості = ,000* 2016 М - Критерій Хі-квадрат = 30.221, число ступенів свободи = 6, Рівень статистичної значущості = .000				

Таблиця 3.25 -. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів dr27/c5

dr27. Здійснення реформ призвело до зниження рівня життя людей. Як довго Ви згодні ще терпіти погіршення рівня життя?	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)			
		Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Так, готовий терпіти скільки треба	2013 М			
	2015 М	9,3	5,0	6,4
	2016 М			
2. Якийсь час готовий потерпіти, але недовго	2013 М			
	2015 М	35,3	31,6	34,9
	2016 М			
3. Ні, не готовий, бо не вірю в успішність тих реформ	2013 М			
	2015 М	26,0	27,1	27,8
	2016 М			
4. Не готовий, бо мій рівень життя вже зараз нестерпний	2013 М			
	2015 М	21,3	26,1	27,3
	2016 М			
5. Важко сказати	2013 М			
	2015 М	8,2	10,2	3,6
	2016 М			
Виявлено статистично значущі відмінності 2015 М Критерій Хі-квадрат = 29.210, число ступенів свободи = 8, Рівень статистичної значущості = ,000*				

Таблиця 3.26 -. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів fl0/c5

fl0. Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)			
		Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Ніякого покращення не буде	2013 М	59,4	50,1	71,6
	2015 М	52,3	51,4	55,0
	2016 М	59,8	54,4	62,3
2. Важко сказати	2013 М	25,7	39,9	20,6
	2015 М	26,0	34,9	24,8
	2016 М	22,5	32,0	22,0
3. Більш-менш налагодиться	2013 М	14,9	10,0	7,9
	2015 М	21,7	13,7	20,2
	2016 М	17,7	13,6	15,6
Виявлено статистично значущі відмінності 2013 М - Критерій Хі-квадрат = 61.962, число ступенів свободи = 4, Рівень статистичної значущості = ,000* 2015 М - Критерій Хі-квадрат = 20.118, число ступенів свободи = 4, Рівень статистичної значущості = ,000* 2016 М - Критерій Хі-квадрат = 18.722, число ступенів свободи = 4, Рівень статистичної значущості = .001				

Таблиця 3.27 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів Х3/с5

Х3. Оцініть, як часто кожен із цих станів був характерним для Вас останнім часом - Виникнення досади або роздратування	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)			
		Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Ніколи	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	16,7	15,6	9,9
2. Зрідка	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	52,5	46,1	47,6
3. Періодично	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	25,6	32,7	32,4
4. Майже постійно	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	5,2	5,6	10,1
Виявлено статистично значущі відмінності 2016 М - Критерій Хі-квадрат = 33.015, число ступенів свободи = 6, Рівень статистичної значущості = .000				

Таблиця 3.28 -. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів Х8. /с5

Х8. Оцініть, як часто кожен із цих станів був характерним для Вас останнім часом - Відчуття напруженості або збудженості	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)			
		Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Ніколи	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	23,3	20,7	15,0
2. Зрідка	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	45,8	49,4	42,9
3. Періодично	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	26,1	25,4	34,7
4. Майже постійно	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	4,8	4,5	7,4
Виявлено статистично значущі відмінності 2016 М - Критерій Хі-квадрат = 27.388, число ступенів свободи = 6, Рівень статистичної значущості = .000				

З одного боку ці особливості підтверджують положення про певну залежність зростання чисельності «активних» до АП від наявності підвищення негативно-експресивних за характером психологічних станів людей. Однак існує і стримуючий (протидіючий) чинник щодо імовірної участі у АП.

Предметно, висновки не мають високої зтверджуваності ще й з причини того, що (як вказувалося у попередньо) дані індикатори, зокрема найбільше індикатор «знервованості» не прив'язані до соціальних проблем, а можуть виявлятися і від особистих життєвих проблем, не пов'язаних із соціальних контекстом. Тому, у такому форматі вони для замірів СН не виявляють належний рівень валідності.

Таблиця 3.29 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів X10 /с5

X10. Оцініть, як часто кожен із цих станів був характерним для Вас останнім часом – Знервованість (коли Ви залишилися наодинці)	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)			
		Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Ніколи	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	42,7	41,8	38,2
2. Зрідка	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	39,5	39,4	34,3
3. Періодично	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	14,4	15,9	24,4
4. Майже постійно	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	3,4	2,8	3,1
Виявлено статистично значущі відмінності 2016 М - Критерій Хі-квадрат = 23.165, число ступенів свободи = 6, Рівень статистичної значущості = .001				

Структурний аналіз імовірних не/учасників у АП у розрізі їх матеріального становища (бідні/багаті) відображає відсутність будь-яких змін у динаміці (2013-2016 рр.) впливу та активізації до АП (Табл. 3.30).

Практично відсутня диференційованість і у структурному порівнянні кластерів імовірних не/учасників у АП. У даному випадку належну контрастність висновкам надати складно. З одного боку, це може вказувати на певну усталеність структур кластерів не/учасників у АП стосовно майнового критерію. З іншого боку, усталений майновий рівень населення ще не є прямим чи посереднім чинником підвищення СН.

Подібну характеристику можна надати і 2М розподілу стосовно оцінки змін покращення/погіршення матеріального становища. Кластери імовірних «учасників» та «неучасників» у АП характеризуються практично однаковою структурою у розрізі чинника зміни життя (Табл. 3.31). Однак, цілком природно виглядає статичний зсув чисельності тих, у кого «трохи погіршилися» та «значно погіршилися» матеріальні умови сім'ї (п.1, п.2) у структурі імовірних учасників АП проти тих, у кого вони «залишилися такими» та «покращилися» (п.3, п.4, п.5). Це цілком підтверджує деприваційну парадигму у природі СН.

Таблиця 3.30 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів L13 /с5

L13. Як би Ви оцінили матеріальне становище Вашої сім'ї в цілому?	C5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)			
		Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1.Злиденне	2013 М	4,9	4,9	3,5
	2015 М	4,3	3,1	3,1
	2016 М	4,7	3,0	3,7
2.Бідне	2013 М	46,7	45,1	44,2
	2015 М	41,5	43,4	42,2
	2016 М	45,9	48,1	42,5
3.Середнє	2013 М	47,9	49,6	50,8
	2015 М	53,8	53,3	53,6
	2016 М	47,5	47,4	52,6
4.Заможне	2013 М	0,5	0,4	1,3
	2015 М	0,4	0,2	1,1
	2016 М	1,8	1,5	1,2
5.Багате	2013 М	0,0	0,0	0,3
	2015 М	0,0	0,0	0,0
	2016 М	0,1	0,0	0,0
Статистично значущих відмінностей не виявлено				

Характер змін (погіршення/покращення), які відбулися протягом останнього року у предметності «Захищеність від свавілля влади» у порівнянні двох досліджуваних кластерів («активних/пасивних» до протестних акцій) також певною мірою впливає на формування останніх (Табл.3.32). Як видно з таблиці погіршення/покращення «захищеності від свавілля влади» досить слабо впливає на зміну установки участі/неучасті у АП (за двома об'єднаними позиціями «погіршення» (п.1, п.2) $\lambda=7,7\%$, а за позиціями покращення (п.4, п.5) – $\lambda=0,6\%$). Беручи до уваги межі статистичної похибки (до 2,8%), то можна говорити про практичну відсутність кореляції у даній зв'язці індикаторів, а значить і низький валідний вимірювальний потенціал.

Однак, не зважаючи, на перший погляд, низький вимірювальний потенціал цього індикатора, він знаходить своє місце у системі різних номінальностей агрегованого чинника (індексу) соціальної напруженості. По-перше, при побудові вимірювальної методики індикатор покращення/погіршення «Захищеність від свавілля влади» може виступати як частина цілого в індексації даного показника у доповненні таких визначених індикаторів як: зміни у «гарантії зайнятості, забезпечення роботою» (Табл. 3.32) та інші. По-друге, потенційно, даний чинник не набув у поточному періоді прояву, причинності.

Чинник «Гарантії зайнятості, забезпечення роботою» виявився більш впливовішим (Табл.3.33) за рахунок значного його погіршення. Різниця кількості у структурі імовірних учасників АП, хто відчув погіршення у «гарантії зайнятості...» (п.1, п.2) становить $\lambda=5,6\%$. Тому, як бачимо у загальній

картині індикатори чинників характеру змін у різних соціальних полях життєдіяльності населення України у такому вимірювальному форматі досить опосередковано проявляють кореляцію до вияву підвищення СН.

Таблиця 3.31 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів r1/c5

r1.1. Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися у Вашому житті за останні 12 місяців? - Матеріальні умови сім'ї	c5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)			
		Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1.Значно погіршилися	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	46,1	49,5	46,2
2.Трохи погіршилися	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	32,4	29,4	34,3
3.Залишились такими самими	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	18,1	17,9	16,4
4.Трохи поліпшилися	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	2,4	2,8	2,9
5.Значно поліпшились	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	1,1	0,4	0,2
Статистично значущих відмінностей не виявлено (Критерій Хі-квадрат = 7.471, число ступенів свободи = 8, Рівень статистичної значущості = .487)				

Таблиця 3.32. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів r1.10/c5

r1.10. Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися у Вашому житті за останні 12 місяців? - Захищеність від свавілля влади, посадовців	c5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)			
		Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1.Значно погіршилися	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	26,8	27,3	31,5
2.Трохи погіршилися	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	24,8	21,2	27,8
3.Залишились такими самими	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	43,8	46,1	35,4
4.Трохи поліпшилися	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	4,3	5,0	4,9
5.Значно поліпшились	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	0,4	0,4	0,4
Статистично значущих відмінностей не виявлено				

Таблиця 3.33 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів r1.11/c5

r1.11. Як Ви оцінюєте характер змін, які відбулися у Вашому житті за останні 12 місяців? - Гарантії зайнятості, забезпечення роботою	c5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)			
		Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
Значно погіршилися	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	34,7	39,7	43,6
Трохи погіршилися	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	30,0	23,8	26,7
Залишились такими самими	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	32,7	34,3	26,1
Трохи поліпшилися	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	2,2	1,9	3,1
Значно поліпшились	2013 М			
	2015 М			
	2016 М	0,5	0,2	0,4
*Статистично значущих відмінностей не виявлено				

2М розподіл індикаторів C7\C5 (Табл. 3.34) показує пряму чітку кореляцію між установками на протест та імовірною участю у АП. Аналіз даних свідчить, що рівень протестного потенціалу у динаміці 2013\16 рр. (п.3), у 2013 р. та 2016р. – практично не змінювався, хоча у 2015 р. було зафіксовано його зниження (в діапазоні -14 - 17%). Однак, беручи до уваги вимірювальні (методико-кваліфікаційні) властивості 2М таблиці, то можна зазначити про можливість фіксації зсуву активізації Протестного потенціалу.

Двомірний розподіл між індикаторами c1/c5 (Табл.3.35., 2013 р. Ц.Р) дозволяє констатувати низку положень.

1. Не/вплив різних чинників «вийти на вулицю з виявом протесту» для тих, хто імовірно не/братиме участі у АП суттєво різняться (від 1,7 до 6,5 разів) за окремими показниками (навідміну від попередньо розглянутих 2М індикаторних зв'язок).

2. Підтверджується і доповнюється теорія базових (нагальних) потреб, деприваційна теорія, де основні ранги чинників впливу на імовірність протестної активності займають саме відповідні їм позиції, а саме: «різке зниження рівня життя», «невиплата зарплат (пенсій тощо)», «погіршення становище соціальної групи, до якої я належу», «різке підняття цін», «підняття плати за комунальні послуги», «зростання безробіття», «утиски демократії, наступу влади на права людей». Це доволі «класичні» усталені чинники соціальної напруженості, котрі стосуються більшості населення, і, що головне, пов'язані із рівнем життєдіяльності сім'ї.

3. Соціально-політичні чинники у сер. 2013 р. у потенційному зростанні СН суттєвого місця не знаходили (Табл. 3.35).

Таблиця 3.34 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів с7/с5

с7. Що, на Вашу думку, краще - терпіти труднощі заради збереження порядку, та спокою, чи у випадках значного погіршення протестувати	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)			
		Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій	2013 М	41,4	20,0	15,7
	2015 М	61,6	31,8	28,5
	2016 М	52,7	28,9	12,9
2. Важко сказати	2013 М	30,8	34,6	9,6
	2015 М	20,1	29,4	11,0
	2016 М	23,8	27,2	9,4
3. Потрібно протестувати проти погіршення умов	2013 М	27,8	45,5	74,7
	2015 М	18,2	38,9	60,5
	2016 М	23,5	43,8	77,6
Виявлено статистично значущі відмінності 2013 М - Критерій Хі-квадрат = 285.300, число ступенів свободи = 4, Рівень статистичної значущості = ,000* 2015 М - Критерій Хі-квадрат = 298.625, число ступенів свободи = 4, Рівень статистичної значущості = ,000* 2016 М - Критерій Хі-квадрат = 396.689, число ступенів свободи = 4, Рівень статистичної значущості = 0.000				

Суттєвим доповненням попереднім висновкам є дані 2М розподілу індикаторів с2/с5 (Табл.3.36), котрі показують, що такі позиції, як: «покращення мого життя, подолання бідності» (п.1), «подолання беззаконня, захист прав простих людей» (п.6), «справжня боротьба з олігархами, монополіями, корупцією» (п.2) – виступають ключовими чинниками у підвищенні імовірності участі у АП. Система цих чинників дещо нагадує гасла Жовтневого повстання 1917 р., що і ще раз концептуально підтверджує специфіку та особливості соціальної напруженості в Україні (щоправда певна умовність тут присутня, так як дані висновки впливають із попередньо сформованих інструментаріїв, котрим також притаманна певна суб'єктивність та відносність). Однак, загалом, характер і причини імовірних протестних акцій тут чітко окреслені, присутня певна кореляційність з ключовим індикатором рівня протестного потенціалу. З цим, можна погодитися, що елементи індикатора с2 мають належну валідність у системі замірювання СН.

Давати коментарі по 2М розподілу індикаторів К1/с5 (Табл. 3.37) з максимальною виваженістю вкрай не просто. По-перше індикатор К1 побудований із шкалою альтернативного формату, що, з одного боку не дає робити чіткі стверджувальні висновки стосовно статичних, динамічних даних, та відповідних змін. З іншого боку, безальтернативний формат шкали у даному замірі не демонструє наукової валідності. У даному випадку порівняння двох типів шкал у зв'язці з індикатором С5 не є коректним з наукової точки зору. Однак, перший альтернативний тип шкали більш тонкіше відображає структуру даного предмету аналізу.

Таблиця 3.35 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів С1/с5

С1.Що може спонукати особисто Вас вийти на вулицю з виявом протесту		с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
		Скоріше за все, ні	Важко сказати	Скоріше за все, так
різке зниження рівня життя	2013 Ц.Р	19,4	41,1	65,6
якщо у країні зростатиме безробіття	2013 Ц.Р	9,4	18,3	40,3
якщо влада прийме рішення, що погіршує становище соціальної групи, до якої я належу	2013 Ц.Р	11,8	32,7	47,0
у разі утисків демократії, наступу влади на права людей	2013 Ц.Р	5,4	11,6	31,1
якщо закриють телеканал (газету, радіоканал), який мені подобається	2013 Ц.Р	0,7	1,7	5,2
якщо не буде виплачуватися зарплата (пенсія, стипендія тощо)	2013 Ц.Р	18,3	35,9	60,0
якщо підніметься плата за комунальні послуги	2013 Ц.Р	9,5	19,4	34,5
якщо влада переслідуватиме політиків, яких я підтримую	2013 Ц.Р	1,3	3,7	12,1
якщо влада не призначить вибори там, де вони не відбулися чи сфальсифікує їх	2013 Ц.Р	2,1	5,1	11,6
якщо Україна приєднається до митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном	2013 Ц.Р	1,5	3,6	11,6
якщо Україна приєднається до НАТО	2013 Ц.Р	1,3	4,2	6,7
якщо Україна приєднається до ЄС	2013 Ц.Р	0,5	1,3	2,1
якщо треба буде підтримати дострокову відставку Президента Віктора Януковича	2013 Ц.Р	2,3	7,4	23,5
якщо різко піднімуться ціни	2013 Ц.Р	11,1	25,2	42,0
якщо знеціниться гривня	2013 Ц.Р	2,9	11,0	16,8
якщо російській мові буде надано статус державної	2013 Ц.Р	2,0	7,3	13,3
якщо російській мові не буде надано статус державної	2013 Ц.Р	0,7	1,1	1,2
інше (що?)	2013 Ц.Р	2,1	0,4	1,1
ніщо не спонукає мене брати участь в акціях протесту	2013 Ц.Р	53,3	16,7	0,0
важко сказати	2013 Ц.Р	9,7	21,1	0,9
Виявлено статистично значущі відмінності 2013 Ц.Р - Критерій Хі-квадрат = 3119.242, число ступенів свободи = 40, Рівень статистичної значущості = 0.000				

Дані 2М розподілу показують, що зважаючи на альтернативність шкали, практично за всіма альтернативними субпоказниками, їх числові значення у розподілі тих, хто імовірно не/братиме участі у АП – суттєво не різняться (у межах 5 %) (Табл.3.37). Лише за двома субпоказниками: «люди бояться репресій» (п.4), та «люди дуже ліниві» (п.5) є суттєва різниця, і проявляється підвищення активності за цими субпоказниками (що не зовсім логічно з т.з. здорового глузду). Можливо, це і видає певні латентні пізнавальні ресурси у вияву прояву протестності.

Таблиця 3.36 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів C2/c5

C2.Якщо так, то заради чого? УКР 2016	c5.Чи готові Ви особисто брати участь у протестних акціях? (% по стовпцю)		
	Ні	Важко відповісти	Так
1.Покращення мого життя, подолання бідності	16,5	38,2	40,3
2.Справжня боротьба з олігархами, монополіями, корупцією	5,8	28,1	21,9
3.Зміна чинної влади	5,4	14,12	11,8
4.Боротьба зі старою бюрократичною системою	4,1	8,9	6,4
5.Пришвидшення реформ	3,1	5,6	6,9
6.Подолання беззаконня, захисту прав простих людей	5,3	5,2	20,4
7.Інше	0,7	11,9	0,7
8.Важко відповісти/	64,9	0,7	8,9
Виявлено статистично значущі відмінності Критерій Хі-квадрат=779.038 число ступенів свободи = 14 рівень статистичної значущості = 0,01			

Даний індикатор К1 у зв'язці з індикатором c5 за нашими міркуваннями володіє ресурсом валідності у процедурі загальних замірів СН, та зокрема, дослідження чинників її «стримання». Він виявляє цілковиту прийнятність до заміру соціальної терпимості у дослідженні СН. Однак, застосування багатовимірної шкали (номінальна шкала з альтернативами) дає можливість вибору кількох правильних відповідей на питання. Сама по собі номінальна шкала виміру виходить із аксіом ідентифікації, то наявність декількох характеристик вимірювальної якості розширює інтерпретативну палітру. За певних випадків вимірювання застосування такого типу шкал має свої гносеологічні переваги.

Таблиця 3.37 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів К1/c5

К1. Загалом люди часто висловлюють готовність вийти на мітинги і демонстрації протесту, проте насправді виходять значне менше. Як Ви думаєте?		c5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
		Скоріше за все, ні	Важко сказати	Скоріше за все, так
1.люди не вірять, що мітинги щось змінять	2013 Ц.Р	58,4	56,5	52,7
2.люди не довіряють лідерам, які організують ці мітинг	2013 Ц.Р	33,1	23,7	33,3
3.гасла мітингів далекі від реальних потреб та інтересів людей	2013 Ц.Р	22,2	18,9	18,0
4.люди бояться репресій з боку влади	2013 Ц.Р	29,1	30,3	44,6
5.насправді люди просто дуже ліниві і хочуть, щоб за їхні 6.інтереси боровся хтось інший	2013 Ц.Р	21,8	27,7	37,2
7.Інше, важко сказати	2013 Ц.Р	2,0	11,9	3,6
Виявлено статистично значущі відмінності. 2013 Ц.Р - Критерій Хі-квадрат = 130.501, число ступенів свободи = 14, Рівень статистичної значущості = 0.000				

Двомірний розподіл індикаторів K2/c5 (Табл. 3.38) певною мірою показує вираження протиріч, проблемних ситуацій у суспільстві. Так, такі позиції незадоволення, як: «високі ціни» (п.1), «низькі зарплати (пенсії, стипендії)» (п.2), «низький рівень соціальних гарантій» (п.3), серед тих, хто імовірно прийматиме участь у АП займають дещо нижчий рівень (варіативність $\lambda = 5-10\%$) від кластеру тих, хто імовірно не буде приймати участі у АП. Ці позиції за змістом не є дієвими, не виражають дієвість суб'єкта. Однак, інші позиції, що пов'язані із взаєминами із владою, мають вплив дещо вищий на тих, хто імовірно прийматиме участь у АП, у порівнянні із тими, хто не прийматиме участі у АП (Табл. 3.38): «Неможливість знайти роботу» (п.5., $\lambda = 6,4\%$), «незахищеність людини перед владою» (п.6, $\lambda = 5,6\%$), «корупція» (п.7, $\lambda = 4,1\%$), «відсутність можливостей робити кар'єру» (п.8, $\lambda = 1,6\%$), «неможливість впливати на рішення влади» (п.9, $\lambda = 9,4\%$), «неможливість вести свій власний бізнес» (п.10, $\lambda = 5,3\%$). Даний 2М розподіл від попереднього 1М розподілу вже виявляє латентні позиції у протиріччях та проблемних ситуацій у суспільстві. Зміст та двомірний розподіл цих індикаторів цілком виявляє валідність у замірах СН.

Таблиця 3.38 -. Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів K2/c5

K2. Якщо вас не задовольняє ситуація у суспільстві, то що саме найбільш не задовольняє?		c5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
		Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1.Високі ціни	2013 Ц.Р	67,6	58,8	56,4
2.Низькі зарплати (пенсії, стипендії)	2013 Ц.Р	77,2	70,6	70,2
3.Низький рівень соціальних гарантій (медичне обслуговування, забезпеченість дитячими закладами тощо)	2013 Ц.Р	58,3	54,3	55,1
4.Неможливість знайти хорошу роботу	2013 Ц.Р	27,6	22,5	27,8
5.Неможливість знайти роботу взагалі	2013 Ц.Р	20,4	27,2	26,8
6.Незахищеність простої людини перед владою, неможливість знайти правду у судах	2013 Ц.Р	28,0	32,3	33,6
7.Корупція	2013 Ц.Р	39,0	27,5	43,1
8.Відсутність можливостей робити кар'єру, просуватися по службі без знайомств чи хабарів	2013 Ц.Р	13,8	14,2	15,4
9.Неможливість впливати на рішення, які приймає влада	2013 Ц.Р	13,1	21,0	22,5
10.Практична неможливість вести свій власний бізнес	2013 Ц.Р	6,5	6,7	11,8
11.Відсутність перспективи на майбутнє у дітей	2013 Ц.Р	23,8	28,3	29,9
12.Зневажливе ставлення представників влади до простих людей	2013 Ц.Р	22,9	28,7	24,9
13.Моральний занепад суспільства	2013 Ц.Р	11,0	15,9	11,8
14.Інше, важко сказати	2013 Ц.Р	1,3	3,1	1,8
Виявлено статистично значущі відмінності 2013 Ц.Р - Критерій Хі-квадрат = 117.602, число ступенів свободи = 30, Рівень статистичної значущості = .000				

Двомірний розподіл індикаторів к3/с5 логічно підтверджує висновки 1М розподілу у даному предметно-дослідницькому полі, де імовірнісні учасники АП персоніфіковано визначають винність за власні проблеми, проявляють свою незадоволеність до гілок влади (Табл. 3.39). Серед таких: «Президент України» (п.1), «Уряд України» (п.2), «партія регіонів» (п.3), «самі люди, зі своєю пасивністю» (п.9). Однак у структурному порівнянні впливу чинників на формування імовірних не/учасників АП, то рангова структура їх вагомості суттєво не відрізняється.

Таблиця 3.39 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів К3/с5

К3. Якщо вас не задовольняє ситуація в Україні, кого Ви вважаєте винним?		с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
		Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Президент України	2013 Ц.Р	62,3	60,8	70,7
2. Уряд України	2013 Ц.Р	64,5	55,7	70,7
3. Партія регіонів	2013 Ц.Р	33,5	38,3	46,1
4. Комуністична партія	2013 Ц.Р	11,1	13,4	15,3
5. Опозиційні партії	2013 Ц.Р	17,1	10,3	11,2
6. Світова економічна криза	2013 Ц.Р	11,1	9,1	9,8
7. Країни Заходу	2013 Ц.Р	4,7	1,1	2,8
8. Росія	2013 Ц.Р	5,4	6,0	7,6
9. Самі люди, зі своєю пасивністю	2013 Ц.Р	29,5	31,8	38,6
10. Інше, важко сказати	2013 Ц.Р	9,2	16,9	4,7

Виявлено статистично значущі відмінності
 2013 Ц.Р - Критерій Хі-квадрат = 119.687, число ступенів свободи = 22, Рівень статистичної значущості = .000

Індикатор к4, як і його 2М розподіл з індикатором с5 має посереднє відношення до заміру СН. Однак, він виявляє можливості фіксації зсуву схильності до силових дій (Табл. 3.40). Загалом у структурному порівнянні позицій індикатора к4 щодо імовірних не/учасників АП суттєвих відмінностей не виявлено. Самі по собі позиції «припустимості» (п.2), та «альтернативності» (п.3) самосуду серед імовірних учасників АП на 19,4% вищий від цих же позицій серед неучасників АП. Неучасники АП більше схиляються до «неприпустимості» самосуду (п.1, $\lambda = -20,1\%$). Хоча картина розгортається тут цілком логічно, присутня певна статична кореляція, все ж даний індикатор (к4) є малоінформативним і посереднім щодо використання у замірах СН.

2М розподіл індикаторів к5/с5 (табл.3.41) інформативно нічого не показує. Структурно та за значимістю розподіл позицій індикатора к5 у порівнянні між двома групами імовірних не/учасників у АП практично однакові (у межах певних відхилень від похибки вибірки). Характеристики інтра/екстравертності на учасників двох опонентних груп кореляції не проявляють. Ще раз видається підтвердження про низьку валідність цього індикатора у замірюванні СН.

Таблиця 3.40 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів К4/с5

К4. Зараз можна почути заклики, що люди повинні самі брати правосуддя у свої руки, щоб злочинці не залишилися безкарними. Як Ви до цього ставитеся?		с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
		Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. вважаю самосуд у будь-якому разі неприпустимим	2013 Ц.Р	54,5	46,7	34,4
2. загалом самосуд неприпустимий, але у деяких випадках може бути виправданим	2013 Ц.Р	27,7	29,0	38,6
3. вважаю, що у наших умовах самосуд – це єдиний спосіб покарати злочинців	2013 Ц.Р	12,1	15,6	20,6
4. важко сказати	2013 Ц.Р	5,8	8,7	6,4
Виявлено статистично значущі відмінності 2013 Ц.Р - Критерій Хі-квадрат = 67.326, число ступенів свободи = 6, Рівень статистичної значущості = .000				

Таблиця 3.41 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів К5/с5

К5. Як ви вважаєте, від чого здебільшого залежить те, як складається Ваше життя?		с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
		Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1. Здебільшого від зовнішніх обставин	2013 Ц.Р	18,8	18,3	15,9
2. Деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин	2013 Ц.Р	30,4	32,2	36,4
3. Однаковою мірою від мене і від зовнішніх обставин	2013 Ц.Р	35,8	32,6	32,1
4. Більшою мірою від мене, ніж від зовнішніх обставин	2013 Ц.Р	12,0	10,8	14,0
5. Здебільшого від мене	2013 Ц.Р	3,0	6,1	1,6
Виявлено статистично значущі відмінності 2013 Ц.Р - Критерій Хі-квадрат = 20.515, число ступенів свободи = 8, Рівень статистичної значущості = .009				

Як попередньо вказувалося, індикатор к6 потенційно більш задіяний до вимірювання соціальної терпимості, і має посереднє відношення до СН. 2М розподіл цього індикатора з індикатором с5 (Табл. 3.42) цілком логічно вказує на те, що ті хто «активно включився у нове життя» (п.1), виявилися менш схильними до імовірної участі у АП у порівнянні з їх «опонентами» ($\lambda = -5,5\%$). Ті хто «перебуває у постійному пошуку себе» (п.2) – виявилися більш схильними до участі у АП ($\lambda = 6,7\%$). Ті, хто «не має бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації» - однаковою мірою складають ці два протилежні кластери. Звісно, відсутність динамічних показників порівняння впливу цих характеристик ускладнює аналіз і висновки, однак, можна сказати, що цей індикатор є більш прийнятним для використання не у виявленні та замірах СН, а для дослідження соціальної терпимості.

Відсутність порівняльних даних динаміки даного індикатора-показника (к7) певною мірою зменшує інформативність його 2М розподілу з індикатором с5. Тому, можна сказати, що на відміну від 1М розподіл цього індикатора, його 2М розподіл не видається інформативним. Однак, із даних таблиці видно, що проявляється пряма кореляція як за структурою, так і у абсолютних величинах (зважаючи на похибку) значень індикатора (від їх готовності/неготовності до радикальних дій) , до тих, хто імовірно не приймати /приймати участі у АП (Табл. 3.43).

Таблиця 3.42 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів К6/с5

К6. Якою мірою Ви пристосувалися до теперішньої життєвої ситуації?		с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
		Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
1.Активне включився у нове життя, воно мені дає змогу реалізуватися	2013 Ц.Р	19,4	13,5	14,9
2.Перебуваю у постійному пошуку себе у теперішньому житті	2013 Ц.Р	33,9	40,1	40,6
3.Не маю бажання пристосовуватися до теперішньої ситуації, живу як доведеться, чекаю змін на краще	2013 Ц.Р	35,5	32,5	36,6
4.Важко сказати	2013 Ц.Р	11,2	13,9	7,9
Виявлено статистично значущі відмінності 2013 Ц.Р - Критерій Хі-квадрат = 19.663, число ступенів свободи = 6, Рівень статистичної значущості = .003				

Аналіз потенціалу та форм прояву соціального протесту є одним з найбільш важливих аспектів вивчення і прогнозування розвитку суспільства і попередження потенційних соціальних конфліктів. Соціологією накопичено значний досвід вивчення ролі різних соціальних чинників, що підвищують ймовірність участі різних верств населення в акціях соціального протесту. Тут важливим виступає аналіз рівня готовності населення України до участі в різних формах протесту, починаючи від ненасильницьких і несуперечних до закону акцій, до більш радикальних і насильницьких. Тут можна прогнозувати потенціал готовності до протесту у найближчій перспективі при певних обставинах. Методика вимірювання дестабілізаційного потенціалу, розроблена Є.Головахою та Н.Паніною, при технічному сприянні А.Горбачика, Ю.Задіраки та інших дозволяє отримати дані при побудові інтегральних показників соціальної напруженості на основі результатів опитування різних категорій населення щодо їх готовності до участі в тих чи інших формах протесту. Це, зокрема: «Інтегральний індекс дестабілізації протестних установок населення», який вираховується як середнє значення сукупності акцій протесту, в яких люди висловили намір брати участь, з урахуванням дестабілізації коефіцієнта кожної акції; "Загальний рівень дестабілізації протестних установок

населення", що виявляє (репрезентує) так званий рівень руйнівності цих установок □1□.

Таблиця 3.43 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів К7/с5

К7. Чи готові Ви до радикальних дій? 2016 УКР	Чи готові Ви особисто брати участь у протестних акціях? (%)		
	Ні	Важко відповісти	Так
Так	14,9	21,5	74,7
Ні	78,1	22,4	16,4
Важко відповісти	7,0	56,1	8,9

Виявлено статистично значущі відмінності
2016 УКР - Коэффициент Хи-квадрат 1225.448 (значим на уровне 1%), Число степеней свободы 4

Представлений 2М аналіз розподілу «імовірної готовності» до «імовірної участі» у АП (Табл. 3.44), що, на перший погляд здається тотожним диференційовано показує імовірність «задіювання» альтернативних способів прояву протестної активності, однак, не в перцепційно-установочній проекції, а у проекційно-стверджувальному.

Таблиця 3.44 - Зведена таблиця 2М розподілу індикаторів С6/с5

С6. В яких акціях соціального протесту Ви особисто були б готові взяти участь? 2016М	с5. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні? (% по стовпцю)		
	Скоріше ні	Важко сказати	Скоріше так
Участь у виборчій кампанії	17,9	20,3	28,7
Збір підписів під колективними відозвами (вимогами, закликами)	20,0	26,1	51,1
Санкціоновані мітинги і демонстрації	11,8	31,3	62,4
Загроза страйком	4,0	4,5	11,7
Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	3,5	6,3	14,2
Несанкціоновані мітинги і демонстрації	1,5	4,1	11,1
Участь у страйках	1,1	1,5	7,6
Голодування протесту	,8	1,5	3,7
Пікетування державних установ	2,1	7,1	23,4
Захоплення будівель	,2	1,3	6,0
Створення незалежних від владних структур збройних формувань	,2	1,7	3,7
Інше	,7	,2	0,2
Я не готовий брати участь у будь-яких акціях масового протесту	52,6	25,0	11,3
ВАЖКО СКАЗАТИ	8,5	20,9	6,0

Виявлено статистично значущі відмінності
Критерій Хи-квадрат = 1335.561, число ступенів свободи = 28, Рівень статистичної значущості = ,000*

Інструментарій «Інтегрального індексу дестабілізації протестних установок населення» є належним чином обґрунтований та апробований, що не потребує додаткових коментарів [1]. Однак, представлений 2М аналіз розподілу цих індикаторів виявляє високу статистичну розрізненість між можливими дієвими намірами респондентів за всіма позиціями вимірювальної

шкали. Однак у можливному використанні синтезованої методики виміру цей інструмент вимагатиме модифікації, зокрема у незадіюванні позиції «часть у виборчій кампанії» як способу протесту, розрізненні не/підтверджувальних відповідей та виміру їх співвідношень тощо (Табл. 3.44).

Висновки: 2М аналіз розподілу індикаторів (що широко використовуються у вітчизняній практиці дослідженнях соціальної напруженості) до ключового індикатора однієї із кульмінацій її прояву – акцій протесту показав диференційованість впливу кожного досліджуваного індикатора за показниками ступеню важливості різних важливих чинників на імовірність взяти участь в акціях протесту. Дані розрізнення дозволяють зробити групування та відбір «відносно не/вагомих» чинників впливу у виявленні їх рівня валідності та верифікації для розроблення емпірично-аргументованої методики вимірювання соціальної напруженості психосоціальному симптоматичному її рівні.

3.5 Методичні аспекти виміру соціальної напруженості в міжрегіональному порівнянні

В даному аналізі міжрегіональних відмінностей стосовно оцінок, думок, установок населення нами не передбачається показати різницю у показниках, і дати їм відповідну предметну інтерпретацію та пояснення. Нас цікавить методико-методологічний аспект для надання оцінки і пояснення специфіки та особливостей цих відмінностей. Однак, без, принаймні загального огляду та аналізу регіональних відмінностей ми не зможемо здійснити просування у реалізацію нашого завдання.

Давати аналітичні коментарі з приводу регіональних відмінностей у даному предметному полі, зокрема, йдеться про проблемні аспекти та чинники життєдіяльності населення у «звичному» сенсі «коментування цифр» (табл.3.45- 3.51) не зовсім буде практичним і коректним для нас. Тут є свої методичні проблеми, доцільність дотримання певних принципів та правил. По-перше, наявні індикатори-показники містять багато позицій. Це – I перемінна. Друге – порівняння даються у динаміці, за певні проміжки часу (роки) – II перемінна. Третє – наявність регіональних розрізень (4 регіони) – IV перемінна. Четверте – кількісний критерій (величина) визначення якісних змін (рівень варіацій) – V перемінна. П'яте: дані індикатори-показники (табл. 3.45 - 3.51) між собою за змістом не багато в чому різняться, однак, за постановкою питання і певними його акцентами, предметність їх носить відтінки відмінностей, що не дозволяє всіх їх ставити в один ряд порівняння. Шосте – схожість/відмінність, «пересікання» номінальних значень показника («дизайн-ефект» номінальностей шкали у випадку порівняння подібних показників).

Одночасне використання і дотримання вищезазначених змінних ускладнює предметну характеристику міжрегіональних відмінностей, та

процедуру її надання. Тому прийнятним буде модифікувати процедуру оцінювання з дотриманням певних послідовностей. За основу принципів нашого оцінювання братимемо критерій величини розбіжностей (рівень варіації) тих чи інших значень показників.

Для оцінки надійності отриманих даних за класичної схеми використовується шкала коефіцієнту варіації [62]. Відповідно до цього, для цілей моніторингу пропонується вважати, що значення коефіцієнту варіації за конкретним окремим показником: в межах до 10 % – є ознакою відносної однорідності сукупності регіонів, рівень регіональних диспропорцій є низьким; від 10 % до 25 % – свідчить про середній рівень неоднорідності сукупності регіонів та регіональних диспропорцій; від 25 % до 50 % – вказує на високий ступінь неоднорідності сукупності регіонів та регіональних диспропорцій; вище за 50 % – означає надвисокий рівень неоднорідності сукупності регіонів та регіональних диспропорцій. У кожній методиці є своя логіка, вибудована за своїми принципами, і даний принцип розрізнення міжрегіонального порівняння має свої інституційовані форми. За основу можемо використовувати і його, однак, в нашому аналізі використовуються як кількісні критерії оцінки, так і її альтернативні – якісні, синтезовані з певної логіки припущень, умовностей. Крім того, ці відмінності фіксуються як у статистиці, так і у динаміці. Надалі проводиться порівняння подібних індикаторів-показників щодо того чи іншого предмета, і виводиться оцінка диференційованості між регіонами.

При здійсненні аналізу у виокремленні регіонів, ми синтезуємо власний підхід за суспільно-політичними критеріальними принципами як основними, з врахуванням все ж культурно-історичних та просторово-географічних ознак. В аналізі регіональних особливостей низки досліджуваних показників та індикаторів були вибудовані та використані (з попереднім обґрунтуванням та з т.з. методичної зручності) такі регіональні структури: Західний регіон (ум. Захід), до складу якого увійшли: Закарпатська, Ів.-Франківська, Чернівецька, Львівська, Тернопільська, Волинська, Рівенська області; Центральний регіон (Центр): Житомирська, Вінницька, Хмельницька, Київська, Черкаська, Кіровоградська, Дніпровська області; Східний регіон (Схід): Чернігівська, Сумська, Полтавська, Харківська області; Південно-східний регіон (Пд/Схід): Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька, Донецька, Луганська області.

У 2013-2016 рр. суттєвих розбіжностей в оцінці турбуючих проблем, незадоволення ситуації, викликання тривог матеріального та соціального забезпечення у міжрегіональному порівнянні – не виявлено, за винятком окремих позицій (Табл. 3.45, 3.46., 3.47, 3.48).

У 2013 р. населення в усіх регіонах найбільше незадовольняла ситуація з: «високими цінами», «низькими зарплатами...», «низьким рівнем соціальних гарантій», «неможливістю знайти роботу (хорошу роботу)», «незахищеністю простої людини перед владою...», «корупцією», «зневажливым ставлення представників влади до простих людей», «відсутність перспективи на майбутнє у дітей» (Табл. 3.45). У 2014 р. у населення всіх регіонів найбільше викликало тривогу: «зростання цін», «зростання тарифів і комунальних платежів»,

«падіння курсу гривні», «загроза повномасштабного вторгнення російських військ на територію південного сходу України», «нездатність центральної влади врегулювати конфлікт на Сході України», «рівень корупції». У 2016 р. непокоїли найбільше такі соціальні проблеми, як: «війна на Сході України», «рівень життя», «економічна ситуація в Україні», «підвищення цін на продукти харчування», «зростання тарифів на послуги ЖКГ», «низькі зарплати і пенсії», «корупція» (Табл. 3.47, 3.48).

Однак, у 2013 р. проблемою «незахищеності простої людини перед владою» та «зневажливим ставленням представників влади до простих людей» більше переймалися регіони сходу та заходу, менше – центральні та південного сходу; корупцією – більше західні та східні регіони, менше – південний схід. (Табл. 3.45).

Таблиця 3.45 - Якщо вас не задовольняє ситуація у суспільстві, то що саме найбільш не задовольняє? (2013 Центр Разумкова)

	Регіони (%)			
	Захід	Центр	Схід	Пд/Сх.
1. Високі ціни	57,1	62,6	62,1	67,5
2. Низькі зарплати (пенсії, стипендії)	62,6	79,2	78,3	74,7
3. Низький рівень соціальних гарантій (медичне обслуговування, забезпеченість дитячими закладами тощо)	55,4	53,9	67,0	57,1
4. Неможливість знайти хорошу роботу	23,8	27,8	33,8	25,7
5. Неможливість знайти роботу взагалі	27,3	19,3	19,3	26,9
6. Незахищеність простої людини перед владою, неможливість знайти правду у судах	36,0	25,3	40,7	28,3
7. Корупція	43,4	40,9	49,8	28,6
8. Відсутність можливостей робити кар'єру, просуватися по службі без знайомств чи хабарів	16,8	14,8	18,4	10,5
9. Неможливість впливати на рішення, які приймає влада	19,7	17,5	19,0	14,2
10. Практична неможливість вести свій власний бізнес	9,7	9,1	9,2	5,9
11. Відсутність перспективи на майбутнє у дітей	25,4	25,8	32,9	25,3
12. Зневажливе ставлення представників влади до простих людей	33,9	19,5	29,2	21,2
13. Моральний занепад суспільства	13,3	12,0	15,5	9,4
14. Інше (що саме)	1,5	1,6	1,4	1,2
15. Важко сказати	0,2	0,4	0,0	0,3

Суттєві розбіжності у міжрегіональному порівнянні в оцінці чинників тривоги у 2014 р. виявлені у позиціях: «падіння курсу гривні» (більше у східних

областях, менше у західних), «загрози повномасштабного вторгнення російських військ на територію Південного Сходу України» (більше на «сході», менше в центральних та західних областях), «рівня корупції» (більше на «сході», менше в центральних та західних областях) (Табл. 3.46).

У 2016 р. в оцінці суспільних проблем населення (Табл. 3.47, 3.48) були виявлені достатня неоднозначність значення у таких позиціях, як: «війна/військовий конфлікт на Сході України» (менше у східних областях, більше у західних); «зростання тарифів на послуги ЖКГ» – менше у західних областях, більше у східних та півд./східних; «корупція» – більше у західних та центральних областях, менше у східних та півд./східних.

Таблиця 3.46 - Що сьогодні понад усе викликає у Вас тривогу? (2014 КМІС)

	Регіони (%)			
	Захід	Центр	Схід	Пд/Сх.
1. Нездатність центральної влади врегулювати конфлікт на Сході України	30,3	36,7	37,9	36,1
2. Зростання радикальних настроїв, здатних спровокувати масові заворушення	7,2	18,8	14,5	15,8
3. Перспектива вступу в НАТО	2,5	7,9	2,2	5,8
4. Ризик втратити роботу	13,2	22,2	8,7	23,3
5. Нездатність держави виплачувати пенсії і зарплати	15,7	22,6	21,8	23,9
6. Зростання цін	62,7	61,2	77,6	69,0
7. Падіння курсу гривні	24,8	32,1	57,3	30,5
8. Зростання тарифів і комунальних платежів	38,2	39,0	50,4	40,5
9. Загроза повномасштабного вторгнення російських військ на територію Південного Сходу України	32,8	29,1	54,2	36,0
10. Ризик призову на військову службу особисто вас або ваших родичів	7,5	11,8	9,3	17,3
11. Банкрутство української економіки	20,8	28,5	35,2	28,8
12. Падіння професіоналізму в органах державної влади	4,9	9,4	10,5	11,2
13. Зростання сепаратистських настроїв	4,1	9,8	4,5	8,8
14. Рівень корупції	23,1	25,2	50,3	35,3
15. Недостатньо чітка позиція країн світової спільноти по відношенню до агресії Росії проти України	5,2	9,5	10,4	10,8
16. Неможливість забрати свої заощадження з банків	1,9	5,4	2,0	2,6
17. інше	0,6	1,2	2,7	6,9
18. ВАЖКО відповісти	2,7	1,3	1,7	1,0

Таблиця 3.47 - Які із суспільних проблем непокоять Вас найбільше?
(2016 КМІС)

№ п/п		Регіони (%)			
		Захід	Центр	Схід	Пд/Сх.
1	Безпека України	21,1	21,8	19,7	22,0
2	Війна на Сході України	77,5	76,2	61,3	71,5
3	Відродження української нації	6,7	3,3	5,1	3,1
4	Відносини з Європейським Союзом	7,0	5,2	12,4	2,5
5	Відносини з Росією	9,4	14,1	12,7	18,1
6	Відносини між громадянами України різних національностей	2,5	3,2	1,5	6,2
7	Екологічні (Чорнобильська та інші)	10,5	5,7	3,1	7,0
8	Економічна ситуація в Україні	43,6	42,4	57,5	50,1
9	Злочинність	13,1	12,9	14,2	14,9
10	Проблеми анексії Криму	6,7	6,8	6,9	4,3
11	Рівень життя	63,2	60,9	58,7	64,1
12	Політична ситуація в Україні	14,3	13,9	22,0	14,1
13	Статус російської мови в Україні	1,0	,1	0,0	1,0
14	Інше	9,2	3,0	3,9	2,9

Більш наочніше міжрегіональні відмінності відображає Табл. 3.48 (Рангова структура самооцінки суспільних проблем населення), як відзеркалення структури проблемних компонентів та їх кількісні значення, що специфікують окремих регіон. Як видно з таблиці, основу рангової структури соціальних проблем населення всіх регіонів (6 позицій) складають однакові (як за ранговістю, так і за величиною значень) проблеми: «Війна на Сході України», «Рівень життя», «Економічна ситуація в Україні», «Безпека України», «Політична ситуація в Україні», «Злочинність». Однак, на відміну від інших регіонів, населення Західного регіону не хвилюють «Відносини з Росією». Сьому позицію соціальних проблем займають «Екологічні проблеми», котрі виражають значимість у всіх інших регіонах. Регіон Сходу більше схвилюваний Політичною ситуацією в Україні, та, на відміну від всіх інших регіонів, – «Відносинами з Європейським Союзом».

Як вже було попередньо зазначено, у нашому аналізі сформований дизайн міжрегіональних розбіжностей стосовно соціальних проблем носить і може носити релятивістський характер з позицій: дизайн-набору представлених

областей у регіонах, дизайн-структури номінальностей відповідних показників даного предметного поля. Це стосується як відмінностей у змісті самих представлених показників, так і схожості/відмінності, «пересікання» номінальних значень у цих показниках. Однак, нас цікавить не скільки сама предметність у міжрегіональних відмінностях, скільки сама наявність таких, та їх кількісне замірювання, тобто вимірювальний потенціал у показниках. З тим, варто продовжити доповнення попередньої процедури порівняння міжрегіональних відмінностей оцінки суспільних проблем населення (Табл. 3.49, 3.50).

Таблиця 3.48. Регіональна рангова структура самооцінки суспільних проблем населення (2016 р. КМІС)

Захід		Центр	
1.Війна на Сході України	77,5	1.Війна на Сході України	76,2
2.Рівень життя	63,2	2.Рівень життя	60,9
3.Економічна ситуація в Україні	43,6	3.Економічна ситуація в Україні	42,4
4.Безпека України	21,1	4.Безпека України	21,8
5.Політична ситуація в Україні	14,3	5.Відносини з Росією	14,1
6.Злочинність	13,1	6.Політична ситуація в Україні	13,9
7.Екологічні (Чорнобильська та інші)	10,5	7.Злочинність	12,9
Схід		Пд/Схід	
1.Війна на Сході України	61,3	1. Війна на Сході України	71,5
2.Рівень життя	58,7	2.Рівень життя	64,1
3.Економічна ситуація в Україні	57,5	3. Економічна ситуація в Україні	50,1
4.Політична ситуація в Україні	22,0	4. Безпека України	22,0
5.Безпека України	19,7	5. Відносини з Росією	18,1
6.Злочинність	14,2	6.Злочинність	14,9
7.Відносини з Росією	12,7	7.Політична ситуація в Україні	14,1
8.Відносини з Європейським Союзом	12,4	*До табличних даних взято показники статистичної значимості не нижче 10%	

Таблиця 3.50. Які із суспільних проблем непокоять Вас найбільше? (АСПД, 2016)

	Регіони (%)			
	Захід	Центр	Схід	Пд/Схід
1. Підвищення цін на продукти харчування	45,1	47,5	44,6	56,8
2. Зростання тарифів на послуги ЖКГ	39,5	52,6	59,9	61,3
3. Низькі зарплати і пенсії	43,3	42,1	58,8	49,4
4. Корупція	33,0	33,3	15,2	17,6
5. Інфляція	14,6	18,1	10,1	12,0
6. Зниження якості освіти	3,7	1,4	3,3	2,2
7. Закриття підприємств, безробіття	13,1	10,6	10,9	15,3
8. Відсутність доступного житла	2,6	3,2	4,1	3,0
9. Підвищення вартості проїзду в громадському транспорті	1,9	1,8	,2	1,3
10. Забруднення довкілля	1,6	,7	,5	1,3
11. Високі ціни на ліки	10,9	6,8	4,9	10,4
12. Зростання злочинності	2,1	2,1	2,7	5,4
13. Військовий конфлікт на Сході України	37,4	28,1	23,6	20,6
14. Анексія Криму	5,3	4,0	2,2	2,3
15. Низька якість освіти та медичного обслуговуван	7,1	5,0	4,7	8,1
16. Бажання олігархів взяти владу в країні і регіонах	7,2	6,2	5,2	4,3
17. Засилля монополій в країні	4,0	4,3	5,9	1,8
18. Зловживання у земельному питанні	,9	2,2	1,1	2,5
19. Поширення алкоголізму та наркоманії	1,7	2,2	1,1	2,3
20. Свавільля з боку правоохоронних органів	2,3	2,4	1,0	0,5
21. Байдужість влади до проблем простих людей	13,1	10,8	10,6	13,4
22. Свавільля з боку податківців	0,9	0,5	0,0	0,4
23. Засилля старих бюрократів	1,8	1,6	,8	1,1
24. Погані дороги	3,0	1,6	7,4	4,3
25. Інше	0,8	0,0	3,3	0,2
26. Важко відповісти	0,5	0,3	0,8	0,0

Так само, більш наочніше міжрегіональні відмінності відображає Табл. 3.50. («Регіональна рангова структура самооцінки суспільних проблем населення»). У конфігурації іншого дослідження також спостерігається подібна картина щодо схожості рангових структур суспільних проблем населення. Відмінності лише спостерігаються у самому дизайні рангових позицій та їх значень. Так, Зростання тарифів на послуги ЖКГ більше турбує Пд/Схід (найбільше), Схід, Центр; Захід – менш стурбований. За величиною значимості «Військовий конфлікт на Сході» та «Корупція» та займають вищі позиції серед проблем у регіонах Заходу, Центру, чим на Сході і Пд/Сході. «Підвищення цін

на продукти» за величиною значимості більше турбує жителів Пд/Сходу у порівнянні зі всіма іншими регіонами. «Низькими зарплатами» більше зтурбовані жителі Пд/Сходу. Проблеми «Закриття підприємств, безробіття», «Байдужість влади до проблем простих людей», «Інфляція» за величиною займають приблизно однакові рангові позиції з невеликою дисперсією.

Таблиця 3.50 - Регіональна рангова структура самооцінки суспільних проблем населення (2016 р. АСПД)

Захід		Центр	
	%		%
1. Підвищення цін на продукти харчування	45,1	1. Зростання тарифів на послуги ЖКГ	52,6
2. Низькі зарплати і пенсії	43,3	2. Підвищення цін на продукти харчування	47,5
3. Зростання тарифів на послуги ЖКГ	39,5	3. Низькі зарплати і пенсії	42,1
4. Військовий конфлікт на Сході України	37,4	4. Корупція	33,3
5. Корупція	33,0	5. Військовий конфлікт на Сході України	28,1
6. Інфляція	14,6	6. Інфляція	18,1
7. Закриття підприємств, безробіття	13,1	7. Байдужість влади до проблем простих людей	10,8
8. Байдужість влади до проблем народу простих людей	13,1	8. Закриття підприємств, безробіття	10,6
9. Високі ціни на ліки	10,9		
Схід		Пд/Схід	
	%		%
1. Зростання тарифів на послуги ЖКГ	59,9	1. Зростання тарифів на послуги ЖКГ	61,3
2. Низькі зарплати і пенсії	58,8	2. Підвищення цін на продукти харчування	56,8
3. Підвищення цін на продукти харчування	44,6	3. Низькі зарплати і пенсії	49,4
4. Військовий конфлікт на Сході України	23,6	4. Військовий конфлікт на Сході України	20,6
5. Корупція	15,2	5. Корупція	17,6
6. Закриття підприємств, безробіття	10,9	6. Закриття підприємств, безробіття	15,3
7. Байдужість влади до проблем простих людей	10,6	7. Байдужість влади до проблем простих людей	13,4
8. Інфляція	10,1	8. Інфляція	12,0
		9. Високі ціни на ліки	10,4
*До табличних даних звіту показники статистичної значимості не нижче 10%			

У даному випадку, опис регіональних відмінностей суспільних проблем можна робити з різними акцентами та відтінками. Своєрідну логіку та

пояснення цим відмінностям можна відшукувати поліваріантно. І як вже говорилося: тут немало умовностей (принципи та критерії визначення областей, їх кількість, критерії аналізу тощо), що породжують певну неоднозначність у предметно-прикладних судженнях. Головне – це коректна аргументація причинності зміни соціальної напруженості та фіксація її осередків виникнення.

Більш точну картину опису впливу соціально-проблемних чинників формування соціальної напруженості у населення, його специфіку та особливості з врахуванням вище означених перемінних може надати комплексний аналіз зведених даних індикатора «чинників людського побоювання» (Табл.3.51), що характеризується, перш за все, усталеним змістом та позиціями значень самого індикатора. Проведемо опис за позиціями даного індикатора («чого люди зараз побоюються найбільше?») у динаміці 2013-2016 рр.

Звісно, є одна ремарка. Даний індикатор виражає лише уяви, думки людей щодо побоювання інших, а не саморефлексійні маркери. Методично, дана система даних є досить інформативною у певному предметному полі, однак, не у площині саморефлексії соціальної напруженості населення. Думки та уяви не виражають власні проблеми, тому даний індикатор потребує видозміни. Однак, інформативний потенціал його сприяє опису особливостей, розрізень кожного регіону.

1. Зростання злочинності. Цей чинник займає середній ранг серед інших в усіх регіонах. Однак, є певні особливості. У Західному регіоні він найменше виражається; прослідковується невелике зниження (- 9,9%) його значимості за 4 роки. Центр, Схід та Пд/Схід приблизно однаковою мірою характеризуються значимістю цього субпоказника з ознаками помірною (Центр (+3,4%), відсутнього (Пд/Схід (- 1,3%), значного (Схід (+12,2%) зростання.

2. Безробіття. Цей субпоказник є найвищим серед усіх регіонів з невеликими коливаннями (дисперсії різниць) його величини.

3. Напад зовнішнього ворога на Україну. У 2013 р. цей чинник практично не проявляв себе (низький показник). Однак, за останні 3 роки (2014-2016 рр.) він суттєво зріс у всіх регіонах з відомих причин. За 2 останні роки (2015-2016 рр.) найбільше (середнє значення) він хвилює населення Заходу (67,5-42,3%) та Сходу (43,2-60,1%), трохи менше населення Центру (53,8-44,1%), та ще менше Пд/Сходу (41,6-37,3%).

4. Міжнаціональні конфлікти.. Дія цього чинника пов'язана з попереднім. Тут приблизно така ж картина. Зараз він займає низько-середні рангові позиції по регіонам, однак, зараз найменше цим переймається населення Заходу (21,1%) та Центру (21,4%), найвище – населення Пд./Сходу (30,9%) та Сходу (29,4%).

5. Міжрелігійні конфлікти.. Цей чинник у продовж останніх 4 років займав низьку позицію у всіх регіонах (6-10%). Однак на Сході його значимість зросла до 19,6%.

6. Напливом біженців, переселенців і приїжджих населення почало напружуватися з кінця 2014 р. Зараз (2016 р.) він займає середньо-низькі значення у ранговій структурі. Однак, найбільше він проявляє себе на Сході (25,9%), найменше – на Заході (16,6%) та Пд/Сході (18,0%).

7. Зупинки підприємств. Цей чинник є усталеним та характерним для нашої буденності, так як напряду пов'язаний з безробіття. Він займав та займає середню рангову позицію у всіх регіонах протягом 2013-2016 рр. Зараз, найменше ця проблема турбує населення Заходу (28,0%), найбільше – населення Сходу (43,4%) та Пд/Сходу (46,2%).

8. Повернення до старих порядків часів застою. Сам по собі цей субпоказник досить невизначеним та неоднозначним. У ньому закладено потенційно декілька сенсів, протилежних за характером. У 2013 р. він мав досить низьку рангову позицію у всіх регіонах. У 2015 р. були коливання на підвищення його значень у всіх регіонах (з відомих причин Російської агресії). Найбільше цього боялися населення Заходу та Центру. Зараз цей чинник найбільше турбує населення Сходу (23,8%), найменше – Заходу (7,1%).

9. Голоду. Цей чинник усталено займає середні позиції у всіх регіонах. У динаміці 4 років його значення практично не зросло у населення Заходу, де він займає найнижчу позицію (33,7%), та на третину зріс у порівнянні з минулим в інших регіонах: Центр (до 39,6%), Схід (до 40,6%), Пд/Схід (до 41,4%).

10. Масові вуличні безпорядки. Даний чинник займає середньо-низьке значення у рангових позиціях у всіх регіонах. У 2013 р. цей чинник був малозначимим. Однак у 2015/2016 рр. його впливовість у регіонах дещо виросла ($\Delta=7-12\%$). Найменше цією проблемою переймаються на Заході (23,1%), найбільше – Центр (28,6%) та Пд.Схід (31,7%).

11. Невиплати зарплат, пенсій тощо. Цей чинник вважається одним іманентних нашому суспільству. Його прояв в усіх регіонах практично однаковий, а показник є одним із найвищих (значимих) (бл.70%) у 2013 р. Динаміка зміни також практично однакова. Однак за 4 роки його значимість дещо впала. У 2016 р. найменше цією проблемою переймається населення Заходу (54,0%), в усіх інших регіонах – в межах 63%.

12. Зростання цін – також, чи ненайпльовіший чинник побоювання у населення всіх регіонів (бл.80%), значення якого практично не змінювалося (дисперсія в межах 4%). Однак його значимість у населення Заходу країни у 2016 р. несуттєво (в межах похибки), але зменшилося (79,7%), у всіх інших регіонах – несуттєво, але збільшилося (83,9 % – ПД/Схід).

13. Встановлення диктатури в країні. Цей чинник займає середньо-низьке значення у всіх регіонах протягом 2013-2016 рр. Однак, в динаміці за ці 4 роки простежується певний зсув його значимості із Заходу на Схід: на зменшення його значення серед населення Заходу (з 20,2% до 11,4%); без суттєвих змін у Центральному регіоні (з 18,3% до 15,3%); невелике підвищення на Сході (з 15,2% до 23,1%); значне підвищення на Пд/Сході (з 18,4% до 34,0%).

14. Розпад України як держави. Цей чинник також займає у продовж 4 років займає середньо-низьке рангове значення у всіх регіонах. Однак у 2015-

2016рр. зафіксовано підвищення його значимості у всіх регіонах. Найбільш контрастно це проявилось у Центральному (з 15,6% до 29,7%), Східному (з 11,2% до 45,5%) та Пд/Східному (з 11,5% до 34,2%) регіонах.

15. Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС. Даний чинник не є значимим серед інших категорій в усіх регіонах. Однак населення Заходу упродовж 4 років найменше переймається цією проблемою (8,0%-11,6%). Населення інших регіонів досить мінливо його рефлексує (у 2015 р. – зниження, у 2016 р. – підвищення його значень, в сер. в межах 10%).

16. Зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, снід. тощо). Вагомість цього чинника у регіонах коливається від середнього його рівня (в межах 28,3%-44,2%) у 2013 р., до нижче-середнього (20,0%-25,2%) у 2016 р., тобто проявляється тенденція на його зниження. «Традиційно» цією проблемою населення Заходу переймається менше за інші регіони з невеликою дисперсійною різницею.

17. Холод у квартирі. З кожним роком цей чинник поступово набуває значимості, хоча рівень його ще не досить високий. Населення Заходу у динаміці змін практично не проявило своєї схильності до підвищення його значимості (18,5% - 22,0%). Однак населення інших регіонів все більше почало відчувати цю проблему (від 21,6% до 32,7% - Центр; 19,7% - 29,4% - Схід; 16,4% - 27,3% - Пд/Схід).

Таблиця 3.51 - Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше?

		ЗА РЕГІОНАМИ (%)			
		Захід	Центр	Схід	Пд/Схід
1	2	3	4	5	6
1.Зростання злочинності	М2013	44,5	51,6	38,1	58,4
	М2015	33,3	45,2	42,4	41,3
	М 2016	35,4	55,0	50,3	57,1
2.Безробіття	М2013	79,8	80,0	74,4	76,4
	М2015	67,2	68,7	79,4	72,1
	М 2016	70,3	70,1	76,2	77,4
3. Нападу зовнішнього ворога на Україну	М2013	6,1	7,0	11,7	14,4
	М2015	67,5	53,8	43,2	41,6
	М 2016	42,3	44,1	60,1	37,3
4. Міжнаціональних конфліктів	М2013	11,3	14,3	11,7	16,2
	М2015	14,9	21,9	20,2	22,2
	М 2016	21,1	21,4	29,4	30,9
5. Міжрелігійних конфліктів	М2013	8,1	7,5	8,1	9,3
	М2015	6,7	9,5	7,4	6,1
	М 2016	9,1	11,0	19,6	9,9
6.Напливу біженців, переселенців і приїжджих	М2013	4,0	9,3	8,1	8,2
	М2015	13,3	18,8	16,9	9,8
	М 2016	16,6	23,2	25,9	18,0

Продовження Таблиця 3.51

1	2	3	4	5	6
7.Зупинки підприємств	M2013	29,8	33,4	36,8	43,1
	M2015	25,9	41,0	45,3	43,0
	M 2016	28,0	37,2	43,4	46,2
8.Повернення до старих порядків часів застою	M2013	8,4	6,3	6,3	8,9
	M2015	15,5	14,3	10,3	11,7
	M 2016	7,1	10,8	23,8	10,6
9.Голоду	M2013	30,6	28,2	28,7	34,0
	M2015	31,7	45,0	35,0	40,3
	M 2016	33,7	39,6	40,6	41,4
10.Масових вуличних безпорядків	M2013	16,8	18,0	13,0	23,3
	M2015	19,5	27,6	25,1	30,3
	M 2016	23,1	28,8	25,9	31,7
11.Невиплати зарплат, пенсій тощо	M2013	73,1	71,8	78,0	79,1
	M2015	68,5	68,4	65,8	68,0
	M 2016	54,0	62,0	62,9	63,6
12.Зростання цін	M2013	83,2	77,6	75,8	80,4
	M2015	73,6	74,8	74,1	77,3
	M 2016	79,7	79,9	75,5	83,9
13.Встановлення диктатури в країні	M2013	20,2	18,3	15,2	18,4
	M2015	16,3	16,3	25,1	17,6
	M 2016	11,4	15,3	23,1	34,0
14.Розпаду України як держави	M2013	21,7	15,6	11,2	11,5
	M2015	32,3	31,7	22,6	28,1
	M 2016	30,9	29,7	45,5	34,2
15.Наслідків катастрофи на Чорнобильській АЕС	M2013	11,6	20,2	22,0	21,8
	M2015	11,2	16,0	5,8	11,7
	M 2016	8,0	13,0	15,4	12,2
16.Зараження небезпечними для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	M2013	31,5	35,1	28,3	44,2
	M2015	17,3	22,6	14,8	20,3
	M 2016	20,0	25,2	25,2	23,0
17.Холоду в квартирі	M2013	18,5	21,6	19,7	16,4
	M2015	21,6	28,6	16,0	32,0
	M 2016	22,0	32,7	29,4	27,3
18.Інше	M2013	2,9	1,2	2,2	1,6
	M2015	2,7	2,3	,4	2,7
	M 2016	3,1	3,2	2,8	5,0
19.По-справжньому нічого не бояться	M2013	7,5	4,4	6,7	3,1
	M2015	1,6	1,0	,8	2,7
	M 2016	1,7	1,5	0,0	1,2

Із зведених даних Табл. 3.51 («Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше?»), що екстрапольовано відображає дизайн-структуру системи чинників побоювань населення, перш за все, свідчить наступне:

1. Регіональні відмінності в екстраполяції думок населення про власні проблеми, безумовно існують, визначаючи власну специфіку та особливості, самотності кожного із регіонів.

2. Населення західного регіону у думках про чинники побоювання проявляють певну «стриманість» в оцінках; у порівнянні із іншими регіонами, з меншою значимістю практично за всіма позиціями переймаються означеними проблемами (про що свідчать значення кумуляти валідного відсотка відповідей – у розподілі західного регіону вона найменша), чим саме він видає контраст.

3. Хоча складно давати однорідну оцінку щодо різного сприйняття різноманіття соціальних проблем населення кожного регіону, все ж можна говорити про своєрідні ознаки «стриманості», «раціоналістичності» в їх оцінці.

З обслідуванням дизайн-структури суспільних проблем населення у регіональному розрізі ми загалом завершили. Далі, логічним продовженням у розгортанні нашого обслідування є вивчення прямих спонукальних чинників соціальної напруженості та протестності (Табл. 3.52., 3.53).

Як і попередньо, ми знову вдаємося до більш наочного відображення міжрегіональних відмінностей структури прямих спонукальних чинників соціальної напруженості та протестності (Табл. 3.53). Якщо порівняти рангові структури причинно-протестних позицій населення регіонів, то з цього випливають наступні висновки-коментарі. 1. Позиція «Ніщо не спонукає брати участь в акціях протесту» рангово підвищується від регіонів Заходу (4 п.- 22,9%) у регіонах Центру (3 п. – 31,9%), Сходу (2 п.- 37,8%) та найвище у регіонах Пд/Сходу (1 п. – 42,4%). 2. Основні «матеріальні» чинники приблизно займають однакові рангові позиції у всіх регіонах (з невеликою дисперсійною різницею). 3. У структурі протестних чинників населення регіону Заходу чинне місце (крім «матеріальних») займають і політичні чинники («У разі утисків демократії, наступу влади на права людей», «Якщо треба буде підтримати дострокову відставку Президента В.Януковича», «Якщо російській мові буде надано статус державної», «Якщо Україна приєднається до митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном», що, значно менше є значимим у всіх інших регіонах (див.Табл. 3.52, 3.53).

Однак це картина 2013 року, котра, власне і віддзеркалила роль і місце кожного регіону у розвитку подій 2013/14/15 рр. (*без політичних спекуляцій). Нажаль аналогічними даними за 2016 р. ми не володіємо, щоб надати пряме порівняння у динаміці.

Таблиця 3.52 - Що може спонукати особисто Вас вийти на вулицю з виявом протесту (ЦР 2013)

	Регіони (%)			
	Захід	Центр	Схід	Пд/Сх
1. Різке зниження рівня життя	35,5	39,8	37,1	28,0
2. Якщо у країні зростатиме безробіття	17,5	21,0	18,2	17,7
3. Якщо влада прийме рішення, що погіршує становище соціальної групи, до якої я належу	26,8	27,0	26,1	18,4
4. У разі утисків демократії, наступу влади на права людей	19,3	13,1	7,0	11,5
5. Якщо закриють телеканал (газету, радіоканал), який мені подобається	1,7	2,4	1,6	2,1
6. Якщо не буде виплачуватися зарплата (пенсія, стипендія тощо)	30,2	33,2	36,4	29,6
7. Якщо підніметься плата за комунальні послуги	18,2	20,5	18,8	13,5
8. Якщо влада переслідуватиме політиків, яких я підтримую	6,4	6,0	3,5	2,3
9. Якщо влада не призначить вибори там, де вони не відбулися чи сфальсифікує їх	7,7	6,7	0,7	3,2
10. Якщо Україна приєднається до митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном	14,3	3,4	0,6	1,3
11. Якщо Україна приєднається до НАТО	0,5	3,0	5,1	4,2
12. Якщо Україна приєднається до ЄС	0,9	1,6	0,9	0,6
13. Якщо треба буде підтримати дострокову відставку Президента Віктора Януковича	16,2	9,1	4,4	5,4
14. Якщо різко піднімуться ціни	20,0	25,1	22,1	17,6
15. Якщо знеціниться гривня	8,1	11,7	7,5	3,4
16. Якщо російській мові буде надано статус державної	15,8	6,5	0,6	0,8
17. Якщо російській мові не буде надано статус державної	1,9	0,9	0,0	0,7
18. Інше (що?)	2,3	1,6	2,2	1,1
19. Ніщо не спонукає мене брати участь в акціях протесту	22,9	31,9	37,8	42,4
20. Важко сказати	11,4	7,9	8,9	7,9

Таблиця 3.53 - Регіональна Рангова структура прямих спонукальних чинників соціальної напруженості та протестності (2013 р. КМІС)

Захід		Центр	
	%		%
1. Різке зниження рівня життя	35,5	1. Різке зниження рівня життя	39,8
2. Якщо не буде виплачуватися зарплата (пенсія, стипендія тощо)	30,2	2. Якщо не буде виплачуватися зарплата (пенсія, стипендія тощо)	33,2
3. Якщо влада прийме рішення, що погіршує становище соціальної групи, до якої я належу	26,8	3. Ніщо не спонукає мене брати участь в акціях протесту	31,9
4. Ніщо не спонукає мене брати участь в акціях протесту	22,9	4. Якщо влада прийме рішення, що погіршує становище соціальної групи, до якої я належу	27,0
5. Якщо різко піднімуться ціни	20,0	5. Якщо різко піднімуться ціни	25,1
6. У разі утисків демократії, наступу влади на права людей	19,3	6. Якщо у країні зростатиме безробіття	21,0
7. Якщо підніметься плата за комунальні послуги	18,2	7. Якщо підніметься плата за комунальні послуги	20,5
8. Якщо у країні зростатиме безробіття	17,5	8. У разі утисків демократії, наступу влади на права людей	13,1
9. Якщо треба буде підтримати дострокову відставку Президента Віктора Януковича	16,2	9. Якщо знеціниться гривня	11,7
10. Якщо російській мові буде надано статус державної	15,8		
11. Якщо Україна приєднається до митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном	14,3		
Схід		Пд/Схід	
	%		%
1. Різке зниження рівня життя	37,1	1. Ніщо не спонукає мене брати участь в акціях протесту	42,4
2. Ніщо не спонукає мене брати участь в акціях протесту	37,8	2. Якщо не буде виплачуватися зарплата (пенсія, стипендія тощо)	29,6
3. Ніщо не буде виплачуватися зарплата (пенсія, стипендія тощо)	36,4	3. Різке зниження рівня життя	28,0
4. Якщо влада прийме рішення, що погіршує становище соціальної групи, до якої я належу	26,1	4. Якщо влада прийме рішення, що погіршує становище соціальної групи, до якої я належу	18,4
5. Якщо різко піднімуться ціни	22,1	5. Якщо у країні зростатиме безробіття	17,7
6. Якщо підніметься плата за комунальні послуги	18,8	6. Якщо різко піднімуться ціни	17,6
7. Якщо у країні зростатиме безробіття	18,2	7. Якщо підніметься плата за комунальні послуги	13,5
		8. У разі утисків демократії, наступу влади на права людей	11,5
*До табличних даних взято показники статистичної значимості не нижче 10%			

Однак дані подібного показника, лише відмінного за переліком номінальних значень, застосованого в іншому дослідженні (Табл.3.54) не багато в чому суперечать попереднім коментарям. «Подоланням бідності» у регіоні Заходу є менш значимим ніж у інших регіонах як джерело протестності. А «Подолання беззаконня, захисту прав простих людей» є тут більш значимим ніж в інших регіонах. «Пришвидшенню реформ», «Боротьбі зі старою бюрократичною системою», «Боротьбі з олігархами, монополіями, корупцією» та «Зміні чинної влади» у протесних настроях найменше переймається населення Пд/Сходу. Тут і найвищий рівень «невизначених» (хоча можна це віднести до організаційно-методичних чинників).

Таблиця 3.54 - Заради чого готові вийти на протестні акції? (2016 р., АСПД)

	Регіони (%)			
	Захід	Центр	Схід	Пд/Сх.
1. Покращення мого життя, подолання бідності	20,1	36,6	26,1	22,7
2. Справжня боротьба з олігархами, монополіями, корупцією	15,3	20,7	7,6	5,7
3. Зміна чинної влади	5,5	11,1	14,0	5,3
4. Боротьба зі старою бюрократичною системою	6,3	8,2	2,0	2,6
5. Пришвидшення реформ	5,1	7,7	2,6	2,5
6. Подолання беззаконня, захисту прав простих людей	16,8	12,0	7,0	10,2
7. Інше	1,4	0,1	2,1	0,1
8. Важко відповісти/	38,3	29,3	43,1	55,0

Індикатори можливості/імовірності/сили протестних акцій, що екстраполюються у думках населення різних регіонів, представлені у табличних та графічних даних Таблиць: 3.55, 3.56, 3.57. Немає потреби здійснювати опис таблиць даного індикатора у динаміці 2013-2016 рр. за регіонами. Однак графічні відображення цих даних статично виражають певну «дзеркальну» діаметричну протилежність у значеннях думок щодо можливості/імовірності/сили протестних акцій (Схеми таблиць 3.55, 3.56, 3.57). «Традиційно» населення регіону Заходу (певною мірою і Центру) протягом 2013-2016 рр. більше схиляється до прогнозу можливості/імовірності/сили протестних акцій ніж жителі регіонів Сходу та Пд./Сходу. Подібна зворотня кореляція проявляється у думках та прогнозах щодо неможливості/малоімовірності/слабкості таких. І хоча це лише думка населення (не експертна оцінка), все ж вона певною мірою виражає не тільки бачення населення а і його установки.

Таблиця 3.55 - Як Ви вважаєте, чи можливі найближчим часом у Вашому місті (селі) масові виступи протесту? % (2013 р. ЦР)

	Регіони (%)			
	Захід	Центр	Схід	Пд/Сх.
Так/імовірно, що так	26	26,9	19,3	16,3
ВАЖКО СКАЗАТИ	7,6	7,7	14,1	10,8
Ні/імовірно, що ні	66,4	55,4	66,6	72,9

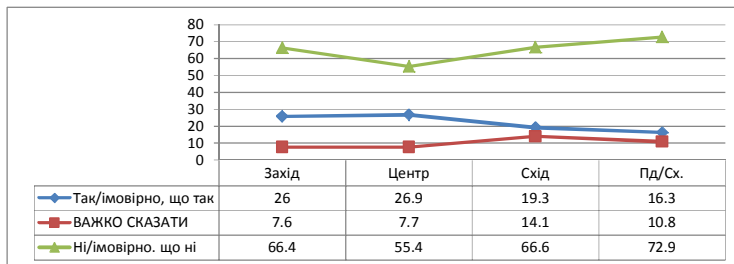

Рисунок 3.1. Можливість масових протестів - опитування Центру Разумкова 2013 рік (до табл. 3.55)

Таблиця 3.56. Як Ви вважаєте, наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі масові виступи (мітинги, демонстрації) населення (2013 р., Моніторинг)

	Регіони (%)			
	Захід	Центр	Схід	Пд/Сх.
Досить імовірно	22,8	25,5	10,8	18,8
Важко сказати	18,7	23,1	26,0	18,9
Малоймовірно	58,5	51,4	63,2	62,3

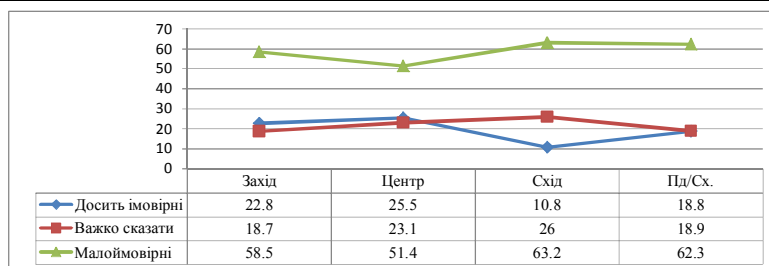

Рисунок 3.2. Можливість масових протестів (до табл. 3.56)

Таблиця 3.57. Як Ви вважаєте, наскільки сильними є протестні настрої в країні? (2016 р., АСПД)

	Регіони (%)			
	Захід	Центр	Схід	Пд/Сх.
Сильні/Радше сильні	65,9	65,5	59,2	52,0
Важко відповісти	4,9	6,1	5,4	4,5
Слабкі/Радше слабкі	29,2	28,3	35,3	43,4

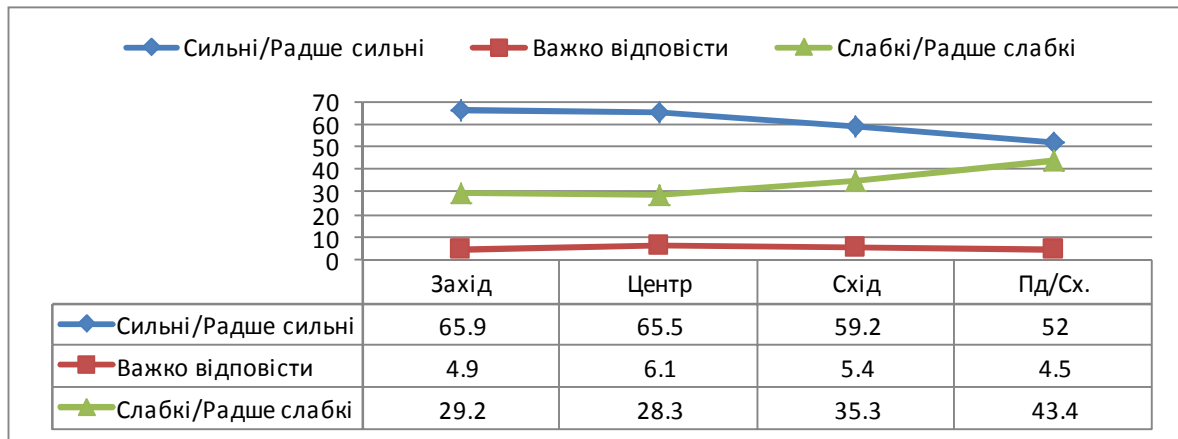

Рисунок 3.3. Рівень масових протестів Як Ви вважаєте, наскільки сильними є протестні настрої в країні? (2016 р., АСПД) (до табл. 3.57)

Дещо подібна «логіка» та кореляційність проявляється і в інших думках населення, що прямо відображають настрої напруженості та протестності населення у регіональному порівнянні, що представлені у табличних та графічних даних Таблиць : 3.58, 3.59. Найменше виразили нестерпність власного становища у 2013 р. у регіоні Пд/Сходу у порівнянні з іншими регіонами; відповідно найбільше ними, у порівнянні з іншими регіонами була висловлена думка про прийнятність життєвих умов (Табл. 3.59).

Таблиця 3.58 - Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань найбільше відповідає ситуації, що склалася в країні? (2013 р., ЦР)

	Регіони (%)			
	Захід	Центр	Схід	Пд/Сх.
1. Все йде непогано і можна жити	8,6	7,4	5,6	21,3
2. Жити важко, але можна терпіти	52,7	51,8	62,7	51,4
3. Терпіти нинішнє становище вже неможливо	34,2	36,1	27,4	22,2
4. Важко відповісти	4,5	4,6	4,2	5,2

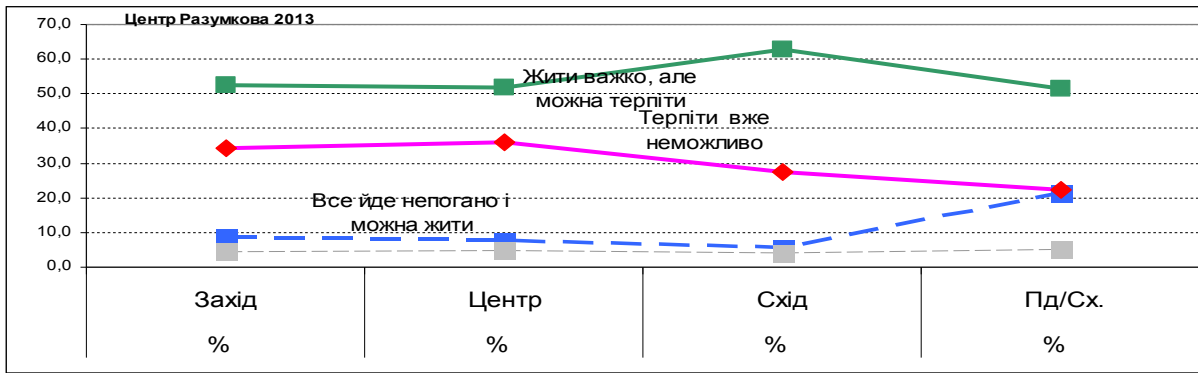

Рисунок 3.4. Оцінка ситуації (до табл. 3.59)

Більше схильними до «збереження миру та спокою» протягом 2013-2016 рр. було і є населення регіону Пд/Сходу (Табл.3.59) у порівнянні з іншими регіонами. І меншими прихильниками вони були щодо «активного протесту проти постійного погіршення умов». Щоправда є окремі не значні коливання у пріоритетності цієї позиції, що пов'язано з високою нестабільністю (АТО, розчарування в чинній владі тощо), що зумовило підвищити протестні настрої цього регіону у 2016 р. до середньої величини в інших регіонах.

Таблиця 3.59. Що, на Вашу думку, краще: терпіти чи активно протестувати (%)

		ЗА РЕГІОНАМИ (%)			
		Захід	Центр	Схід	Пд.Схід
1. Потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій	M2013	24,2	31,6	35,9	29,0
	M2015	49,7	41,6	41,2	53,0
	M 2016	34,0	34,0	40,8	40,4
2. Важко відповісти	M2013	20,5	26,3	22,0	33,0
	M2015	19,4	17,7	21,8	23,1
	M 2016	23,4	22,5	20,4	15,5
3. Потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов	M2013	55,3	42,1	42,2	38,0
	M2015	30,9	40,7	37,0	24,0
	M 2016	42,6	43,4	38,7	44,1

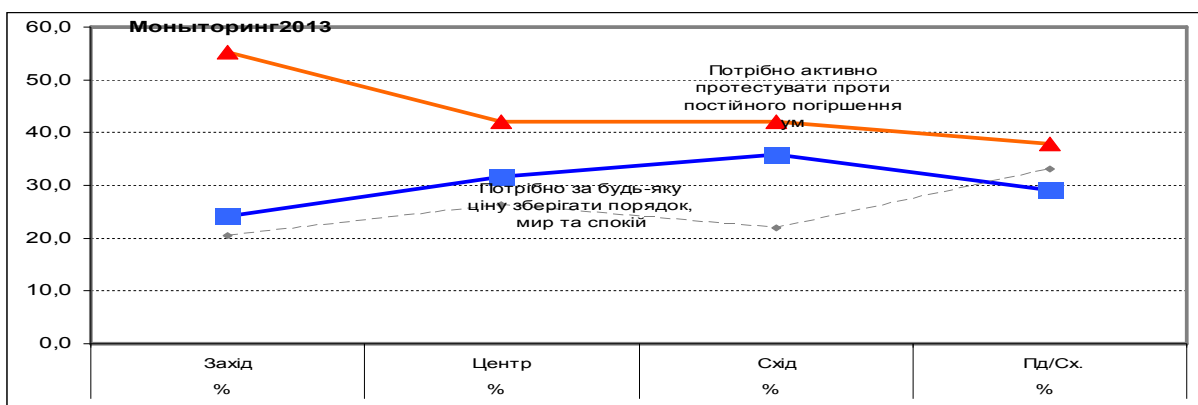

Рисунок 3.5. Позиції намірів (до табл. 3.59)

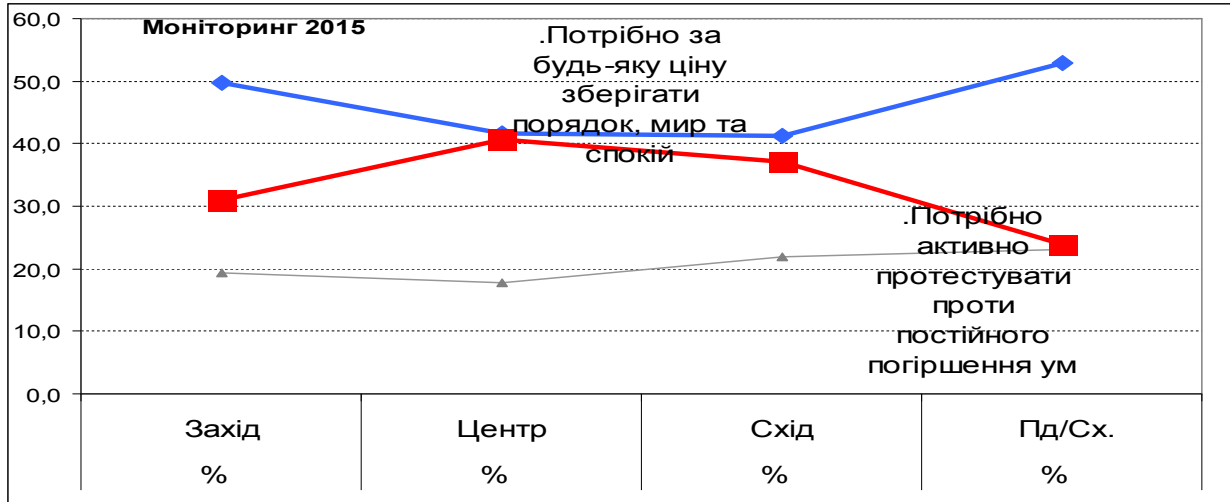

Рисунок 3.6. Позиції намірів (до табл. 3.59)

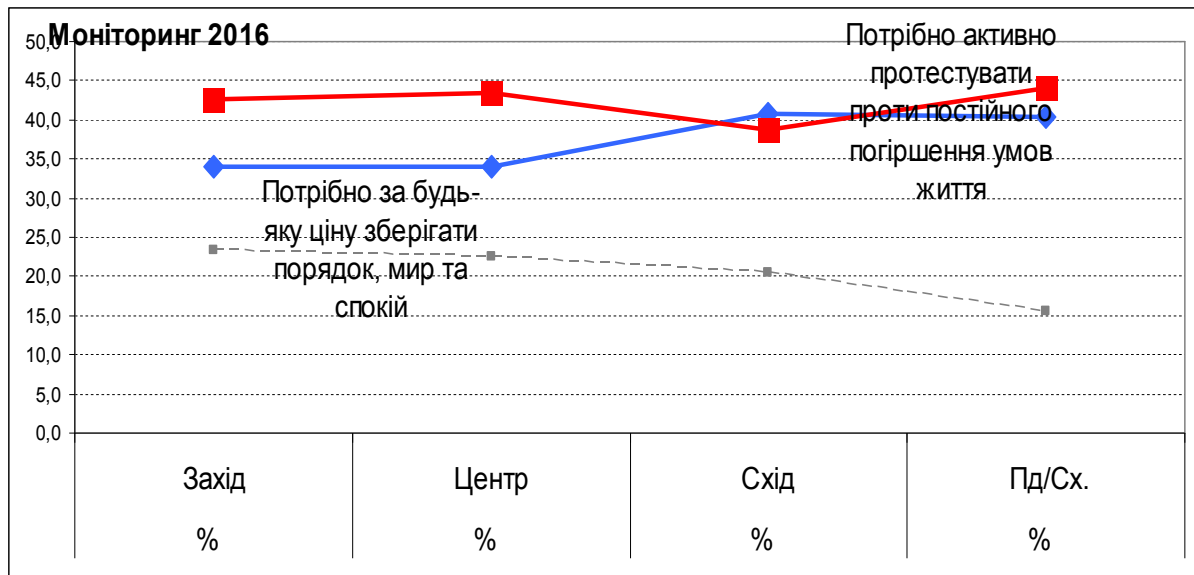

Рисунок 3.7. Позиції намірів (до табл. 3.59)

Своєрідна обернена симетричність простежується і у співвідношенні «стверджувальних» та «заперечувальних» відповідей чи імовірності не/участі населення у АП (Табл.3.60). Ця симетричність досить чітко наочно відображується у схематичних проєкціях. Так, результати проведених досліджень у період 2013-2016 рр. свідчать про «наростання» імовірної неучасті населення у АП із регіонів Заходу до Пд/Сходу, та відповідний «спад» (зниження) імовірної участі у АП У тому ж напрямку. Найбільший розрив (різниця) між показниками участі/неучасті проявляється у регіонах Пд/Сходу та Сходу. Найменший – у Західному та Центральному регіонах (з невеликою дисперсією). За результатами окремих досліджень (АСПД 2016) цей розрив (різниця) набув навіть обернене значення, що свідчить про високий протестний потенціал у західному регіоні.

Таблиця 3.60. Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь?

		Захід	Центр	Схід	Пд/Сх.
1. Так /Скоріше за все, так	2013 Моніт.	33,1	23,5	14,8	17,2
	2013 ЦР	35,1	30,0	28,1	20,3
	2015 Моніт.	31,6	32,1	7,8	19,4
	2016 Моніт.	31,5	26,0	33,6	21,9
	2106 АСПД	51,2	42,3	26,3	37,5
2. Важко відповісти	2013 Моніт.	21,8	30,0	27,4	23,5
	2013 ЦР	14,1	10,5	8,6	14,0
	2015 Моніт.	23,1	19,3	41,6	21,4
	2016 Моніт.	26,6	24,6	24,5	26,5
	2106 АСПД	8,0	10,2	10,6	5,3
3. Ні / Скоріше за все, ні	2013 Моніт.	45,1	46,5	57,8	59,3
	2013 ЦР	50,7	59,4	63,3	66,6
	2015 Моніт.	45,3	48,6	50,6	59,3
	2016 Моніт.	41,8	49,4	42,0	51,6
	2106 АСПД	40,8	47,5	63,2	57,2

*Дані за 2013 р.проведені Центром ім.О.Разумка є об'єднаними із 5 рангових шкал у 3 рангові.

Рисунок 3.8. Імовірність участі в протестних акціях (до табл. 3.60)

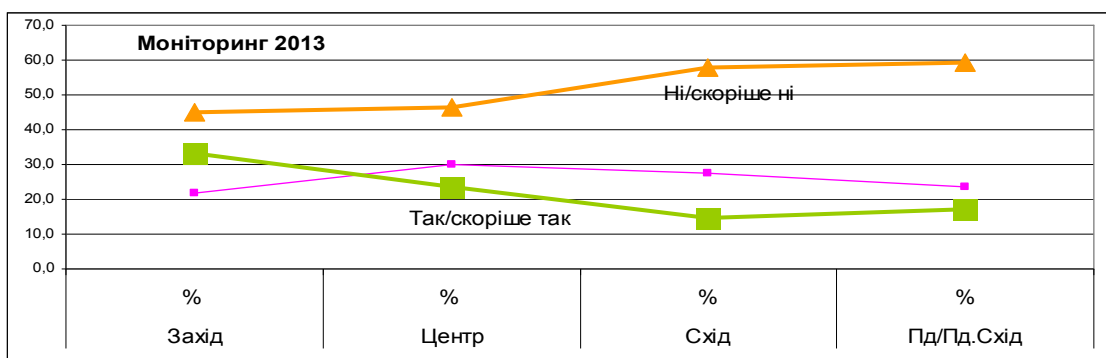

Рисунок 3.9. Імовірність участі в протестних акціях (до табл. 3.60)

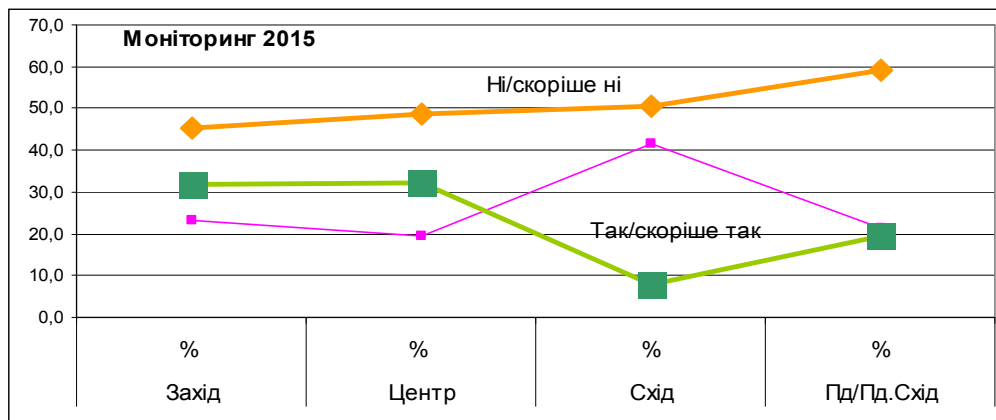

Рисунок 3.10. Імовірність участі в протестних акціях (до табл. 3.60)

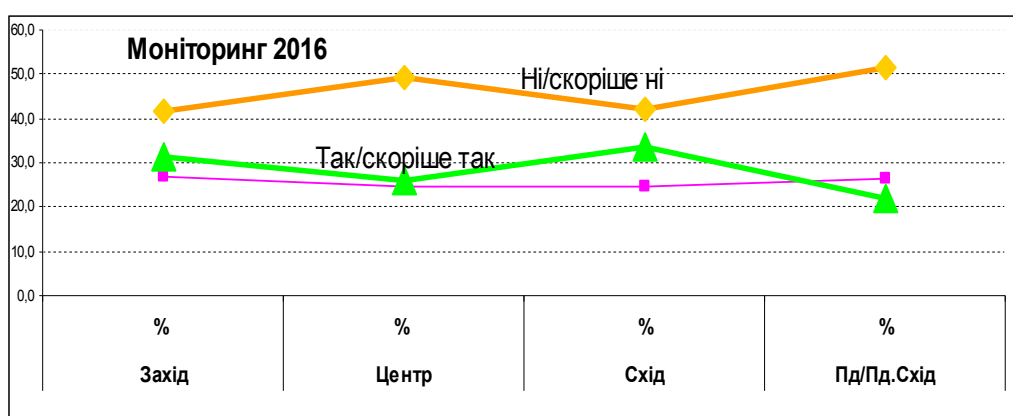

Рисунок 3.11. Імовірність участі в протестних акціях (до табл. 3.60)

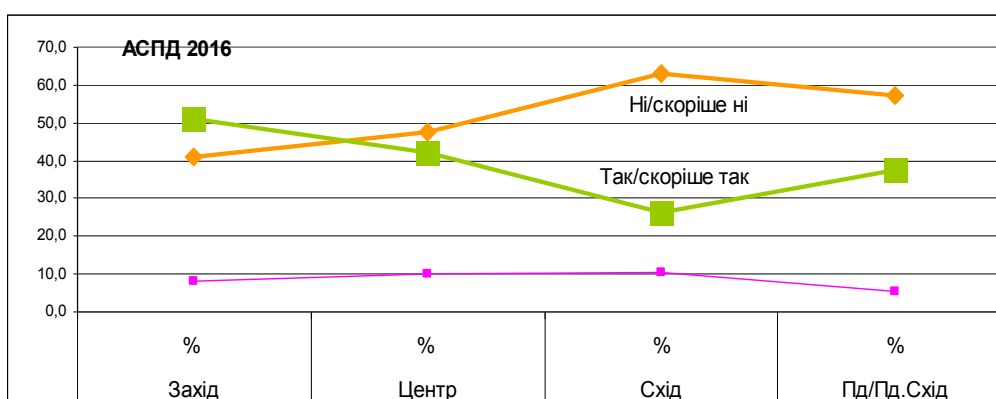

Рисунок 3.12. Імовірність участі в протестних акціях (до табл. 3.60)

Інший ключовий показник, що екстраполюється у міжрегіональному порівнянні – це форми та способи участі населення у АП (Табл.3.61, 3.62). Попередньо вже висвітлювалося про методологічний потенціал даного інструментального засобу. Однак, за ним нами здійснюється спроба висвітлити регіональні особливості предметності даного засобу (показника).

Таблиця 3.61. В яких акціях соціального протесту Ви особисто були б готові взяти участь? (2016 р.,КМІС)

	Регіони (%)			
	Захід	Центр	Схід	Пд/Сх.
1. Участь у виборчій кампанії	32,4	21,0	25,1	27,0
2. Збір підписів під колективними відозвами (вимогами, закликами)	14,3	18,5	12,3	16,2
3. Санкціоновані мітинги і демонстрації	16,3	12,2	11,6	11,9
4. Загроза страйком	3,2	0,9	2,3	2,3
5. Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	6,6	1,1	9,2	2,5
6. Несанкціоновані мітинги і демонстрації	4,9	1,7	6,3	0,8
7. Участь у страйках	9,0	1,7	8,5	1,3
8. Голодування протесту	1,9	0,0	3,0	0,3
9. Пікетування державних установ	3,7	0,9	2,1	0,3
10. Захоплення будівель	0,9	0,0	0,6	0,0
11. Створення незалежних від владних структур збройних формувань	1,7	0,3	0,0	0,0
12. Інше	0,8	0,3	0,0	0,0
Кумулята протестної активності	95,7	58,6	80,9	62,6
Кумулята неформальних «неактивних» дій	32,7	6,4	31,3	6,1
13. Я не готовий брати участь у будь-яких акціях масового протесту	40,2	52,2	54,4	62,7
14. ВАЖКО СКАЗАТИ	8,6	11,7	7,0	5,3

У порівняльній таблиці регіональних рангових структур способів участі в акціях протесту (Табл. 3.62) наочно відображено особливості кожного регіону. 1. «Неготовність брати участь у акціях масового протесту» найменше заявлена населенням Західного регіону (40,2%). Його наростання прослідковується у Центральному регіоні (52,2%), Східному 54,4%, і найвище у Пд/Східному (62,7%). 2. Кумулята протестної активності (сума всіх активно-валідних форм протесту) також є різною; прослідковується своєрідне зниження з Західного регіону на Пд/Схід. 3. Кумулята неформальних «неактивних» дій (всі форми протесту за винятком «Участі у виборчій кампанії», «Санкціонованих мітингів і демонстрацій», «Збору підписів...» також є найвищою у Західному регіоні, та найнижчою у Центральному та Пд/Східному (Табл.3.61, 3.62). Причому, населення Західного регіону відзначили всі форми протестної участі (до умовно статистичного значення позиції від 1%). Найменше – це в Центральному (5 з 11 позицій) регіоні та у Пд/Сході (3 з 11 позицій). У цьому сенсі можна говорити про диференційованість протестного потенціалу по регіонам. Найвище це проявляється на Заході та Сході; найнижчий рівень – у Центральному та Пд/Східному регіонах.

Таблиця 3.62 - Регіональна рангова структура способів участі в акціях протесту (2016 р. КМІС)

Захід		Центр	
	%		%
1. Я не готовий брати участь у будь-яких акціях масового протесту	40,2	1. Я не готовий брати участь у будь-яких акціях масового протесту	52,2
2. Участь у виборчій кампанії	32,4	2. Участь у виборчій кампанії	21,0
3. Санкціоновані мітинги і демонстрації	16,3	3. Збір підписів під колективними відозвами (вимогами, закликами)	18,5
4. Збір підписів під колективними відозвами (вимогами, закликами)	14,3	4. Санкціоновані мітинги і демонстрації	12,2
5. Участь у страйках	9,0	5. Несанкціоновані мітинги і демонстрації	1,7
6. Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	6,6	6. Участь у страйках	1,7
7. Несанкціоновані мітинги і демонстрації	4,9	7. Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	1,1
8. Пікетування державних установ	3,7	8. Пікетування державних установ	0,9
9. Загроза страйком	3,2	9. Загроза страйком	0,9
10. Голодування протесту	1,9		
11. Створення незалежних від владних структур збройних формувань	1,7		
12. Захоплення будівель	0,9		
Схід		Пд/Схід	
	%		%
1. Я не готовий брати участь у будь-яких акціях масового протесту	54,4	1. Я не готовий брати участь у будь-яких акціях масового протесту	62,7
2. Участь у виборчій кампанії	25,1	2. Участь у виборчій кампанії	27,0
3. Збір підписів під колективними відозвами (вимогами, закликами)	12,3	3. Збір підписів під колективними відозвами (вимогами, закликами)	16,2
4. Санкціоновані мітинги і демонстрації	11,6	4. Санкціоновані мітинги і демонстрації	11,9
5. Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	9,2	5. Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	2,5
6. Участь у страйках	8,5	6. Загроза страйком	2,3
7. Несанкціоновані мітинги і демонстрації	6,3	7. Участь у страйках	1,3
8. Голодування протесту	3,0		
9. Загроза страйком	2,3		
10. Пікетування державних установ	2,1		
*До табличних даних взято показники статистичної значимості не нижче 1%			

Висновки. До завдання даного аналізу не входила інтерпретація предметних характеристик регіональних відмінностей, а суто емпірико-

статистична, тобто наявність таких розрізень у міжрегіональному аспекті, їх величина, дизайн. Здійснений порівняльний аналіз дозволяє стверджувати, що статистична значимість розрізень між різними індикаторами, їх позиціями існує і дозволяє структурувати відповідний регіонально-просторовий дизайн прояву соціальної напруженості.

4 НОВІТНІ ПОШУКОВІ НАПРЯМКИ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В ТЕОРЕТИЧНІЙ ТА ПРИКЛАДНІЙ СОЦІОЛОГІЇ ХХІ СТОЛІТТЯ

4.1 Методика надання порівняльної оцінки факторів, що визначають соціальну напруженість та регіональних відмінностей у різних регіонах України на основі застосування методу «експертних оцінок» SWOT –аналізу та LONGPEST -аналізу

4.1.1 Обґрунтування моделі стосовно регіонального розподілу

Спрямованість науково-дослідної теми зосереджена на обґрунтуванні та вдосконаленні методології та методики аналізу прогнозування соціальної напруженості для підвищення ефективності управління соціально-економічним та суспільно-політичним розвитком регіонів України, та завдання проекту у забезпеченні органів влади та управління надійною інформацією про стан кризових соціальних процесів.

В процесі виконання науково-дослідної роботи виникли питання концептуалізації поняття «регіон». В вітчизняних наукових дослідженнях спостерігається вільне визначення дослідження групи регіонів[144].

Але в умовах трансформації українського суспільства вважається необхідним врахування тенденцій зміни адміністративно-територіального устрою.

Особливої актуальності проблема набуває у впровадженні в Україні європейських стандартів життя, перехід від традиційної моноцентричної моделі просторового розвитку до поліцентристської моделі, де передбачається формування нових регіональних центрів соціально-економічного зростання, суть якої є оцінити, використати, взаємно підсилити, та забезпечити рівні можливості кожного регіону[145].

Сутність стратегії в тому що, між регіонами, населеними пунктами інтенсивно розвиваються рівноправні горизонтальні зв'язки. Інтеграція та співпраця дозволяють містам різного рангу і типів давати колективну відповідь на виклики глобалізації та посилення конкуренції. Малі та середні міста отримують можливість розвитку своєї спеціалізації, а великі починають претендувати на вигідне «вузлове» положення в глобальних і міжрегіональних потоках інформації, людей, капіталів, товарів і послуг, а також у мережах міського розселення.

При цьому провідні регіональні центри починають виконувати частину функцій, які раніше були властиві лише столицям. Вони забезпечують території свого впливу доступом до міжнародних фінансових ресурсів, науково-освітніх,

медичних, культурних послуг високого рівня, нових ідей і програм розвитку тощо.

На рівні управління розвитком конкретного регіону стратегія «Європа 2020» спрямована на інтенсифікацію двох основних процесів – конкурентоспроможності та включеності.

- Конкурентоспроможність економіки регіону – розбудова максимально ефективної економічної системи, здатної зберігати та розвивати свою спеціалізацію в міжнародному розподілі праці, незалежно від зовнішніх обставин.

- Включений розвиток регіону – досягнення максимальної однорідності соціального середовища через активну політику зайнятості, впровадження механізмів адаптації соціально вразливих верств населення, реінтеграції неблагополучних, депресивних районів тощо.

В довгостроковій стратегічній перспективі ці процеси взаємно підсилюють один одного. Проте у короткостроковій тактичній перспективі вони вступають у протиріччя, оскільки конкурують за обмежені бюджетні кошти та інвестиції.

Довгостроковій стратегічній перспективі ці процеси взаємно підсилюють один одного. Проте у короткостроковій тактичній перспективі вони вступають у протиріччя, оскільки конкурують за обмежені бюджетні кошти та інвестиції. На надбання метрополітенського статусу можуть претендувати лише ті регіони, які забезпечать ефективний баланс цих процесів на своїй території.

Рисунок 4.1 - «Розумний» розвиток регіону (Джерело: POLYCE – Polycentrism in Central Europe)

В цьому контексті виконання загальноєвропейських директив з урахуванням місцевих особливостей, пошук нестандартних шляхів розв'язання проблем, властивих тим чи іншим територіям, активний обмін досвідом між

регіонами і містами призвели до формування кількох провідних підходів до управління місцевим розвитком.

Протягом останніх десятиріч найбільшого поширення в Європі набули концепції «міського підприємництва» (Entrepreneurial City), «стійкого розвитку» (Sustainable Development), «креативного міста» (Creative City), «міста, сприятливого для життя» (Liveable City) тощо. На їх основі формулюються 10 основних принципів, які в тій чи іншій мірі застосовуються кожною успішною громадою [146].

Рисунок 4.2 - Європейські принципи управління місцевим розвитком

Певні зміни підходів значно ускладнили проблему дослідження соціальної напруженості в регіоні. Неможливістю побудувати жорстку ієрархію чинників (індикаторів) соціальної напруженості для будь-якого регіону. У кожній конкретній ситуації буде свій набір індикаторів, що визначають соціальну напруженість. Певні індикатори відіграватимуть велику роль в досліджуваному регіоні на даний момент часу, інші вийдуть на перший план в інших обставинах. Стан соціальної напруженості і її динаміку потрібно визначати по цілому ряді параметрів, кожний з яких має потребу в більше докладному аналізі й вивченні, як у теоретичному, так і в емпіричному аспектах.

В попередніх розділах ЗВІТУ визначено систематизацію та валідність різних підходів до вимірів соціальної напруженості в регіонах, а також міжнародний досвід існуючих методів визначення та виміру стану соціальної напруженості, та зроблені відповідні висновки.

Аналіз вітчизняних та зарубіжних методики, розроблених для вимірювання соціальної напруженості та регіональних відмінностей не завжди

відповідають достатньою мірою критеріям надійності та валідності, що пред'являються до інструментарію подібного роду, та не валідні відносно виявлення основних регіональних індикаторів, що визначають соціальну напруженість в конкретному регіоні, так як відображають конкретні емпіричні данні і не є методикою. Додаток А.

Як результат відповідного аналізу, та з метою конкретизації низки індикаторів соціальної напруженості, обрахованих для кожного регіону вважаємо за необхідне розгляд методу «Експертних оцінок» з побудовою SWOT – аналізу, що має стратегічне спрямування, для вироблення ефективних рішень в області суспільних знань.

Як правило, метод експертних оцінок націлений на уточнення гіпотез, розробку прогнозу і поповнення інтерпретації певних соціальних явищ і процесів. У таких опитуваннях домінують відкриті формулювання, а закриті питання призначені лише для оцінки рівня впевненості, заходи згоди або незгоди з уже висловленими позиціями інших фахівців.

Виявлення експертних оцінок необхідно при аналізі найбільш суттєвих аспектів досліджуваної проблеми, особливо в ситуаціях дискусійності їх трактувань або фактичної відсутності визначеності в їх осмисленні наукою. У таких випадках метод експертних оцінок виступає в ролі основного методу дослідження, програма його проведення відбивається в загальній програмі дослідження. Якщо ж даний метод грає допоміжну роль, додаючи інформацію до отриманої іншими методами, то дослідники зобов'язані скласти особливу (самостійну) програму його реалізації. Головними її компонентами будуть формулювання, які чітко фіксують: а) проблемну ситуацію; б) термінологію експертних оцінок (шляхом операціоналізації загальних понять); в) гіпотези, що виносяться на експертизу; г) комплекс вимог, на основі яких буде проводитися підбір експертів (критерії їх компетентності); д) індикатори, що дозволяють вимірювати судження експертів; е) інструментарій цих вимірів і первинної обробки даних; ж) правила проведення та сценарій експертизи, тобто процедури узгодження та інтегрування оцінок експертів.

Перевагою даного методу є:

1. Синтез досвіду і інтуїції для отримання нового знання
2. Можливість отримання кількісних оцінок у випадках, коли відсутні статистичні відомості або показник має якісну природу.
3. Швидкість отримання результатів.
4. Компетентності фахівців, що беруть участь в опитуванні.
5. Можливість використання статистичних даних [147].

А також ефективність при здійсненні початкової оцінки поточної ситуації, що значно полегшує визначення соціальної напруженості на початковому етапі (латентної форми), однак він не може замінити якісний аналіз динаміки, для чого потрібно проводити додаткові дослідження.

Доцільність практики застосування SWOT-аналізу пояснюється кількома причинами:

1) Це універсальний метод, який можна застосовувати в найрізноманітніших сферах. Його можна адаптувати до об'єкта дослідження будь-якого рівня (продукт, підприємство, регіон, країна і ін.); 2) Це гнучкий метод з вільним вибором аналізованих елементів в залежності від поставлених цілей; 3) Може використовуватися як для оперативної оцінки, так і для стратегічного планування на тривалий період; 4) Використання методу, як правило, не вимагає спеціальних знань і наявності вузькопрофільного освіти.

Акронім SWOT був вперше введений В1963 році в Гарварді конференції з проблем бізнес-політики професором Кеннетом Ендрюсом (англ. Kenneth Andrews). Спочатку SWOT-аналіз був заснований на озвучуванні і структуризації знань про поточну ситуацію і тенденції.

Абревіатура SWOT означає: Strengths - сильні сторони; Weakness - слабкі сторони; Opportunities - можливості; Threats - загрози. Іншими словами, SWOT-аналіз існуючого стану об'єкта дослідження (область, регіон, територіальна громада, тощо) з урахуванням позитивного і негативного впливу факторів зовнішнього та внутрішнього середовища [148]. Наприклад, управління по справам сім'ї та молоді формує соціальну програму підтримки одарованої молоді - це фактор внутрішнього середовища, а закон яким він керується є йому невідконтрольним – це фактор зовнішнього середовища.

Проведення SWOT-аналізу здійснюється за такими етапами:

1. Вибір об'єкта дослідження. Стосовно до проблеми вибору об'єкта дослідження: як об'єкт виступають об'єкти адміністративного розподілу, а також їх окремий стан розвитку (економічний, політичний, соціокультурний, ресурсний і т.п.)

2. Збір та обробка інформації для проведення аналізу. При зборі інформації необхідно використовувати внутрішні і зовнішні джерела. Пріоритет віддається кількісній інформації з високим рівнем достовірності.

3. Побудова сегментів і квадрантів даної моделі з зазначенням в більш конкретній формі сил, слабостей, можливостей і загроз.

4. Інтерпретація матриці SWOT-аналізу шляхом встановлення взаємозв'язків між сильними і слабкими сторонами, а також можливостями і погрозами.

5. Вибір основних напрямків розвитку щодо конкретного об'єкта дослідження [149].

Здійснення концептуалізації, розробка методики аналізу та прогнозування соціальної напруженості на основі методу «Експертних оцінок» SWOT - аналізу дозволить визначити загрози, що викликають соціальну напруженість з урахуванням регіональних відмінностей у різних регіонах України, їх суспільного стану, ресурсного потенціалу, функціонування, обмеженостей, управлінської діяльності та розробити пропозиції для ліквідації наслідків.

Авторами розглядається методика SWOT-аналізу, яка дозволяє не тільки фіксувати бальні оцінки (індекси) за окремими факторами, але і перейти в кінцевому підсумку до вибору найбільш істотних по всьому переліку

взаємопов'язаних приватних чинників з урахуванням ймовірності їх появи і спрямованості впливу.

Гіпотеза: Застосування методу «Експертних оцінок», SWOT – аналізу, LONGPEST – аналізу як однієї з альтернативних методик визначення соціальної напруженості шляхом конкретизації сильних і слабкими сторін регіону, зовнішніх та внутрішніх можливостей та загроз.

Методика активно використовується в стратегічному управлінні, державному управлінні, маркетингу.

В вітчизняній науковій соціологічній парадигмі не практикувалась, тому потребує детальної експертизи та опробувань.

4.1.2 Методика SWOT-аналізу, з урахуванням ймовірності появи факторів соціальної напруженості, а також визначення напруженості дії

Методика експертного оцінювання заснована на проведенні процедури експертного оцінювання, належить до методів аналізу та моделювання ризику. Експертне оцінювання може застосовуватися при вивченні всіх царин діяльності, але особливо воно ефективне при діагностиці, прогнозуванні, оцінці станів, явищ соціальних об'єктів, у прийнятті рішень.

Центральним питанням методу експертних оцінок є добір експертів. Від цієї процедури в решті-решт залежить цінність отриманих результатів.

Найпростішим методом добору експертів є метод "сніжної грудки". При його реалізації завдання соціологів полягає в тому, щоб вийти на одного фахівця у досліджуваній царині й задати йому запитання: "Хто ще, крім Вас, тямить у цій проблемі?". Респондент назве кілька прізвищ. З таким самим запитанням треба звернутися й до них. Ця процедура має тривати, доки прізвища не почнуть неодноразово повторюватися. Цього моменту списку кладеться край і підраховують, скільки разів згадане те чи те прізвище. Ті, хто набере найбільшу кількість голосів, і ввійдуть до складу експертів.

Можна здійснювати добір експертів документальним методом, тобто на підставі яких-небудь якостей людей, зафіксованих у документах. Це можуть бути кількість публікацій з конкретної теми або посилання на праці цього автора, науковий ступінь та звання, досвід за фахом та інші значимі для конкретного дослідження критерії.

Експериментальний метод добору експертів відбувається на підставі тестування або ж за результатами попередньої роботи експертом.

Для добору експертів можливе використання й методу самооцінки, суть якого полягає у застосуванні спеціальної анкети, відповідаючи на запитання якої кандидат в експерти демонструє рівень знань у предметній царині дослідження та аналітичні здібності.

Експертне опитування поділяють на різновиди за рівнем стандартизації процедур та технікою роботи.

За рівнем стандартизації процедур можливе використання вільного та формалізованого інтерв'ю або анкети з відкритими запитаннями.

Під технікою роботи мають на увазі використання експертами бальних оцінок, ранжування, методу парних та послідовних порівнянь.

При формуванні експертної групи доцільно провести тестування, взаємооцінку експертів і перевірку ступеня узгодженості їх думок. У разі участі в опитуванні декількох експертів розбіжності в їхніх оцінках неминучі, однак величина неузгодженості має важливе значення. Для аналізу розкиду і узгодженості експертних оцінок застосовуються статистичні характеристики - заходи розкиду, зокрема варіаційний розмах, середнє квадратичне відхилення і коефіцієнт варіації [150].

Варіаційний розмах (R):

$$R = X_{MAX} - X_{MIN} \quad (4.1)$$

де x_{max} - максимальна оцінка об'єкту; x_{min} - мінімальна оцінка об'єкту.

Середнє квадратичне відхилення обчислюється за відомою формулою:

$$\sigma = \sqrt{\frac{\sum_{j=1}^m (x_j - \bar{x})^2}{m - 1}} \quad (4.2)$$

де x_j - оцінка, дана j -м експертом; m - кількість експертів. Коефіцієнт варіації (V) зазвичай виражається у відсотках:

$$V = \frac{\sigma}{\bar{x}} \cdot 100\% \quad (4.3)$$

Специфічні підходи до перевірки узгодженості, використовувани при оцінці об'єктів методом ранжирування. У цьому випадку результатом роботи експерта є ранжування, що представляє собою послідовність рангів (для експерта j): x_{1j} , x_{2j} , ..., x_{nj} . Узгодженість між ранжування двох експертів можна визначити за допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена:

$$\rho = 1 - \frac{6 \sum_{j=1}^n (x_{ij} - x_{kj})^2}{n(n^2 - 1)} = 1 - \frac{6 \sum_{j=1}^n d_j^2}{n(n^2 - 1)} \quad (4.4)$$

де x_{ij} - ранг, присвоєний i -му об'єкту j -м експертом; x_{ik} - ранг, присвоєний i -му об'єкту k -м експертом; d_i - різниця між рангами, присвоєними i -му об'єкту; n - кількість досліджуваних об'єктів або ознак, які брали участь в ранжируванні.

Коефіцієнт рангової кореляції Спірмена виконується за допомогою онлайн-калькулятора [151].

Ключових проблем (або справжніх проблем), які призводять до прояву переважної більшості негативних наслідків ніколи не буває багато (максимум - 3 або 4). На користь цього говорить і принцип Паретто: якщо ви назвете 25 причин, які призводять до негативних проявів, то з них всього 5 будуть причиною 80% всіх проблем (і ці 5 проблем ключові). Відповідно потрібно знайти всього 3-4 ключові проблеми і запропонувати заходи щодо їх усунення.

Детальне описання методу SWOT – аналізу.

SWOT - це акронім слів Strengths (сили), Weaknesses (слабкості), Opportunities (сприятливі можливості) і Threats (загрози). Внутрішній стан фірми досліджуваної системи(надалі «системи») відбивається в основному в S і W, а зовнішня - в O і T. Методологія SWOT- аналізу припускає, по-перше, виявлення внутрішніх сильних і слабких сторін «системи», а також можливостей і загроз, і, по-друге, встановлення зв'язків між ними.

В якості альтернативи була обрана удосконалена методика [153]

Методика SWOT- аналізу була допрацьована з метою об'єднання в одній процедурі і аналітичних оцінок, і вибору стратегії. Іншими словами, виконано об'єднання стратегічної ситуації, висновки про важливість окремих чинників і їх вплив на стратегію, ідентифікації і оцінки стратегічних альтернатив. Для цього до складу експертних оцінок були включені оцінки вірогідності появи сприятливих можливостей та загроз, рівнів впливу на діяльність «системи» цих чинників, інтенсивності сильних і слабких сторін і їх впливу на реалізацію сприятливих можливостей і захист від можливих загроз. Далі ці оцінки виступали компонентами інтегрованих вагів сильних і слабких сторін, з урахуванням сприятливих можливостей і загроз [154].

Пропонована методика дозволяє обґрунтовано перейти від фіксації бальних оцінок окремих чинників до вибору найбільш суттєвих по усьому континууму чинників в їх взаємозв'язку. Цю методику можна умовно розбити на наступні кроки: 1. Підбір експертів і формування експертних груп для проведення SWOT- аналізу; 2. Формулювання експертами сильних і слабких сторін, сприятливих можливостей і загроз; 3. Оцінка експертами; 4. Обробка (зведення воедино) отриманих оцінок; 5. Аналіз отриманих результатів і формулювання стратегій. Примірна форма для опитування експертів представлена в таблиці 4.2.

Приведена в таблиці форма заповнюється експертами за наступними правилами:

1. У рамці Ф написати своє прізвище;
2. У рамці "Стратегічна мета " записати судження експерта; 3. У розділі " O" заповнити стовпці переліком сприятливих можливостей, які можуть представитися в майбутньому;
4. У розділі " T" виконати теж для загроз;
5. У рядку Pj проставити вірогідність (у межах від 0 до 1) появи конкретних сприятливих можливостей і загроз;
6. У рядку Kj проставити значення коефіцієнта впливу на діяльність фірми конкретних сприятливих можливостей або загроз, керуючись

наступними правилами: - ніяк не впливає - оцінка 0; - створює корінні нові можливості або у разі реалізації загрози діяльність може бути припинена - оцінка 1; - проміжні випадки: - слабкий вплив 0,1 - 0,3; - середній вплив 0,4 - 0,6; - сильний вплив 0,7 - 0,9;

7. У стовпці " S" заповнити рядки сильних сторін.

8. 9. Те ж виконати в стовпці A_i для слабких сторін в діяльності фірми, записаних в стовпці " W", користуючись наступними правилами: - оцінка - 5 - 4, - 3 - 2, - 1

Таблиця 4.2 - Примірна форма для опитування експертів

ф		Сприятливі можливості (O)					Загрози (T)			
		J=1	J=n	J=n+1	J=r
Стратегічна ціль										
P _j	ймовірність появи									
K _j	коефіцієнт впливу									
сильні сторони (S)		A _i								
i=1										
...										
...										
...										
i=m										
слабкі сторони (W)										
i=m+1										
...										
...										
...										
i=s										

10. У квадрантах SO, ST, WO, WT виставити у відповідних клітинах (a_{ij}) оцінки впливу відповідних чинників S і W на використання сприятливих можливостей або на захист (чи посилювання) від небезпеки, користуючись наступними правилами: - оцінка +5 - чинник дає повну можливість використати сприятливі можливості або запобігти негативним наслідкам загроз; - оцінка +4, +3 - сприяння використанню сприятливих можливостей або захисту від загроз; - оцінка +2, +1 - позитивний вплив на використання сприятливих можливостей або захист від загроз; - оцінка 0 - немає практичного впливу чинника на конкретні чинники O і T; - оцінка - 1, - 2 - негативний вплив на використання сприятливих можливостей або сприяння посиленню загрози; - оцінка - 3, - 4 - сильний негативний вплив на використання сприятливих можливостей або чітке посилення загрози; - оцінка - 5 - неможливість використати сприятливі можливості і запобігти дії загрози. Оцінки в цих квадрантах повинні виставлятися без урахування реальної інтенсивності чинника (це враховано в стовпці A_j тобто робляться експертні оцінки впливу сили або слабкості

номінального ідентифікованого чинника на відмічені сприятливі можливості або загрози.

Оцінки експертів в клітинах a_{ij} потім транспонуються в оцінки:

$$A_{ij} = A_i K_j P_j \cdot a_{ij} \quad (4.7)$$

По оцінкам кожного експерта оцінюється рівень конкретних сприятливих можливостей та погроз по наступним формулам:

Сприятливі можливості:

$$K'_j = \sum_{i=1}^m A_{ij} \quad (4.8)$$

Погрози:

$$K'_j = \sum_{i=m+1}^s A_{ij} \quad (4.9)$$

Сильні сторони:

$$A'_i = \sum_{j=1}^n A_{ij} \quad (4.10)$$

Слабкі сторони:

$$A'_i = \sum_{j=n+1}^r A_{ij} \quad (4.11)$$

Кінцева матриця містить суми зважених оцінок експертів.

Оцінки в цих квадрантах повинні виставлятися без урахування реальної інтенсивності чинника (це враховано в стовпці A_j),

Оцінки експертів в клітинах a_{ij} потім транспонуються в оцінки. За оцінками кожного експерта робиться оцінка рівня конкретних сприятливих можливостей для фірми; загроз по формулі; сильних сторін -, слабких сторін Підсумкова матриця містить суми зважених оцінок експертів. [155; 156].

В деяких випадках додатково доцільно використати метод PEST аналізу. PEST аналіз є аббревіатурою наступних показників: політичні (P), економічні (E), соціально - культурні (S) і технологічні (T). Розберемо кожну групу показників детальніше.

P (Political) - чинники політико-правового оточення. При аналізі політико- правового стану, регіону або країни рекомендується відповісти на питання відносно ключових змін в області політичної стабільності і правового регулювання.

E (Economic) - чинники економічного стану ринку. В ході аналізу цієї групи чинників необхідно визначити 6 ключових параметрів, що характеризують стан економіки країни/ регіону

- Динаміка розвитку економіки
- спад, зростання, стагнація
- Зміна курсів валют, вартості капіталу
- Зміна рівня безробіття
- Зміна рівня інфляції
- Зміна доходу на душу населення
- Тенденції у банківській сфері

S (Socio - cultural) - чинники соціального і культурного стану ринку. В ході аналізу цієї групи чинників необхідно описати 5 ключових параметрів:

- Зміна демографічного стану: рух населення (спад або зростання), статеві-вікова структура ринку, зміна раси
- Рівень освіти населення, у тому числі рівень кваліфікованості кадрів
- Особливості менталітету, важливі культурні цінності
- Зміна соціальних верств населення
- Зміна смаку і переваги, сталий міф і упередження.

T (Technological) - чинники, що характеризують технологічний прогрес. Ця група чинників вимагає детального аналізу, оскільки в епоху технологічного процесу саме зміна в технології може кардинально змінити сталий стан.

Таблиця 4.3 - Інші варіації і розширені варіанти PEST аналізу

Варіанти аналізу PEST	Пояснення
PEST	Political + Economical + Social + Technological (політичні, економічні, соціально-культурні і технологічні чинники)
PESTEL	PEST + Environmental / Ecological + Legal (PEST + природні (екологічні) + правові фактори)
PESTELI	PESTEL + Industry analysis (PESTEL аналіз, доповнений галузевим аналізом ринку)
STEEP	PEST + Ethical (PEST + фактори етичного характеру)
LONGPEST	PEST + Local + National + Global factors (PEST аналіз з оцінкою факторів на місцевому, національному и глобальному рівні)

Результат процесу PESTLE аналізу дасть чіткіше розуміння оточення. Експерти отримають погляд на "велику картину", що дозволить оцінити потенційні ризики, з якими можливо зіткнутися в майбутньому. PESTLE аналіз також можна використати для оцінки впливу (чи виміру впливу), який матимуть вже існуючі зовнішні чинники. Основне завдання PESTLE аналізу - аудит зовнішнього середовища, дослідження кожного чинника для того, щоб на наступних стадіях стратегічного процесу прийняти вірні стратегічні рішення [153].

Таким чином, методика на основі методу експертних оцінок в соціології має свої переваги. Так, серед явних його переваг можна назвати якість одержуваної інформації, самостійність (метод практично не вимагає додаткових верифікаційних процедур), можливість прогнозувати розвиток ситуації і поєднувати кількісні та якісні методики, що розширює можливості інтерпретації даних, а також взаємодоповнення. Все це робить результати, одержувані в ході застосування методу експертних оцінок, актуальними на відносно великий проміжок часу. Іншими словами, термін придатності даних такого дослідження істотно більший, ніж отриманих іншими опитувальними методами.

Таким чином, даний метод може замінити масові опитування, в тому числі повторні (моніторинг, панель, лонгетюд), фокус-групи, контент аналіз, спостереження. А іноді стає єдиним можливим джерелом інформації.

Долучення суспільствознавців до використання стратегічного аналізу дозволить вирішити велику проблему соціальної напруженості в суспільстві шляхом конкретизації основних проблем виникнення та розвитку подій в майбутньому.

Сформує бачення ситуацій що склалися на макро-, мезо-, та мікрорівні суспільного життя відносно до об'єкта управління, та розуміння необхідних в стратегічних заходів.

Застосування методу «Експертних оцінок» та SWOT – аналізу дозволить відобразити картину сучасного стану, визначити об'єктивні причини та прогнозувати її розвиток. Тобто розробити стратегію на яких умовах ми отримаємо ріст та поширення суспільної проблеми, що пов'язана з ростом соціальної напруженості, за яких умов отримаємо можливості для її послаблення.

Дана модель представляє мультіступенчатий аналіз дослідження що спрямований не тільки на проблему, а й на шляхи її вирішення.

Враховує фактори зовнішнього впливу: процесів глобалізації, євроінтеграції, надмірної монетинаризації, різноманітних пропангадистських практик (проблеми надмірного споживання, віртуалізації суспільного життя та ін.).

Використання основних підходів та інструментів стратегічного аналітичного менеджменту в соціології, дозволить провести аналіз і зробити обґрунтовані висновки по значущим проблемам і процесам суспільному житті та впровадити в процес управління на державному, регіональному, місцевому рівні, а також організацій та колективів. Розумінням цінності наукового стратегічного соціологічного мислення є здатність ставити основні цілі, формувати завдання та досягати бажаних результатів через обґрунтоване застосування в різних сферах управління.

Дана методика знайде застосування в діяльності регіональних органів влади та управління в якості надійного інструменту для інформаційно-аналітичної підтримки управлінського процесу та прийняття обґрунтованих рішень у сфері суспільного життя, для моніторингу соціальної напруженості, як

одного з методів виявлення та своєчасного регулювання небезпечних тенденцій зростання її рівня. Дозволить чітко реагувати на зміну економічної та управлінської парадигми.

Трансформації що відбуваються в Українському суспільстві вельми складні. Вони активно впливають на соціальну структуру та формують нові соціальні відносини. Процеси ставлення адаптації індивідуумів та груп протікає драматично, що виражається в непослідовною політиці держави і в криміналізації економічних відносин, і зламаних людських долях викликають значну соціальну напруженість. Зрозуміти проблеми становлення нового соціального устрою є вкрай важливим завданням в умовах сучасної України, бо наявність здорового сильного суспільства - найважливіша ознака здорової економіки і стійкої позиції на шляху євроінтеграції.

4.2 Вимірвальна модель соціальної напруженості на основі методу лінійної декомпозиції тренду

Реалізація першого етапу наукової теми дозволила встановити обмеження наявних концептуальних та вимірвальних моделей соціальної напруженості і визначити можливі шляхи їхнього вдосконалення. Вади структури політичних можливостей спрямовують протестну активність населення у деструктивне русло, а саму по собі політичну та громадянську активність неможна ототожнювати із соціальною напруженістю. Наявні інтегральні індекси соціальної напруженості є малоінформативними і не відображають конфігурації соціальної напруженості та розриви соціального зв'язку між індивідуумом і суспільством як цілим. Вимірвальні моделі, що застосовуються, не дозволяють виокремити вплив контекстуальних факторів (ефекту «історичного періоду»).

Доступні дані та результати попередніх досліджень вказують на те, що ключовою проблемою для України є стійка абсолютна і відносна бідність, а також висока нерівність, що є базовою умовою для формування соціальної напруженості [172; 163; 165; 169; 170]. Бідність також підриває відчуття екзистенціальної безпеки у переважній більшості населення і перешкоджає соціальному включенню.

На початку 1990-х років Україна була приблизно на одному рівні розвитку (за Індексом людського розвитку ООН) з Польщею, Угорщиною, Естонією, Латвією, Литвою та Російською Федерацією. Білорусь разом з Болгарією та Румунією відставали від інших постсоціалістичних країн. Варто уваги, що значення Індeksu людського розвитку України (0,809) було медіаною для 13 постсоціалістичних країн регіону і трохи вищим за середнє арифметичне. Шість країн мали показник вищий за український, шість (у тому числі Польща і Латвія) – менший [162]. У результаті процесів суспільних трансформацій 1990-х – першої половини 2000-х років до початку глобальної фінансової кризи 2008 р. сформувалися два нових кластери постсоціалістичних

країн. Суспільства, що були включені до європейського інтеграційного проекту, демонстрували позитивну динаміку і умовно утворили групу суспільств з більш високим рівнем розвитку, тоді як усі інші пострадянські країни концентруються в кластері менш розвинутих суспільств.

Україна навіть у часи підйому середини 2000-х років мала один з найнижчих показників у Європі ВВП на душу населення (6850 дол. США ПКС – 85-те місце у світі), і ще гірший показник Індексу людського розвитку (0,788 – 76-е місце у світі, зниження порівняно з 1990 р.), який вимірює соціальний і гуманітарні аспекти розвитку країни, крім суто економічного [163].

Відновлення в Україні після глибокої рецесії 2009 р. (падіння ВВП тоді становило 14,8% подібно до значення 1993 р.) так і не відбулось: лише 95% ВВП на душу населення від рівня 2008 р. у 2012 р. [165]. У 2012 р. мала місце стагнація – зростання ВВП було тільки 0,25%, а у 2013 р. повернулась рецесія – падіння становило –0,4% [165]. Таким чином, стан економіки в Україні погіршився ще до виникнення масових протестів і зміни політичного режиму.

Якщо протягом 1990-2000-х років Україна була серед найбідніших країн Європи [162], то після кризи 2008-2009 рр., війни і втрати частини територій у 2014 р. Україна за рівнем матеріального добробуту є ближчою до країн Африки, ніж до європейських суспільств, зокрема постсоціалістичних. За оцінкою розподілу багатства у світі, яку провів дослідницький інститут групи Credit Suisse, у 2015 р. Україна має медіанне значення ринкової вартості фінансових і нефінансових активів за вирахуванням боргів на одну дорослу людину, старше за 20 років, що дорівнює 166 дол. США [169]. Це одне з найнижчих значень у світі – менше мають лише 4 найбідніші африканські країни, а, наприклад, Ефіопія та Руанда мають показник, відповідно, у 229 та 269 дол. США [169].

Причому середнє арифметичне значення розподілу багатства на одного дорослого в Україні є істотно вищим, ніж у зазначених країнах Африки – 1437 дол. США [169]. Скошений розподіл свідчить про надзвичайно високу нерівність і за коефіцієнтом Джині Україна посідає друге місце у світі – 91,6. Подібна нерівність серед постсоціалістичних країн також існує у Російській Федерації – 91,2 та Казахстані – 87,4. Для порівняння: у Польщі коефіцієнт Джині дорівнює 75,6; Литві – 67,5; Молдові – 67,4; Білорусі – 65,1 [169].

Отже, Україна є надзвичайно бідним суспільством з вкрай високою нерівністю. Воно є біднішим і, до того ж, з більш нерівномірно розподіленим багатством, ніж сусідні країни. Це є фундаментальною і очевидною причиною низького рівня задоволеності життям і соціальної напруженості.

Разом з тим, тривіальні індикатори бідності, нерівності та незадоволеності життям, що широко застосовуються [172; 170], необхідно доповнити такою вимірною моделлю, яка б дозволила диференціювати окремі компоненти соціальних змін всередині зазначеного стійкого негативного тренду.

Для впровадження цієї моделі необхідно врахувати загальну структуру соціальних змін, що емпірично фіксуються у суспільстві, яка поєднує три

компоненти. Диференціація ефектів цих компонентів є необхідною умовою для розуміння змісту, характеру змін суспільних процесів та їхніх джерел [161]. Наприклад, було б помилковим ототожнювати зміну громадської думки з реальним зміною думки індивідумів, оскільки воно може бути як його наслідком, так і наслідком змін у структурі популяції, і тому відмінність між природними змінами в результаті зміни когорт і змінами всередині кожної когорти є фундаментальним для соціології [159].

Перший компонент відображає перетворення, які зазнають індивідууми внаслідок вікових змін (наприклад, з віком люди можуть ставати більш консервативними, менш схильними до ризику, вони частіше мають проблеми зі здоров'ям і т.п.).

Другий компонент – це зміни, що відбуваються в ході розгортання різноманітних суспільних явищ і процесів – подій, конфліктів, інституціональних практик, поширення інновацій, тощо, а також зміни, що продукуються самими соціальними акторами («ефект історичного періоду» або контекстуальних факторів).

Третій компонент – це трансформації, які є результатом послідовного заміщення когорт (зміни поколінь) [158]. Даний комплекс може одночасно відображати як зміни в популяції, так і зміни на індивідуальному рівні [160].

Саме другий компонент – «ефект історичного періоду» – дозволяє відповісти на питання, що сталося в суспільстві на інституціональному або культурному рівні, і що викликало такі зміни. За допомогою методу когортного аналізу можна, по-перше, оцінити ефекти вікових змін, які перебувають у фокусі уваги, насамперед, демографії; по-друге, зрозуміти «джерела і природу» різного роду соціальних, культурних та політичних трансформацій [161]. Отже, визначення природи соціальних змін важливо, оскільки вони можуть означати або прихід нових поколінь, які відрізнялись за своєю соціалізацією, або суттєві історичні події, що вплинули одночасно на всі вікові когорти. Інакше кажучи, різні компоненти соціальних змін, які вказують на те, що саме є його джерелом, мають бути вірно диференційовані. В іншому випадку, можливі помилкові інтерпретації зрушень, які відбуваються в суспільстві.

Однак, на практиці диференціювати ці компоненти (комплекс цих ефектів в англійській літературі позначається аббревіатурою APC – age–period–cohort) є проблематичним. Ця складність добре відома і становить так звану «проблему ідентифікації» [161; 167]. Незважаючи на значний евристичний потенціал когортного аналізу, «універсального» і «задовільного» методу ідентифікації основних компонентів змін не існує [158; 161]. Проблема полягає в існуванні лінійної залежності між ефектами віку, когорти й історичного періоду (це загальна ситуація для трьох або більше незалежних змінних, кожна з яких є лінійною функцією інших), що при включенні їх у модель як предикторів призводить до мультиколінеарності [161; 167]. Н. Гленн навіть доходить висновку, що розмежування таких «ефектів шляхом оцінки статистичних моделей неможливо», і замість цього рекомендує неформальні способи оцінки, засновані на теоретичній інтерпретації [161: р. 475].

Разом із тим, при вирішенні певних дослідницьких завдань соціологи можуть стикатися з такими ситуаціями, коли розмежування частини цих ефектів може бути реалістичним за допомогою методу лінійної декомпозиції тренду з використанням регресії [159; 160]. Хоча «однозначного вирішення проблеми ідентифікації» ефектів соціальних змін немає, можливо здійснити «декомпозицію тренду ... на два ортогональних компоненти: інтеркогортну й інтракогортну складові цього тренду» [158: р. 34].

Суть методу лінійної декомпозиції тренду полягає у зіставленні змін та отриманні об'єктивної статистичної оцінки відмінностей усередині вікових когорт та між ними за певний період. Інакше кажучи, така декомпозиція забезпечує ортогональне розмежування контекстуального компоненту історичного періоду та демографічного компоненту зміни поколінь у популяції. Це має сенс у тому випадку, коли дослідник фокусується лише на двох ефектах соціальних змін (із трьохкомпонентного комплексу APC), а третім ефектом можна знехтувати. Як правило, їм може бути компонент вікових змін.

Саме такий спосіб з використанням моделі лінійної регресії був розроблений Г. Файербау [159]. Він ґрунтується на припущенні, що вік не має окремого значного ефекту для деяких ознак, тобто існує стабільність індивідуальних відмінностей протягом життя. У цьому випадку інтеркогортний компонент (the between – cohort component) інтерпретується як показник заміни когорт (змін у популяції), а інтракогортний компонент (the within – cohort component) інтерпретується як прояв контекстуальних факторів або «ефекту історичного періоду» [158].

Безумовно, обидва компоненти визначають процес соціальних змін. Різниця між ними, однак, суттєва. Наприклад, якщо зафіксовано збільшення доходів жінок порівняно з чоловіками за певний період, то це може означати як відносне поліпшення становища жінок, які вже були на ринку праці, так і результат поступового приходу на цей ринок нового покоління молодих жінок з більш високими доходами [160]. І в першому, і в другому випадку можна говорити про зміни в суспільстві. Утім, залишається питання: чи збільшуються вже існуючі можливості для конкретних людей або справжнього поліпшення їхнього стану немає і цей факт приховується змінами в популяції? Пошук відповідей на подібні питання важливий, якщо, необхідно оцінити контекстуальні фактори соціальної напруженості, ефективність соціальної політики, структури політичних можливостей або виявити реальні зміни життя людей у межах одного покоління.

На відміну від інших алгебраїчних і регресійних методів декомпозиції, метод лінійної декомпозиції тренду з використанням регресії Файербау можна вважати оптимальним, оскільки в його статистичній моделі використовується «максимум інформації для оцінки ефектів заміни когорт» [159: р. 256].

Застосування методу лінійної декомпозиції полягає у виділенні складових (partition) різниць групових середніх значень у вихідній та кінцевій точках виміру [160: р. 14]. При правдоподібних припущеннях індивідуальні зміни можуть бути оцінені через зіставлення зі змінами середніх значень когорт [160:

р. 14]. На відміну від алгебраїчної декомпозиції регресійна модель дозволяє включити дані із множинних проміжних точок вимірювання [159: р. 251]. У цьому полягає перевага методу декомпозиції з використанням регресії.

Зміна всередині кожної когорти (intra-cohort change), через яку проявляється ефект історичного періоду, оцінюється за допомогою коефіцієнта регресії b_1 предиктора, що репрезентує в рівнянні часовий інтервал (вимірюється як рік проведення дослідження). Інтеркогортний компонент, що відображає фактичну зміну когорт (cohort replacement), оцінюється через коефіцієнт регресії b_2 змінної, що репрезентує належність до когорти – вимірюється як рік народження респондента [159: р. 253]. Таким чином, рівняння множинної регресії приймає такий вигляд (4.2):

$$y = b_0 + b_1 \text{ період} + b_2 \text{ когорта} + \varepsilon, \quad (4.12)$$

де b_1 – коефіцієнт регресії для предиктора, що репрезентує часовий інтервал (рік проведення вимірювання), b_2 – коефіцієнт регресії для предиктора, що репрезентує належність до когорти (рік народження), ε – стохастична похибка.

Для розрахунку розміру ефектів відповідних компонентів використовуються вагові коефіцієнти: для інтракогортних змін це – часовий інтервал – різниця між подальшими і першим роком вимірювання; для заміни когорт – це швидкість заміни (turnover rate), тобто різниця середніх значень року народження респондентів під час наступних і першого вимірювання [159: р. 253].

$$\text{Інтракогортні зміни} = b_1 (t_T - t_1), \quad (4.13)$$

де b_1 – коефіцієнт регресії для предиктора, що репрезентує часовий інтервал, t_1 – рік першого вимірювання (проведення дослідження), t_T – рік будь-якого наступного вимірювання.

$$\text{Заміщення когорт} = b_2 (C_T - C_1), \quad (4.14)$$

де b_2 – коефіцієнт регресії для предиктора, що репрезентує належність до когорти, C_1 – середнє значення року народження для першого вимірювання (проведення дослідження), C_T – середнє значення року народження для будь-якого наступного вимірювання [159: р. 253]. Обидва коефіцієнти мають однакову одиницю вимірювання (у цьому випадку – рік).

Важливо підкреслити, що відносини між компонентами, що виділяються в результаті декомпозиції тренду, є нелінійними й неаддитивними (not linear-additive) і в сумі можуть не дорівнювати змінам, тобто різниці значень залежної змінної у вихідній та кінцевій точках вимірювання. Також, оскільки декомпозиція тренду здійснюється на два ортогональних компоненти, це дозволяє уникнути складної проблеми розмежування трьох ефектів: віку, періоду і характеристик когорт [159; 158]. Інтерпретація такого розкладання

тренду на складові буде валідною, якщо можна припустити, що досліджувана ознака не змінюється істотно зі збільшенням віку індивідуумів. Подібне припущення є обґрунтованим за наявності значних відмінностей між поколіннями, які визначаються особливостями їхньої соціалізації в так званій «формативний період» (до досягнення дорослого віку), під час якого складається відносно стійка система цінностей і соціально-політичних орієнтацій [166; 157; 164].

Наприклад, результати методу лінійної декомпозиції можуть бути добре проінтерпретовані, якщо відмінності між віковими когортами є опосередкованим показником (проксі-змінною) для процесу соціалізації. Відмінні та спільні риси, що є результатом соціалізації, протистоять (є ортогональними) іншим характеристикам, що зумовлені загальними для всіх когорт контекстуальними факторами. Останній інтеркогортний компонент (the between – cohort component) може відображати або результат вікових змін, або наслідки ефекту «історичного періоду» [158].

Метод лінійної декомпозиції було застосовано для виокремлення впливу контекстуальних факторів на зміни ціннісних орієнтацій населення України, як фактору соціальної напруженості [175; 168]. Запропонована вимірювальна модель дозволяє виявити приховані тенденції, які неможливо помітити спираючись на висновки дескриптивної статистики.

Викриття цих тенденцій важливо, оскільки існуючі дослідження вказують на існування в українському суспільстві ціннісного розколу і похідного від нього розколу ідентичностей, в якому існує поділ між патерналістсько налаштованими «євразійськими (панслов'янськими/неорадянськими) консерваторами і більш індивідуалістськими, громадянсько налаштованими «проєвропейськими» модернізаторами» [173]. Тому стверджується, що «базові культурні характеристики українського суспільства не сприяють устанавленню відповідних інститутів», які необхідні для «економічного процвітання й ефективної демократії» [171: с. 31].

На основі аналізу даних Всесвітнього дослідження цінностей (WVS) та Європейського дослідження цінностей (EVS) 1990-х – кінця 2000-х років з використанням розробленої вимірювальної моделі визначено, що, незважаючи на те, що Україна значно поступається західноєвропейським і деяким східноєвропейським суспільствам за кількістю людей, які поділяють емансипаційні цінності, для неї також є характерним прихований фундаментальний зсув від традиційних матеріалістичних цінностей до емансипаційних постматеріалістичних цінностей. Цей зсув вдалося виявити за допомогою статистичної оцінки контекстуального ефекту історичного періоду та ефекту заміщення когорт у загальному тренді змін цінностей при контролі рівня освіти.

Коефіцієнт бінарної логістичної регресії для ефекту заміщення когорт групи постматеріалістів (логарифм співвідношення шансів, чи відноситься до цієї групи) виявився значущим для України (0,01, $p < 0,05$). Це означає, що представники молодших когорт в Україні, які мали досвід кращого

матеріального добробуту, більшою мірою поділяють емансипаційні постматеріалістичні цінності у порівнянні зі старшими когортами населення [175; 168].

Проте дескриптивна статистика свідчить, що кількість постматеріалістів протягом середини 1990-х – кінця 2000-х років в Україні не зростала. Цей факт пояснюється значимістю інтракогортних змін, що відображають ефект історичного періоду. Коефіцієнт бінарної логістичної регресії для цього ефекту групи постматеріалістів є негативним для України ($-0,03$, $p < 0,05$) при контролі рівня освіти респондентів. Отже, протягом вказаного періоду, який охоплюють 4 точки вимірювання, в Україні був присутній несприятливий контекст для формування емансипаційних постматеріалістичних цінностей. Цей контекст, врешті-решт, переважив більш слабкий ефект заміщення когорт. Але ситуація була б кардинально іншою за умов швидкого зростання матеріального добробуту і поширення відчуття безпеки серед широких верств населення, що у результаті привело б до зниження рівня соціальної напруженості.

Висновки. Отже, відповідно до очікуваних результатів другого етапу наукової теми можна зробити висновок, що вимірювальна модель соціальної напруженості на основі методу лінійної декомпозиції тренду дозволяє диференціювати основні компоненти змін суспільних процесів, які визначають рівень соціальної напруженості. Розроблена модель доповнює і уточнює наявні методики вимірювання з використанням індикаторів бідності, нерівності та незадоволеності життям в межах дескриптивних статистичних моделей. Демонструючи питому вагу контекстуальних факторів і фактору соціалізації, запропонована вимірювальна модель надає можливості для прогнозування соціальної напруженості на основі об'єктивної порівняльної оцінки окремих факторів.

4.3 Гносеологічний потенціал методу фокус-групового інтерв'ю в структуризації картини соціальної напруженості в Україні

В аспекті дослідження соціальної напруженості постає завдання вияву нових її чинників, механізмів, і вирішення гносеологічних проблем в контексті побудови методики її дослідження. З метою вияву та аналізу проблемних, недосліджуваних сторін та «вузлів» соціальної напруженості у ракурсі наукової проблеми було використано якісні методи опитування, які спрямовані на вивчення суб'єктивних факторів, причин, мотивів та потреб, ключових вузлів її проявлення в екстраполяції їх уточнення, нюансування та інсценування. Матеріали статті відображають результати проведеної серії фокус-групових інтерв'ю за суспільно-політичною тематикою (соціальна напруженість в Україні) ГО «Агенція суспільно-політичних досліджень...» в рамках держбюджетної науково-дослідної теми «Методика моніторингу стану та відмінностей соціальної напруженості в регіонах України», НДР №16БФ017-01, ф-ту соціології КНУ імені Тараса Шевченка.

Дослідження соціальної напруженості та імовірності протестів належить до «затребуваних» практикою соціологічних вимірів. Приймаючи це до уваги, попередньо, завданням соціологічної науки постає вияв нових чинників, механізмів соціальної напруженості, а відтак і вирішення гносеологічних проблем в аспекті теорії, методології та методики її дослідження. Проблемних, недосліджуваних сторін чи «вузлів» у структурі соціальної напруженості немало, а точніше – це система мінливих взаємодіючих компонентів її механізму. А тому їх вияв та аналіз є компонентом вирішення наукової проблеми, ключем до побудови пізнавально-інтерпретативної моделі соціальної напруженості, що і виявляє дослідницьку мету. Досліджуючи її, соціологія застосовує різні методи та способи її фіксації та аналізу. Будь-який метод чи спосіб збору соціологічної інформації мають як свої переваги (універсальність методу опитування безперечно), так і недоліки, або, скоріше межі гносеологічних можливостей. Кількісні методи опитування в окремих аспектах поступаються якісним. Спрямовані на вивчення суб'єктивних факторів, окремих процесів, якісні методи вирішують задачі інтерпретації соціального явища, його загальної картини. Методи якісного аналізу дозволяють описувати психографічні особливості досліджуваної аудиторії, моделі поведінки і причини, а також отримувати від респондентів глибшу інформацію, що дає уявлення про приховані мотиви та їх базові потреби.

У методологічному дослідженні соціальної напруженості, для інформаційного забезпечення, цілком раціональним і прийнятним, з точки зору пізнавального ресурсу у руслі нашого дослідження (держбюджетна науково-дослідна тема «Методика моніторингу стану та відмінностей соціальної напруженості в регіонах України», ТЗ НДР №16БФ017-01, ф-ту соціології КНУ ім.Тараса Шевченка) є використання фокусованого групового інтерв'ю, що дозволяє здійснити аналітичний огляд ключових вузлів проявлення СН в екстраполяції їх уточнення, нюансування та інсценування. Метою та основними завданням даного дослідження було:

- діагностика, уточнення, нюансування та інсценування ключових вузлів проявлення СН (уточнення, нюансування припущень, оцінок в рамках попередніх проведених досліджень);
- отримання нової прикладної інформації стосовно предмету дослідження (СН) (вияв, ієрархізація факторів посилення соціальної напруженості, особливостей становлення та розвитку конфліктних ситуацій);
- модифікація, синтез та апробація інструментально-вимірювальних засобів щодо СН та інше.

У першій декаді березня 2016 р. у п'яти містах України (м.Львів, м.Миколаїв, м.Київ, м.Житомир, м.Харків), що представляли відповідно кілька регіональних «кущів» («захід», «центр», «південь», «схід») «Агенцією суспільно-політичних досліджень...» була організована і проведена серія фокус-групових інтерв'ю за суспільно-політичною тематикою, частина питань якої стосувалася характеристики та особливості соціальної напруженості в Україні. За наданим інструментарієм, відповідно до висунутих вимог, відбір

респондентів у всіх групах ґрунтувався на загальних та окремих критеріях. Методологічною особливістю відбору учасників груп була орієнтація на громадян, котрі небайдужі до долі своєї країни, приймають участь у виборах, характеризуються активною громадянською позицією, критично ставляться до сьогоденної проблемної ситуації в Україні. Відбір учасників здійснювався перш за все за цією ознакою, а також за ознаками віку, статі та з урахуванням культурно-освітніх та професійних чинників, з дотримання паритетності в гендерному аспекті з розподілом груп на три вікові категорії (18-34 роки, 35-54 роки, 55 років і старші), різних верств населення, з різним рівнем освіти, матеріального становища та зайнятості. Надамо заключний описово-аналітичний опис результатів даного дослідження в актуалізації початку 2016 року, у розрізі поставлених завдань.

Актуальні проблеми українців. Оцінюючи актуальну ситуацію, практично всі респонденти (заданих регіонів), серед головних проблем найчастіше називають відсутність перемир'я, проблеми соціально-економічного характеру, функціонування комунального господарства, корупцію, інколи екологічні проблеми. Дані проблеми, на їх думку, або взагалі не вирішуються, або ж вирішуються точково.

Аналіз результатів інтерв'ю дозволив виділити наступні найбільш загальні для всіх вікових категорій населення проблеми (за рангами):

1. Високі тарифи на енергоносії (газ, електрика); робота житлово-комунальних служб; війна і мобілізація; безробіття (недостатня кількість робочих місць для молоді);

2. Корупція; рівень охорони здоров'я

3. Стан доріг, транспортні проблеми; напружена психологічна атмосфера в місті.

4. Екологічні проблеми; хаотична забудова.

Ці проблеми однаковою мірою є дотичними до всіх вікових категорій, однак для молоді актуалізовані проблеми мобілізації в АТО і пошуку сенсу життя. Більш детально опишемо зміст перерахованих проблем «очима респондентів».

Однією із головних проблем майже всі респонденти всіх регіонів (особливостей тут не виявлено) називають високий рівень і необґрунтованість тарифів на послуги житлово-комунальних підприємств («Комунальні платежі не виправдано високі»). Особливо болісно це сприймають пенсіонери (старша вікова категорія), котрі сильно обмежені у додаткових джерелах доходів («Нові тарифи забирають і вже забирають пенсію»). Однак, як видається, ця проблема торкається однаковою мірою всіх: і молоді, котрій стає проблематичним знімати житло, і представникам середньої вікової категорії, для яких урізається «залишковий» бюджет. Підвищення тарифів реально «вдаряє по кишені», і це людей сильно напружує, обурює, і в подальшому страшить людей («Що далі буде, це катастрофа»). Серед іншого, частина респондентів обертають увагу на невідповідність якості послуг їх ціні («За що платити?»).

Так звана «війна» (АТО) – це «друга» за величиною, за оцінкою опитуваних проблема. Слід відзначити, що тема війни на Сході, хоча й залишається актуальною, проте можна констатувати, що відійшла певною мірою на другорядний план (порівняно із даними фокус-груп, які були проведені іншими центрами у 2015 р.). Війна як один з страхів, з'являлася під час обговорення не відразу, а після низки висловлювань на інші теми, що може говорити про те, що респонденти вже звикли якщо не до ситуації на Сході, то до самого слова «війна». Найбільшою загрозою для себе респонденти вважають поширення військових дій із Донеччини на решту території країни. Однак, страх війни є радше теоретичним, і певною мірою «віддаленим», хоча кожен регіон по своєму «відчуває» її «близькість»: львів'яни – у контексті упередженості мобілізації; миколаївців та харків'ян турбує близькість окупаційних військ і призов на військову службу. Найгостріше проблема війни і можливої прийдешньої мобілізації хвилює жителів найбільш старших та наймолодших верств населення. При згадці загрози війни акцент робиться не тільки на загрозі життю, але і на неможливості поступального економічного розвитку в умовах військових дій.

Респонденти у висловах актуалізують питання зростання безробіття, у якого можна виділити декілька причин. Перш за все, проблема та страх безробіття, бідності, залишитися без засобів до існування, страх економічного краху («...коли не буде за що купувати продукти харчування, товари першої необхідності, платити за комунальні послуги...») є на сьогодні дуже реальним, відчутним і займає визначальне місце у структурі психологічних страхів майже всіх респондентів. Крім того, хвилює занепад промисловості унаслідок розриву торгових зв'язків з підприємствами, що знаходяться на території Російської Федерації, притоку біженців, що займають вільні робочі місця. Є характерним і те, що стурбованість відсутністю робочих місць для молодого покоління, що покидає стіни вищих навчальних закладів («Після вузів молоді важко знайти роботу»), частіше демонструють респонденти середнього і старшого віку. З притоком біженців, і у зв'язку з ситуацією, респондентам здається, що занепад промисловості все-таки відчувається («Замовлень стало менше у підприємств»). Тому, найбільш болючим та актуальним питанням на сьогоднішній день є працевлаштування.

Корупція, як відзначають респонденти, також, на даний момент проявляється практично у всіх найбільш важливих сферах життєдіяльності – освітніх (дитячі сади і школи), медичних (поліклініки, лікарні) установах. Найбільшу увагу цьому питанню приділяють представники старшого і молодшого поколінь («Дитину в садок не встиг записати, а тобі вже говорять суму, яку треба принести», «Побори в школах високі»). Відзначається погана ситуація в державних медичних закладах («Є проблема охорони здоров'я в нашому місті, де без грошей не лікують», «Включають «добродійні фонди», потрібно заплатити, вимагають гроші, це соромно», «Недосвідчені фахівці»). Тому, на думку респондентів, «хворіти» є високим матеріальним ризиком.

Корупція розглядається як частина існуючої системи, але не головна причина її кризи. Молодь більшою мірою розглядає як головну причину корупції особисту вигоду хабародавців, решта вікових груп – взаємовигідність цього процесу.

Всі групи респондентів відзначали проблеми транспорту, та пов'язані з ним роботу транспортних комунікацій («Дорогі дуже погані») Велика кількість снігу застала зненацька водіїв і актуалізувало необхідність самостійного рішення проблем, без допомоги з боку житлово-комунальних служб». Респонденти у всіх групах відзначають технічне погіршення транспортного парку. Поломки, що почастишали, у зв'язку з поганими погодними умовами приводять до збільшення інтервалу міського транспорту.

Список власне міських проблем у всіх групах виявився досить типовим. Перша трійка проблем у всіх групах була однаковою: дороги, освітлення, сміття. Більш старші учасники більше уваги приділяли тарифами і субсидіях. Середня група частіше апелювала до економічних проблем, а також відсутність виразної і доступною для розуміння мешканців стратегії розвитку міста. Серед чинників, що заважають розвитку свої міст були вказані структури, які постачають електроенергію та газ, мережі аптек, окремі комунальні підприємства (водоканал і підприємства, що займається вивезенням сміття), а також депутати, які «займаються» землею.

Причини бідності, винуватці проблем та бідності. Головною причиною бідності всі респонденти називали неефективну державу, владу. Причому, на їх думку, винуватцем є саме центральна влада, котра створила законодавчу базу для зростання бідності («знищення» бізнесу, податковий кодекс, ціни на енергоносії). Інший чинник - корупція у владі. У всій групах акцентувалася увага, що кожна нова влада керувала менш ефективно, чим попередня («Винні міністри і самі депутати, які крадуть гроші»), Міністерство економіки («Не розвивається нічого, все тягнеться із-за кордону»), Верховна Рада («Яка призначає мінімальну заробітну плату», «Не дають розвитку малого бізнесу»). У цьому сенсі навіть попередній президент В.Янукович і його команда іноді позиціонувалися у позитивнішому аспекті (м.Миколаїв, м.Харків). Причому більшість говорить про зміну влади як про якийсь ізольований процес, і лише окремі респонденти вважають, що змінюватися потрібно самому, що від вибору народу залежить якість керівництва

Ідея рейтингу ворогів не викликала однозначного розуміння і ентузіазму у групах. Певною негативною популярністю користувалися: «Олігархи», «Політики» і «Самі люди». Однаковою мірою винуватців проблем людей вважають як владу (не персоніфіковано, а у загальному вигляді – центральну і місцеву), так і самих себе, людей («Самі люди винні. Надіятися та сподіватися на владу, на державу – це неправильний спосіб мислення».

Якщо говорити про рейтинг «ворогів» простих людей, то він виглядає таким чином: «Центральна виконавча влада» «Депутати ВРУ», «Депутати місцевих рад», «Чинovníки місцевого рівня – всі, хто має відношення до земельних питань, держпідприємств, керівники комунальних служб», «Медики-

корупціонери». Крім того, на думання респондентів, що у основі їх проблем «локального» місцевого характеру, та розвитку міста зокрема, є існування таких монополій, як: «монополія комунальних служб (ЖЕКів), «монополізм енергетичних, газопостачальних компаній», «монополізм транспортників», і певною мірою «монополія залізничників», що створює вкрай проблематичним поїздки по Україні. Також поодинокі згадувались «монополія на владу», «монополія на інформацію», «медицина» (державна), «монополія кумівства».

Проблема напруження психологічної атмосфери у місті частково пов'язана з проблемою війни і миру, але виділяється респондентами окремо. Психологічна атмосфера оцінюється як «напружена» не тільки у представлених регіонах (особливо у східних - м.Харків, та південних - м.Миколаїв) регіонах, але і по всій Україні. Цьому сприяє як відносна близькість військових дій, так і загроза мобілізації, яка найбільш хвилює молоде покоління («Періодично «мінуються» вокзали, метро, і це різко знижує і комфортність в місті також»).

Рейтинг соціальних страхів. Сприйняття сучасної соціально-економічної та політичної ситуації в країні відбувається виключно через призму негативних відтінків. Респонденти відчувають страхи, які в основному пов'язані з фінансово-економічними (голод, безробіття, втрата житла, бідність) та питання особистої безпеки (війна, нові жертви, насилля, а також злочинність, хвороби). Головними лейтмотивами сьогодення є проблеми: війни, зубожіння, подальшого посилювання економічних проблем, економічної кризи в країні (падіння курсу гривні, стрімке зростання цін, підвищення тарифів на комунальні послуги), гіперінфляції, підвищення цін, безробіття, зростання злочинності, відсутності перспектив для дітей і внуків. У суспільних настроях переважають невпевненість у завтрашньому дні, страх за майбутнє, безпорадність, страх перед новим підвищенням цін, страх відповідальності, страх втрати статусу, щоб не стати гіршими, ніж ми є, розчарування і зневіра.

Серед головних психологічних страхів, які мають на сьогодні місце, превалює страх війни, який тягне за собою і низку усіх інших проблем – хаос, голод, розруха, нові жертви, насилля, («Війна - це найстрашніше, а вона вже тягне за собою і голод і втрату роботи і все». Страх, який посідає другу місце – це бідність, безробіття, економічна неспроможність громадян елементарно купувати їжу, платити за комунальні послуги. Причому, страх війни є все ж радше теоретичним, хоча й вимальовується у свідомості як величезний загрозливий страх, проте є не настільки реальним і дещо віддаленим (західні центральні регіони), тоді як страх залишитися без засобів до існування є на сьогодні дуже реальним і відчутним. Тому можна сказати, що в дійсності останній посідає сьогодні найбільш важливе місце у структурі психологічних страхів опитаних («Боязнь економічної ситуації, бо якщо долар перевалити за 50 грн., то нам вже й війни ніякої не треба, ми почнемо без неї гинути.», «Боязнь економічного краху, коли буде збільшення цін, зростання комунальних тарифів до рівня зарплат»).

Серед інших страхів, які були озвучені окремими учасниками груп були такі:

1. «Страх втратити роботу»,
2. «Страх подальшого падіння курсу гривні»,
3. «Страх нового Майдану» («Я боюся третього Майдану, бо стан геополітичний сьогодні такий, що 3-й Майдан він неминуче призведе до 3-ї світової війни»),
4. «Страх втратити житло» через неможливість сплачувати комунальні платежі» («Комунальне рабство це страшно, якщо зроблять комунальну реформу і введуть принципи, що діють в Росії, то той, хто не платитиме, відразу позбудеться житла», «У мене знайомий в Латвії бачив своїми очима як за несплату комунальних послуг, приїхала поліція і через вікно просто викидувала всі речі, разом з дитячими іграшками. Ось вам і Латвія».
5. «Побоювання втратити територіальну цілісність України» («Для мене найжахливіше, якщо Україна перестане існувати у сенсі, що ці території стануть чийсь іншими».

Молодше покоління частіше відзначали страхи фінансово-економічного характеру, а респонденти старшого покоління найбільше бояться війни, та зокрема, розгортання військових дій на своїй території. Необхідно відмітити те, що говорячи про найбільші страхи, респонденти часто вживали поняття «невизначеності» та «нестабільності».

Оцінка діяльності влади, довіра та очікування. Рівень довіри до влади традиційно залишається низьким у всіх регіонах (міжрегіональних особливостей не виявлено). У настроях майже всіх учасників груп фіксується надзвичайно високий рівень невдоволення роботою чинної влади («До цієї влади у мене немає ніякої довіри, тому що все що відбувалося після Майдану, і після волевиявлення людей – цим скористалася олігархічна влада і вони привласнили собі владу в цій країні»). Це пов'язано, на думку респондентів, із загальним погіршенням рівня життя, невиправданими надіями та регулярними корупційними скандалами (тодішня влада, на чолі із Президентом П.Порошенком та прем'єр-міністром А.Яценюком).

Головними аргументами таких негативних оцінок є за словами респондентів наступні:

- нечесність, неправдивість дій влади;
- невиконання обіцянок і пунктів програми, декларованих і Президентом і прем'єром коли прийшли до влади після Майдану («У мене була спочатку довіра»);
- цілеспрямовані дії влади на знищення української нації;
- різке падіння життєвого рівня населення на тлі збагачення тихий, хто при владі;
- девальвація національної валюти;
- непрофесійна кадрова політика чинної влади.

До не виправданих сподівань стосовно нинішньої влади респонденти віднесли:

- боротьба із корупцією – корупція не лише не подолана, а «розквітла із новою силою»

- закінчення АТО;
- відміна пенсійної реформи, яка була прийнята за часів президента В.Януковича.

У світлі змін після Євромайдану респонденти-харків'яни частково розділялися за ставленням до громадських активістів. Саме формулювання «Революція Гідності» не викликає відгуку у харків'ян, частина яких демонструють негатив до них як порушників правопорядку і хуліганів. Вони готові називати Євромайдан швидше переворотом, але ні в якому разі не розглядають його як правильний, єдиний можливий вихід із тодішньої ситуації.

Коли йдеться про довіру до місцевої влади то вона є вищою ніж до центральної. В цілому очікування від міської влади не виправдались, але і на неї великих надій і не покладали. Представники старшого покоління, значно критичніше оцінюють її зусилля, чим молодь. Хоча частина респондентів (як правило, представники середньої вікової групи) у своїх міркуваннях акцентували на передчасність такого критичного оцінювання, зазначивши, що ще рано говорити про задоволення очікувань від місцевої влади, оскільки часу після виборів пройшло зовсім небагато («Хоч помічається, що вирішуються окремі питання, однак покращення немає»). Більш оптимістичнішими у цьому питанні були представники старшого покоління, які, все ж помічають деякі позитивні зрушення у роботі місцевої влади, або чекають на них.

Тому, в цілому (на відміну від киян та львів'ян) харків'яни не проявляють готовності підтримати нові радикальні виступи активістів, брати участь у реформуванні влади, в обговоренні реформ, тому що вже розчарувалися в подібних практиках, як неефективних.

Негативні очікування щодо майбутнього, постійне зниження рівня життя пропорційно знижують рівень довіри до діючої системи влади. У результаті зводиться нанівець уся дієвість реформ, що нею впроваджуються, яка б вона не була.

Щодо у обговоренні проблем міста, то більш старше покоління висловлювалися про готовність брати участь але досить поверхово, не впевнено. Бурхливого ажіотажу ця пропозиція не викликала.

Протестні настрої і ступінь радикалізму. Наявність протестних настроїв населення країни відзначають всі респонденти. Протестний потенціал населення розцінюється як високий, спричинений невдоволенням діями влади та негативного сприйняття ситуації в країні («Ще декілька підвищень цін и терпець у людей увірветься», «Народ вже на межі», «Народ втомився від негативу, від тиску злиднів, бездіяльності і байдужості влади до проблем людей»). Передусім, це пов'язують з війною, атмосферою невизначеності та відсутністю позитивних змін, на які сподівались громадяни: не відбулось оновлення влади, не продумані реформи, не ліквідовано корупційні схеми. Переважна більшість респондентів, не залежно від вікової категорії погоджуються з тим, що нинішня соціально-політична та економічна ситуація в країні загрожує черговим вибухом та новим Майданом.

Всі учасники декларують бажання відстоювати свої права і вважають, що можливість висловити невдоволення є важливою рисою людини, що себе поважає. Респонденти (всіх регіонів) і самі готові брати участь в різних акціях (в тому числі і в обговореннях), але тільки в мирних («Головне, щоб до нас прислухалися»). Мирні акції підтримуються повністю, а от збройні – ні («Це вже страшно»). Рівень конфліктного потенціалу суспільства респонденти оцінюють скоріше як високий, але більш на вербальному рівні, чи на рівні окремих груп («Хоча всі обурюються, всіх все не влаштовує, однак всі мовчать, і ніхто нічого не робить»).

Можливість протестів змінити ситуацію, виходячи з досвіду майданів, оцінюється також не однозначно. Загалом, представники старшого покоління демонструють готовність висловлювати своє ставлення, швидше за допомогою голосування, і усвідомлює власну пасивність («пригадуються веселі лихі 90-ті, коли були багатомісячні невиплати зарплат, злидні абсолютна, без просвіту, але не було ніяких «Майданів», виступів»), однак, молодь більш схильна вірити в дієвість масових виступів («Все залежить від масовості»). Складеність ситуації в країні щодо нагальності проведення позачергових виборів в основному оцінена на рівні 1-2 балів (з пропонуваного 5). При цьому молодь оцінює ймовірність збройного протесту на «4» з «5» (за 5-ою шкалою), а представники старшого покоління ухильно висловлюються про участь у протестах та контрдій влади.

Більш оптимістично та прагматично настроєні представники західних (м.Львів) та центральних (менше) (м.Київ, м.Житомир) регіонів, однак представники південно-східних (м.Миколаїв, м.Харків) регіонів більш песимістично настроєні, вважаючи протести такого роду безглуздими. Можливість третього Майдану сприймається ними негативно, але припускають таку імовірність.

Особиста участь у протестах залежить від особистого попадання в загрозливу ситуацію – на кшталт різкого і надмірного зниження рівня життя, появи небезпеки для близьких («Ми не знаємо, на що ми здатні, дивлячись наскільки сильно нас дістануть»).

Проте, імовірна готовність брати участь в акціях протесту у недалекому майбутньому висловились дещо більше респондентів. На їх думку, ситуація сьогодні є настільки складною, що подальше зростання цін і відповідно зниження купівельної спроможності, призведе до соціального вибуху. Чим молодшими є респонденти тим частіше вони готові протестувати і брати участь у радикальних акціях.

Варто відзначити, що респондентів старшого покоління мотивує до участі у протестах економічна проблематика, середнього покоління – політична (зокрема перевантаження скомпрометованої влади), а молодь поєднує ці два мотиви і готова протестувати навіть без віри в позитивний результат.

Таблиця 4.3 - Готовність брати участь в акціях протесту та радикальних протестних діях.:

Молодша група	Середня група	Старша група
Підтримка різних акцій протесту ~ 90%	Підтримка різних акцій протесту ~ 70%	Підтримка різних акцій протесту ~ 50%
Радикальні акції (дії) ~ 40%	Радикальні акції (дії) ~ 30%	Радикальні акції (дії) ~ 15%

Ті, хто висловилися про готовність брати участь у протестних акціях, однак, це робитимуть здебільшого не з політичних мотивів. Причиною масових протестів можуть стати тільки вимоги підвищення рівня життя: збільшення зарплат, пенсій, зменшення тарифів на комунальні послуги. («Це просто знущання», «Я готовий, але заради роботи, сім'ї; Якщо колектив підприємства буде готовий піти, я піду разом з усіма» «Протестував, якби мене влаштувала мета і сенс усього заходу,...але тільки щоб не силовим методом»). В м.Миколаїв, з цього приводу не вийдуть «на вулицю», ні за «рятівників», ні за «нових», тим більше, за старих політиків. Їх не хвилюють мовні та зовнішньополітичні питання. «Голодний бунт» - ось їх формат участі в акціях протесту. Болючі теми, що змусять до радикальних дій: заради дітей; корупція та безвідповідальність влади, соціальні виплати.

Заради досягнення політичних цілей в певною мірою готові підтримати акції в основному львів'яни та кияни; у харків'ян простежувався інший характер спрямованості політичних мотивацій через інше сприйняття Майдану.

Таблиця 4.4 - Мотивація участі в акціях протесту

Молодша група:	Середня група:	Старша група:
зменшення тарифів, зниження курсу долара; підвищення рівня життя та зарплат; гарантії працевлаштування; нові «обличчя» у владі.	перезавантаження влади; за краще майбутнє дітей.	зниження тарифів; підняття пенсій та зарплат; соціальний захист; запинити зростання цін; подолання корупції; владу до відповідальності.

«ІІІ Майдан». Думка, щодо імовірності організації громадянами ІІІ-го «Майдану» є різною. Майже всі учасники молодшої і старшої груп м.Львова відзначили, що новому Майдану бути. При цьому молодь налаштована дуже

радикально («Або закон, або якийсь привід до дії має зрушити цей кризовий хаос», «Майдан буде, і буде він дуже швидкий і кровопролитний»). Миколаївці також такої можливості не виключають («Думаю, що Майдан буде», «Невиконання владою своїх зобов'язань сильно обурює простий люд та демобілізованих з АТО, котрі можуть силовим методом вимагати те, що їм обіцяли»). Разом з тим, львів'яни та кияни роблять наголос на відсутності сильних «справжніх» політичних лідерів, за якими б пішли люди, які змогли б підняти народ, а без нього нового «Майдану» на їх думку очікувати не слід («Найдеться лідер, то він підніме; сам народ не підніметься», «Якби був такий лідер справжній, якому довіряєш, то я б пішла на акції протесту», «На те все потрібні кошти»).

Ідея радикально необхідного Євромайдану викликає негативну реакцію серед харків'ян всіх віків, і у зв'язку з цим негатив цивільних активістів і неприйняття політиків з Майдану. Жодного з нових молодих політиків, що існують сьогодні, респонденти не пов'язують з Євромайданом, вважаючи, що нових людей в політиці так і не з'явилося.

Респонденти відзначили, що зовсім відкидати таку можливість нового Майдані не варто з кількох причин (м.Львів, м.Київ, м.Миколаїв): 1. Враховуючи високий рівень негативних настроїв громадян («Втома терпіння», «Ситі по горло обіцянками влади»), такий сценарій є цілком реальним. 2. Новий Майдан можуть організувати бійці АТО, серед яких наростає невдоволення діями влади, матеріальним забезпеченням армії тощо. 3. При теперішній ситуації імовірно знайдуться певні політичні сили, що фінансово посприяють організації третього «Майдану», і яким це буде вигідно. Однак, більшість учасників груп відчують занепокоєння і страх перед новим «Майданом». Кияни бояться нового кровопролиття, розрухи у центрі міста, обтяжливість відбудови та прибирання, приводу порушення територіальної цілісності України, яка може втратити інші міста та регіони на сході чи півдні країни.

Респонденти сходилися на думці, що «Майдан» - це не єдина форма протесту. Він спершу позиціонує себе, як мирна демонстрація, однак, як свідчить практика, може перерости у збройне повстання («Вогнепальної зброї в руках зараз більш ніж достатньо»). Загалом швидше йдеться про акції протестів локального характеру, які можуть виникнути ситуативно у регіонах.

Підіймалося питання не/готовності участі в акціях протесту та її причин. Хоча більша половина учасників опитування (більше м.Львів, м.Київ, менше інші регіони) готові вже сьогодні вийти на вулиці і взяти участь в тих чи інших формах громадської непокори та висловлення недовіри владі. Однак, як засвідчують респонденти, вони готові лише до участі у легальних, (дозволених законом) акціях і не припускають можливості до участі у радикальних діях зі зброєю, або захоплення будівель. Не зважаючи на відчутне невдоволення діючим станом речей, лише одиниці підтримують в даний момент діючі акції протесту, і то в переважній більшості підтримка швидше моральна а ніж матеріальна чи особиста дієва. Лише кілька респондент зі всіх опитаних висловили бажання поїхати на акцію до Києва на 19-20 лютого 2016 року; ще

частина засвідчила свою моральну готовність підтримати протестні акції учасників АТО; молодша вікова категорія згадала акцію з блокуванням фур на в'їзді в Україну, яку вони теж морально підтримують. Для середньої вікової категорії характерні поміркованіші погляди, менш емоційне сприйняття і ширше бачення ситуації.

Окрема частина опитуваних (близько 1/3 киян, 1/2 львів'ян, миколаївців, 2/3 харків'ян, житомирців) займають пасивну позицію щодо участі у тих чи інших заходах протесту проти чинної влади. Вони **не збираються** особисто брати участь в акціях («Не бачимо у цьому сенс», «В цій країні від мене нічого не залежить, принаймні, я нічого не вирішую», «У нас такий менталітет країни або народу, що у нас просто так нічого ніхто не робить»). Їх головними аргументами виступають:

- невіра в такі заходи, котрі зможуть щось змінити та вплинути на діяльність влади («Не стане краще від наших кроків, це тільки втрата часу»);
- страх того, що акції протесту можуть вилитися у збройне протистояння («Зараз стільки зброї у людей, що будь-яка мирна «заворуха» так просто і мирно не пройде»);
- страх та побоювання, що влада почне розправу із протестувальниками;
- впевненість, що покращення життя можливе не через акції протесту, а через більш раціональні форми взаємодії із владою (громадські організації, громадські зібрання, слухання тощо).

Однією із форм мирного протесту проти дій чинної влади деякі учасники груп пропонували організацію страйку відносно сплати комунальних тарифів («Якби всі люди не платили за опалення і світло, це була б «чудова» протестна акція»).

Молодь вирізняється більш прагматичним та раціональним підходом до даного питання: певні учасники груп більш скептично ставляться до будь-яких формальних форм громадського протесту, відзначаючи, що загалом готові до співпраці, однак, якби були б впевнені, що від таких обговорень буде конкретний результат. Молодь готова взяти участь через акції непокори у протистоянні поколінь політиків: залучаючись на сторону «нових» молодих, і відсторонення «старих» (Житомир, Львів, Київ). Але прагнення молодого покоління вплинути на ситуацію і взяти участь у «відсуненні» старих політичних сил обмежується страхом фізичної розправи, соціальних санкцій (наприклад, звільнення) і подальшого погіршення ситуації (м.Харків). У свою чергу, респонденти середньої і літньої вікової категорії неохоче висловлювались на цю тему.

Молодь не виключає протесту і у вигляді масової міграції на ПМЖ в інші країни (м.Житомир, м.Львів): «Це може бути «тихий» вибух у вигляді відтоку за кордон. Перспективні люди у різних галузях так само «тихо» можуть виїхати за кордон на ПМЖ».

Висновки. Результати проведеного опитування дозволили виявити чимало проблемних розв'язок у вибудові сценарію розвитку соціальної

напруженості. Зокрема, це виявляється в такому. Щоб стати детермінантою соціального конфлікту, соціальні проблеми повинні отримати специфічну форму соціальних ризиків. Інтегруючим у формуванні соціальної напруженості та імовірнісних протестних акцій є не тільки характеристика становища самого респондента, а відповідні місцеві регіональні умови проживання. Негативне світобачення породжує з одного боку пасивність і зниження громадянської активності людей, які вже не мають бажання йти голосувати, брати участь у будь-яких заходах та акціях, бажання «закритися» від усього світу (позиція біля 1/3 учасників груп); а з іншого, навпаки підсилює рівень радикальних та протестних настроїв (позиція 2/3 учасників груп). Порівняння палітри чинників соціальної напруженості та імовірності протестних акцій засвідчує відсутність прямої кореляції, тому і декларовані респондентом наміри, у більшості випадків можуть і не втілитися у реальних діях – в цьому є низка причин. Це, багато у чому підтверджує пізнавальні можливості перцептивних та проєктивних індикаторів та можливість їх використання у вимірювальній методиці.

4.4 Гносеологічний потенціал відображення структурованої картина соціальної напруженості в Україні у застосуванні методики формалізованого глибинного інтерв'ю: Інсценація проблемних вузлів

Наступним етапом комплексного аналізу методологічних аспектів дослідження СН є аналітичний огляд ключових вузлів проявлення СН в екстраполяції їх уточнення, нюансування та інсценування в рамках проведеного формалізованого поглибленого інтерв'ю.

Будь-який метод чи спосіб збору соціологічної інформації мають як свої переваги (універсальність методу опитування безперечна), так і недоліки, або, скоріше межі гносеологічних можливостей. Кількісні методи опитування в окремих аспектах поступаються якісним. Спрямовані на вивчення суб'єктивних факторів, окремих процесів, якісні методи вирішують задачі інтерпретації соціального явища, його загальної картини. Методи якісного аналізу дозволяють описувати психографічні особливості досліджуваної аудиторії, моделі поведінки і причини, а також отримувати від респондентів глибшу інформацію, що дає уявлення про приховані мотиви та їх базові потреби.

Для повноти інформаційного забезпечення у даному випадку, цілком раціональним, прийнятним валідним, з точки зору пізнавального ресурсу є застосування методика фокусованих групових дискусій та глибинних інтерв'ю. З цією метою нами було проведено дослідження якісного характеру із застосуванням кватніфікованих процедур, як індивідуальне очне анкетування та формалізоване персональне інтерв'ю). Метою даного дослідження було:

- діагностика, уточнення, нюансування та інсценування ключових вузлів проявлення СН (уточнення, нюансування припущень, оцінок в рамках попередніх проведених досліджень);

- отримання нової прикладної інформації стосовно предмету дослідження (СН) (вияв, ієрархізація факторів посилення соціальної напруженості, особливостей становлення та розвитку конфліктних ситуацій);

- модифікація, синтез та апробація інструментально-вимірювальних засобів щодо СН.

- застосування «повторного тестування» (для перевірки соціологічного інструментарію на надійність вимірювання).

Сукупність показників та індикаторів, що описують ці процеси, включає: вияв основних чинників груп чинників соціальної напруженості та її компонентів, формування протестних намірів; мотивацію не/включення в акції протесту;

наявність, характер сил, що формують сукупність показників та індикаторів, що описують ці процеси.

В основу моделі аналізу рівня соціальної напруженості було покладено ознаки, які характеризують сферу суб'єктивного з ознаками прояву відчуття проблемності ситуації, зокрема:

- оцінки людей з приводу власного становища, його характеру, динаміки, особливостей, причин, специфіки тощо, через призму психо-соціального відчуття;

- їх очікувань ймовірності вирішення проблем, котрі торкаються їх інтересів, майбутнього;

- оцінки ресурсу соціальної терпимості;

- оцінки недовіри до соціальних інститутів і владних структур;

- проявів претестних настроїв, установок та їх мотивацій;

- інше.

У лютому-березні 2017 р. дослідницькою групою НДС факультету соціології було проведено відповідне дослідження методом формалізованого глибинного інтерв'ю із застосуванням квантифікованих процедур замірювання, із вище зазначеними цільовими характеристиками.

Першим інструментальним блоком у нашому опитуванні є блок вияву «Зовнішніх чинників» СН, представлений нищеописуючими індикаторами.

Блок А. Зовнішні Чинники соціальної напруженості:

Обізнаність людей (респондентів) про побоювання українців структурувалося у такому вигляді (Табл.4.5). Згідно відповідей респондентів «війна на сході» та «зростання тарифів і цін» є найбільшими побоюваннями українців. Перші дев'ять позицій (п. 1-9) мають пряме відношення до ризику задоволення базових потреб населення і носять соціально-економічний характер. Навіть побоювання «захворіти» носить не скільки особистісний страх, скільки високий матеріальний ризик.

Таблиця 4.5 - Як Ви вважаєте, чого люди зараз побоюються найбільше

№ п/п		% до відпов.
1	війна на сході	61,5
2	зростання тарифів і цін	34,6
3	захворіти	26,9
4	безробіття	23,1
5	нестабільність	23,1
6	бідності	19,2
7	матеріальне забезпечення своєї родини	19,2
8	інфляція	15,4
9	знедоленості	15,4
10	свавілля судових та правових органів	15,4
11	корупції	15,4
12	погіршення економічної ситуації в країні	11,5
13	злочинність	7,7
14	соціальна несправедливість	7,7
15	соціальних потрясінь	7,7
16	політична нестабільність	7,7
17	утиск демократії	3,8
18	боязнь бути непочутим і незрозумілим	3,8
19	Криза в сфері медичного захисту	3,8
20	проблеми екології	3,8
21	економічна криза	3,8
22	відсутність реформ	3,8

Наступні 13 позицій (п.10-22) носять сукупно-політичний та соціальний аспекти (проблеми особистісного, психологічного характеру (без соціального підґрунтя) - не бралися до уваги). Співвідношення вагомості ризику задоволення базових потреб населення та інших чинників побоювання становить 71% проти 29%.

Серед названих чинників, на думку респондентів (табл. 4.6.) найбільш сильніше люди бояться (сильніше виражається): «війни на сході», «падіння матеріального забезпечення своєї родини», «зростання тарифів» і цін» та «злиднів». Як бачимо, всі вищезазначені чинники мають пряме відношення до деприваційної (абсолютної) складової. Однак, і переважна більшість інших позицій також має пряме відношення до ризику задоволення базових потреб та умови життєдіяльності населення.

Таблиця 4.6 - Рейтинг страхів

		%
1	війна	41,7
2	матер. забезпечення своєї родини	20,8
3	рост тарифів і цін	16,7
4	злидні	12,5
5	захворіти	8,3
6	зростання цін	8,3
7	погірш. економіч. ситуації в країні	8,3
8	нестабільна політична ситуація	8,3
9	інфляція	4,2
10	злочинність	4,2
12	корумповані судів, міліції	4,2
13	неспроможність купити ліки	4,2
14	безробіття	4,2
15	економічна криза	4,2

Проблеми, котрі найбільшою мірою особисто хвилюють респондентів (і їх сімей) також переважною більшістю носять матеріально-економічний характер і стосуються виживання (Табл.4.7). Співвідношення вагомості різних груп чинників (ми класифікували), котрі найбільшою мірою особисто хвилюють респондентів становить: 58% - проблеми матеріальних, базових потреб (п.: 1, 2, 3, 4, 6, 8, 13, 14, 24), 17% соціального характеру (п.: 5, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23), 13% особисті проблеми (п.: 7, 11, 26, 28), 11% - проблеми суспільно-політичного характеру (п.: 9,10, 12, 25). Як бачимо, люди найбільше переймаються проблемами матеріального становища, зниження матеріального рівня життя.

Із загального переліку названих проблем респондентів найбільше хвилюють проблеми: фінансових питань (25%), зростання цін (16,7%), зростання тарифів (16,7%), відсутність впевненості у майбутньому (12,5%), нестабільна економічна ситуація (12,5%), військові дії на Сході (12,5%). Завдяки процедурі спорідненого угруповування чинників, були виокремлені типові групи суспільних проблем (з визначенням коефіцієнта середнього значення) що можна розкласти у наступні рангові позиції: Група 1. «Базові матеріально-життєві страхи»: безробіття, бідність, зниження рівня життя, страх за майбутнє дітей, пониження доходів, підвищення тарифів, страх голоду, дефолт, очікування майбутнього (57.7%) ($I_{\zeta} = 2,7$); Група 2. «Суспільно-економічні ризики»: страх стосовно власного становища та впливу на нього подій в Україні, революція, нестабільність, курс валют, інфляція, згорання реформ (57.7%) ($I_{\zeta} = 3,1$); Група 3. «Поточні національно-політичні ризики безпеки»: військові дії, поранення, втрата українських земель, відсутність дій Президента щодо Донбасу та Криму, мобілізація (42.3%) ($I_{\zeta} = 3,1$); Група 4. «Особисті проблеми»: здоров`я (30.8%) ($I_{\zeta} = 2,9$); Група 5. «Державно-владий

тиск»: зміни в пенсійному законодавстві, тиск на малий та середній бізнес, неправомірні дії правових органів, свавілля влади над народом, негативні дії по відношенню до інших, відсутність професійної перспективи, збільшення податкового навантаження (26.9%) ($I_s = 2,4$); Група 6. «Суспільно-політична розруха»: зростання злочинності, зміна політичного становища (15.4%) ($I_s = 2,5$).

Таблиця 4.7 - Вагомість груп чинників

№		% до відпов.
1	зростання цін	42,3
2	фінансові питання	38,5
3	рост тарифів	26,9
4	війна	26,9
5	питання освіти	23,1
6	ніщета, убогість	23,1
7	захворювання	19,2
8	безробіття	19,2
9	майбутні події	15,4
10	політичні події	11,5
11	здоров'я	11,5
12	майбутнє українського народу, втрата незалежності	7,7
13	гроші	7,7
14	низький рівень заробітної плати	7,7
15	соціальні	7,7
16	злочинність	3,8
17	розбігання інтересів щодо вільного часу	3,8
18	діти	3,8
19	реформи освіти та охорони здоров'я	3,8
20	відсутність житла	3,8
21	відсутність страхування життя та майна	3,8
22	відсутність соціального захисту	3,8
23	відсутність можливості відпочинку та оздоровлення	3,8
24	матеріальні	3,8
25	політичні	3,8
26	психо-емоційний стан здоров'я рідних	3,8
28	особисті проблеми	3,8

Фіксація ступеня незадоволеності населення дозволяє уточнити напрям подальшого дослідження соціальної напруженості, оскільки дає можливість співвіднести її (ступінь незадоволеності) з складом і структурою соціальних суб'єктів, на яких населенням, в тій чи іншій мірі, покладається відповідальність, провина за існуюче положення справ. Порівняльний аналіз соціальних індикаторів припускає виявлення і опис контрсуб'єкта соціальної напруженості, що дозволяє виявити суть відносин напруженості.

Для з'ясування причин цих проблем, малося на увазі: ті чи інші процеси, певні установи, інституції, організації, та посадовці, представники влади, відповідно було застосовано пряме питання: «Хто або що, на Вашу думку є причиною проблем, бід українців, і Ваших особисто?». Серед переліку статистично значимих причин (Табл.4.8) було найбільше відзначено: влада (гілки влади, її структурні компоненти), корупція, Президент, уряд, зовнішні втручання у життя України (малося на увазі негативна роль Росії). Вплив внутрішніх чинників (критичне самоусвідомлення) хоч і слабо, однак виявляється як першопричини проблем та бід українців, що, котрі впливають в «українську самотність» (український менталітет, лінь, сама нація, зневіреність у хороше, небажання змінюватися).

Таблиця 4.8 - Хто або що, на Вашу думку є причиною проблем, бід українців, і Ваших особисто?»

		%
1	влада	30,8
2	корупція	26,9
3	Президент	15,4
4	Уряд	15,4
5	втручання інших країн у життя України	15,4
6	комплекс проблем	11,5
7	Верховна влада	11,5
8	місцева влада	11,5
9	відсутність управлінців з державним мисленням	11,5
10	український менталітет	11,5
11	Правові та судові органи	7,7
12	Верховна Рада	7,7
13	посадовці	7,7
14	продажність депутатів	7,7
15	лінь	7,7
16	сама нація	7,7
17	зневіреність у хороше майбутнє	7,7
18	небажання змінюватися	7,7

Звісно, «хвилюючі проблеми» можна розглядати як одну із площин чи рівнів інтегрування соціальної напруженості. Однак, з прийняттям та врахуванням психологічної складової у її формуванні, в інструментарії індикатор «хвилювання» змінено на індикатор «страху» (побоювання) як більш виразне емоційне відчуття, котре формується під впливом різних соціальних проблем. Нюансуючи та інсценуючи дане предметне поле було поставлене завдання визначення «рейтингу страхів», в системі переліку позицій, і їх квантифікації за порядково-метричною шкалою («Чи відчуваєте страх (побоювання) стосовно власного становища та впливу на нього розвитку подій в Україні (вказати та оцінити кожен позицію за шкалою: 1. - незначний, 2. – посередній, 3. - значний, 4.- панівний рівень побоювання/страху. Таким чином акцент ставиться на формування страху як наслідку дії соціальних проблем в інтегруванні соціальної напруженості.

У переліку чинників побоювань/страхів найчастіше респондентами відзначалося саме, ті, які безпосередньо мають вплив на пониження рівня та способу життя (Табл. 4.9). Військові дії (потенційна війна (п.1) – це ризик втрати всього (від власного життя, рідних, свободи, житла, матеріального становища тощо (перелік може бути великим). Страх безробіття, бідності, власного становища, зниження рівня життя – все це компоненти однієї сторони проблеми – матеріальні базові потреби. Здоров'я, як вже вказувалося – це скоріше соціальна матеріальна проблема, а не фізіологічна. Всі інші позиції: зростання злочинності, свавілля влади над народом, неправомірні дії правових органів, тиск на малий та середній бізнес, зміни в пенсійному законодавстві, нестабільність, революція – відзеркалюють суспільно-політичну кризу, що і заповнює страх за майбутнє дітей.

Таблиця 4.9 - Перелік чинників побоювань/страхів.

		%
1	військові дії	32
2	безробіття	28
3	здоров'я	20
4	бідність	16
5	власне становище	12
6	зниження рівня життя	12
7	зростання злочинності	12
8	страх за майбутнє дітей	8
9	свавілля влади над народом	8
10	неправомірні дії правових органів	8
11	тиск на малий та середній бізнес	8
12	зміни в пенсійному законодавстві	8
13	нестабільність	8
14	революція	8

«Якщо відбулося (чи відбувається) посилення Ваших проблем, напруженості, у порівнянні з минулим, то що є цьому причиною?». Це питання ініціює не скільки зміну становища, показник якого використовується у майже всіх опитувальних методиках замірів соціальної напруженості, і не вказує на кореляцію виникнення СН, скільки, за нашим задумом, фіксує (уточнює) причину можливого посилення СН (Табл. 4.10). У даному випадку ми отримуємо пряму фіксацію генеруючих чинників зростання соціальних проблем, котрі безпосередньо впливають на зростання СН.

Як бачимо, основним чином всі десять перших рейтингових позицій (п.:1-10), а також деякі інші неосновні чинники (п.: 15, 17, 18, 19,20, 21, 23) вказують на пряму, і чи не єдину причетність влади до проблем людей. Виникає питання методологічного характеру: що турбує (які проблеми), чи що стало причиною посилення Ваших проблем?», котре потребує розв'язки для побудови методики виміру СН.

Таблиця 4.10 - Чинники посилення проблем

		%
1	корупція	20
2	політична криза	16
3	злочинна влада	16
4	економічна ситуація в країні	16
5	неправомірні дії всіх гілок влади	12
6	неефективність дій Уряду	8
7	економічна криза	8
8	відсутність позитивних реформ	8
9	погіршення економічної ситуації в країні	8
10	фінансова нестабільність	8
11	вік	8
12	війна	8
13	ситуація в місті	8
14	відсутність впевненості на майбутнє	4
15	слабкість опозиції	4
16	особисті проблеми	4
17	невиконання владою обіцянок	4
18	політики, їх некомпетентність	4
19	інфляція	4
20	безробіття	4
21	збільшення цін на продукти харчування	4
22	екологія	4
23	робота (відсутність, зміни)	4
24	телебачення	4

Внутрішні чинники. Як відомо, причини виникнення СН можуть бути найрізноманітнішими: від зовнішніх об'єктивних, до суб'єктивних – специфіки сприйняття їх кожним суб'єктом, різно-політичних, економіко-майнових, правових, соціокультурних та інше. Це і: реальні утиски інтересів, потреб і цінностей людей; неадекватне сприйняття змін, що відбуваються в суспільстві або окремих соціальних спільнотах; невірна або спотворена інформація про ті або інші (реальні або уявні) факти, події і т.д. Можна сказати, що це найбільш складний і найменш досліджений рівень інтегрування СН. В це предметне поле ми вкладали різні потенційно валідні сторони (аспекти), що характеризують певні проблемні вузли інтегрування СН: протиріччя із номінуючими правилами взаємодії, внутрішні установки, психологічний стан, індивідуалізація соціальних практик, соціальна терпимість, довіра та інше.

Показник («В чому вбачаєте проблему у складеній ситуації?») структурований з 3 позицій («Неспроможність підлаштуватися», «Небажання підлаштуватися», «Я не знаю, що мені робити, як діяти»), за порядково-метричною шкалою (Меншою мірою/ Певною мірою /Значною мірою), з визначенням Індексу середнього значення ($\text{Max. } I_{\zeta}=3$).

Серед зазначених суб'єктивних проблем, що також певною мірою інтегрують СН «неспроможність підлаштуватися» до змін знаходять

найбільшого вираження ($I_{\zeta} = 1,9$; $n=92\%$), «небажання підлаштуватися» - $I_{\zeta} = 1,9$; $n=73\%$, «я не знаю, що мені робити, як діяти» - $I_{\zeta} = 1,6$; $n=76\%$). Таким чином «неспроможність» та «небажання» адаптуватися до змін, ситуації певною мірою ($\text{Max.}I_{\zeta}=2$) виявляються у внутрішніх суб'єктивних проблемах в інтегруванні СН, і дещо менше – певна розгубленість («я не знаю, що мені робити, як діяти»).

В оцінці пріоритетності зазначених причин власного кризового становища (показник структурований з 2 позицій («Марні мої зусилля, складність адаптуватися - суб'єктивний чинник, та «Дуже велике нагромадження проблем - об'єктивний чинник, за порядково-метричною шкалою: з визначенням середнього значення ($\text{Max.}I_{\zeta}=3$), об'єктивний чинник «дуже велике нагромадження проблем» має вище значення ($I_{\zeta} = 2,3$), ніж суб'єктивний чинник «Марні мої зусилля, складність адаптуватися» ($I_{\zeta} = 1,8$).

Це окремі соціальні проекції суб'єктивної складової генерування СН. Однак існують прояви (симптоми) емоційної складової СН : негативні переживання, страх, депресія, роздратування, озлоблення), необхідність фіксації яких у замірах СН нагальна. Наступні 2 вимірювальні компоненти уможливають фіксувати відповідні до СН характеристики психологічного стану.

У першому варіанті в інтерв'ю була застосована номінальна (упорядкована) шкала (Табл.4.11). Більше половини респонденти (52%) все ж відчують «незадоволеність і пригніченість»; трохи менше половини (44%) такого майже не відчували, знаходячись у « більш-менш рівному емоційному стані»; і лише близько 4% постійно знаходилися у піднесеному задоволеному стані.

Таблиця 4.11 - Протягом останніх декількох місяців Ви відчували більше? (%)

	%
Незадоволеність, пригніченість, чи:	52
Не відчував такого, був більш-менш рівний емоційний стан чи:	44
Навпаки, було піднесення, задоволеність.	4

Однак, такого типу шкала проявляє низьку чутливість, а при формалізації цього питання і відповідного перетворення номінальної шкали у порядкову є можливість кількісно виміряти цей показник. При доволі не складній процедурі ми вираховували Індекс середнього значення прояву незадоволеності і пригніченості: $I_{\zeta} = 0,48$ (при двополярній шкалі, $-1/1$) , або $I_{\zeta} = 1,48$ (менш коректно при однополярній шкалі).

У другому варіанті («При усвідомленні, сприйнятті Ваших проблем (що Ви назвали), наскільки сильно (як часто) ви відчували/відчуваєте нижчезазначені симптоми: «гнів» (психо-емоційний рівень СН), «страх» (підсвідомий психо-соціальний рівень прояву СН), «відчуття несправедливості, образи» (психо-соціальний рівень прояву СН, відносна депривація) , «переживання (усвідомлений страх) за майбутнє») була застосована порядкова

шкала з 5-рівневою чутливістю («дуже слабо», «слабо», «помірно», «відчутно», «дуже сильно») (Табл.4.12.).

Таблиця 4.12 - Позиції психо-соціальної симптоматики (рівень відчуття).

	Гнів (%)	Страх (%)	Відчуття несправедливості	Переживання (усвідомлений страх за
дуже слабо	36	8,7	4,3	16
слабо	16	60,9	13	36
помірно	28	17,4	34,8	40
відчутно	20	13	13	8
дуже сильно	0	0	34,8	0
	(I _с)=2,3	(I _с)=2,0	(I _с)=3,7	(I _с)=2,3

Квантифікуючи самооцінку проявів власних симптомів психо-соціального рівня (визначення Індекса середнього значення - I_с), результати опитування показують:

1. симптоми «гніву», «страху» та «переживання (страх) за майбутнє» виявляються (у статистиці, так як порівняльних даних немає) трохи нижче середнього рівня (між слабо та помірно);

2. «відчуття несправедливості» виявляються значно вище середнього рівня (між помірно і відчутно);

3. дані симптоми проявляються і корелюють із зовнішніми чинниками матеріально-соціального рівня та чинниками обмеження прав та свобод, що в результаті зводиться до абсолютної та відносної депривації, а значить валідизують відповідний інструментарій;

4. кількісна структура співвідповідності позиції-значень вимірювальної шкали вказує на прийнятний рівень її чутливості.

У концептуалізації СН припустимо має місце протиріччя індивідуалізації соціальних практик, зокрема у реалізації життєвих потреб, інтересів, ведення власних справ, відповідних дій, стилю життя. Відповідно, у з'ясуванні деяких проблемних вузлів та припущень було проведено зондування щодо перевірки цього питання. Для цього було закладена відкрите питання з кількома варіантами відповідей: «Як Ви вважаєте, хто, або що своїми діями ускладнює реалізацію Ваших нагальних потреб, інтересів, відповідних дій, ведення власних справ, стилю життя?». Відповідне кодування відповідей дозволило упорядкувати їх за частотою (Табл.4.13). Їх аналіз дозволяє зробити висновок: перше, що ускладнює життєдіяльні сторони українців (респондентів) – це всілякі неконструктивні дії влади під різними форматами (п.: 1,2,4,7,8,9,10,11,12,15,16,17,18,19,21,23,25), відносин величина яких у відповідях складає (приблизно) 62,4%; нижче, за впливовістю займають проблеми та причини особистого характеру (п.: 5,13,14, 22,24,26,27,28) – 20,3,%; далі – наявні зовнішні обставини не пов'язані із владою (п.: 3,6,29,30) – 15,4%, саме суспільство (п.: 20) – 1,8%.

Таблиця 4.13 - Чинники ускладнення реалізації нагальних потреб, інтересів, стилю життя?

		%
1	влада	34,6
2	Уряд	19,2
3	фінансові можливості	19,2
4	органи місцевої влади	11,5
5	лінь	11,5
6	нестабільність	7,7
7	безалаберність влади	7,7
8	органи центральної влади	7,7
9	судові та правоохоронні органи	7,7
10	Президент	7,7
11	Верховна Рада	7,7
12	корупція	7,7
13	Я	7,7
14	життєві особисті обставини	7,7
15	бюрократія	3,8
16	незахищеність населення в законодавчому праві як споживача, так	3,8
17	кабінет міністрів	3,8
18	не зреформованість більшості сфер суспільного життя;	3,8
19	відсутність верховенства права	3,8
20	суспільство	3,8
21	байдужість влади(посадовців) до моїх проблем	3,8
22	нестача часу	3,8
23	бюрократичні схеми	3,8
24	здоров'я	3,8
25	фіскальна служба	3,8
26	освіта	3,8
27	страх	3,8
28	вік	3,8
29	Росія	3,8
30	США	3,8

Звісно, при збільшенні кількості опитувань (інтерв'ю) кількість відповідей була б більш різноманітною, однак їх групова структура та відносна співзначимість суттєво не відрізнялась би. Результати відповідей вказують на великий вплив (2/3 відповідей) неспроможності інституту влади та її деструктивних дій у формуванні соціальної напруженості населення та підтверджують попередні положення про вплив зовнішніх чинників на СН.

Наступний індикатор за задумом фіксує рівень відчуження влади від суспільства в оцінці кожного респондента: «Наскільки сильно відчуваєте ігнорування влади щодо Ваших життєвих проблем (потреб, інтересів)? (трирівнева порядкова шкала), (Табл.4.14), за яким індекс середньої величини (I_c) становить 2,4 (між позиціями «посередньо» та «сильно»).

Таблиця 4.14 - Рівень ігнорування влади.

	%
Слабко	8
Посередньо	42
Сильно *Max.I _с =3.	50 (I _с)=2,4

Таким чином, ігнорування владою проблем простих людей відчувається, за оцінкою респондентів, доволі високим. Це, у свою чергу і породжує недовіру до влади і підвищує напруженість.

Довіра до влади. Практично всі соціологічні дослідження до складу системи показників соціальної напруженості неодмінно вносять та використовують ознаки не/довіри до уряду, влади, керівників нижчих рангів, оцінки дотримання прав людини та багато іншого. Довіра є одним з найбільш традиційних варіантів вивчення мікро і макросоціальних процесів взаємини в суспільстві. У науковій літературі довіра розглядається як фундамент будь-якого суспільства [1; 2]. У аспекті соціальної напруженості цей предмет розглядається саме як інституційна довіра.

Зниження рівня довіри політичним інститутам – це одна з невід'ємних рис розвитку соціальної напруженості, оскільки саме в політиці влади, у неможливості вирішити назрілі проблеми, в байдужості до простих громадян країни люди бачать причину незадовільної ситуації, що склалася. Все це у результаті призводить до зниження довіри до влади. Але стверджувати, що саме показник недовіри завжди інтегрує соціальну напруженість і викликає протестний настрій не є правильним. Ми н'юансували та проаналізували репрезентативні сторони недовіри до влади, щоб дати оцінку валідності даних показників до замірів СН.

Перший індикатор: «Кому Ви чи не найбільше не довіряєте із Центральних інститутів влади?» (Табл. 4.15) персоналізовано номіналізує рейтинг недовіри до влади. Це дає лише скласти рейтинг недовіри.

Таблиця 4.15. Кому Ви чи не найбільше не довіряєте із Центральних інститутів влади?

	%		%		%
Президенту	56	Прокуратурі і судам	16	ЦВК	4
Верховній Раді	40	Голові нац. банку	12	Конституційний Суд	4
Кабінету міністрів	24	нікому не довіряю	8	СБУ	4
Уряду	16	всім інститутам влади	4	Мін-ву	4
голові МВС	16	Міністру внутрішніх справ	4	Нац. банку	4
Прем'єр міністру	16	Міністерство освіти і науки України	4	поліції	4

Наступний індикатор («Хто з них найбільше Вас дратує, злить?») серед переліку недовіру нюансує і уточнює об'єкт роздратування інституту влади (Табл. 4.16).

Таблиця 4.16. Хто з центральних гілок влади найбільше Вас дратує, злить?»)

	%		%
Президент	33,3	депутати	8,3
Верховна рада	20,8	Гонтарева	4,2
всі	16,7	Гройсман	4,2
Міністерство освіти та науки	8,3	Генеральна прокуратура	4,2
Уряд	8,3		

Звісно, статистично не значимі позиції ми зараз не розглядатимемо із-за їхньої випадковості при такому методі опитування, однак більшість їх дублюють і поповнюють вищі за рейтингом позиції.

Аналогічні обстеження ми провели і по відношенню до місцевої влади Найбільшою недовірою користуються : (див.Табл.4.17).

Таблиця 4.17 - Рейтинг недовіри.

		%
1	обласна рада	34,8
2	мер	26,1
3	міська рада	26,1
4	прокуратура	17,4
5	місцевий голова	17,4
6	судам	17,4
7	районна держадміністрація	13
8	всім інститутам влади	4,3
9	поліція	4,3
10	податкова інспекція	4,3
11	нікому не довіряю	4,3
12	Казначейство	4,3
13	голова ОДА	4,3
14	депутатський корпус міськради	4,3
15	обласна держадміністрація	4,3
16	совбез	4,3
17	мій начальник	4,3

Найбільшу роздратованість викликають (див.табл. 4.18):

Таблиця 4.18 - Чинники роздратованості.

		% к ответ
1	місцевий голова, мер	33,3
2	депутати міської ради	13,3
3	всі	13,3
4	Обласна рада	6,7
5	прокуратура	6,7
6	районна держадміністрація (РДА)	6,7
7	Київенерго	6,7
8	рідне місто	6,7
9	начальник	6,7

Сама по собі недовіра є абстрактне поняття, котре вимагає процедури інтерпретації та операціоналізації. Вона повинна проявлятися у конкретних діях її носіїв, і ефективно діє у поєднанні з іншими симптомами, над пошуком яких і потрібно працювати. Такими її компонентами було припустимо визначено ознаки: ігнорування, скептицизму, саботажу, очікування на конструктив.

Індикатор ігнорування до влади («Чи проявляєте Ви певне ігнорування до влади (і до центральним і місцевим органам?)») показав, що: скоріше ні – 15%, важко сказати однозначно - 39 %, скоріше так - 46%. Відповідна процедура квантифікації дозволяє зробити замір цього симптому (Індекс середньої величини): $(I_{\zeta})=0,31$.

Симптоми ігнорування можуть проявлятися як:

1.«Скептичне ставлення до дій влади», з постійною критикою в її адресу (пасивна форма): меншою мірою - 21%, певною мірою – 46%, значною мірою – 33%, $(I_{\zeta})=2,1$.

2. «По можливості усвідомлене ігнорування (невиконання) владних розпоряджень», вважаючи їх неприйнятними для Вас» (умовно активна форма): меншою мірою - 48%, певною мірою – 33%, значною мірою – 19%, $(I_{\zeta})=1,7$.

Інша сторона недовіри – це, в обернено пропорційній формі потенційне очікування (надія) прийнятних для опонента дій, що сприяють покращенню ситуації та зменшення проблем: «Чи очікуєте щось від влади на покращення ситуації в країні, покращення життя людей?»: скоріше так - 44%, скоріше ні - 56%, $(I_{\zeta})= - 0,12$.

Соціальна терпимість. Досить часто соціальна напруженість існує в латентній формі, не проявляючи себе зовні. Цьому багато в чому сприяє відсутність або дуже слабе реагування сторін на конфліктогенним фактор, тобто їх толерантність або терпимість. Потрібно сказати, що в науковій літературі ці поняття практично тотожні, але є і свої винятки або «але ...», тут існують свої протиріччя. По-перше, сама категорії «соціальна терпимість» в соціології поки розроблена слабо і практично одностороннє. З іншого боку, наявне знання про неї вказує на загальність категорії соціальної терпимості і пояснює її багатоплановість та багатозначність. Концептуалізуючи поняття «терпимість», ми будемо виходити із досить розгорнутої психо-семантичної системи зв'язків у «вітчизняній» мовній культурі. У своєму розумінні ми будемо дотримуватися тієї нерозробленої ще в соціології позиції, що вихідним в даному випадку буде поняття «терпіти», що тлумачиться, зокрема за С.Ожеговим, як: «покійно і стійко переносити що-небудь неприємне, небажане; миритися з наявністю, існуванням кого-небудь (чого-небудь), допускати що-небудь; відчувати що-небудь неприємне, важке; бути таким, що можна відкласти, почекати [3].

Саме цей підхід «розвиває» терпимість як соціальну стійкість - певний мікс придбаної у повсякденності життєвої стійкості (стійкості до невизначеності). Риси терпимості людей пов'язуються з необхідністю компенсувати і пом'якшити істотні соціальні протиріччя стратифікованого суспільства – свого роду як ресурс смирення з існуючими в суспільстві

змiнами, котрi багато в чому суперечать iнтересам iндивiда, зачiпаючи його потреби i створюючи йому проблеми. Саме з цього ми будемо виходити, розглядаючи соцiальну терпимiсть як ресурсну систему, з її структурою та можливостями.

Так званий «блок терпимостi» нами був синтезований компонентами її предметностi, структурної операцiоналiзацiї, – те, що формує ресурсну систему «супротиву» соцiальнiй напруженостi та оцiнкою її дiєвостi. Це, переш за все: матерiальний чинник, соцiальна стресостiйкiсть, розумiння поточних ситуацiй у суспiльствi.

Першими iндикаторами її було визначено оцiнка потенцiйностi (наявностi) альтернатив вирiшення соцiально-матерiальних проблем як депривацiйного базису.

1. Наявнiсть та оцiнка матерiального ресурсу: «Чи є у Вас (хоч би тимчасова) матерiальна альтернатива, у разi втрати основного (формального) джерела доходу сiм'ї» (шкала Гутмана): скорiше так - 50%, скорiше нi- 50%. А чи була ранiше?: скорiше так – 61% скорiше нi – 39%. Як бачимо, у половини респондентiв була i є альтернатива матерiального забезпечення, хоча, у бiльшостi респондентiв вона дещо зменшилася. Втрата стабiльно можливого основного та додаткового заробiтку ставить людину та її сiм'ю перед ризиком можливого жебрацького становища. Даний депривацiйний фон породжує (пiдвищує) напруженiсть i змушує людей по – рiзному дiяти. Сценарiї тут не мало. Однi активно зводяться (вдало/невдало) до пiдлаштування до поточної ситуацiї, пошуку роботи, заробiткiв, витрачаючи на пошуки життєвий потенцiал. Iншi – задовольняються набутиим, результативнiстю своєї дiяльностi, закрiплюються на нових позицiях у складному адаптацiйному механiзми з рiзним соцiальним настроєм.

В екстраполяцiї на самооцiнку можливої реалiзацiї адаптивного поведiнкового ресурсу з використанням власного соцiального капiталу (« Як ви гадаєте, чи є у Вас (чи знайдете) можливiсть завдяки власним умiнням, або друзям чи знайомим привлаштуватися задля отримання нового (альтернативного) джерела доходу?»), бачимо, що респонденти налаштованi оптимiстично : скорiше так – 77%, скорiше нi – 23%. Така можливiсть була ранiше (скорiше так) - у 77%, не було (скорiше нi) - у 23%. Це є свiдченням того, що, спiвоцiнюючи об'єктивнi можливостi та власнi адаптсоцiальнi ресурси, люди проявляють певну активнiсть у цьому напрямку.

Торкаючись деяких аспектiв полiтичної культури, соцiально-полiтичної толерантностi чи громадянської позицiї, нами був вибудований iндикатор толерантностi (суспiльно-полiтичної, вiдповiдно до локальної предметностi дослiдження): «Оцiнюючи, те що робиться в країні, наскiльки цi позицiї є для Вас прийнятними: «Я, все ж iз розумiнням ставлюсь до труднощiв держави i власних, вважаючи i надiючись, що ця кризовiсть є тимчасовою», можна провести певну розвiдку установок конкретної людини на характер сприйняття поточної проблемної ситуацiї: скорiше так - 28%, важко сказати однозначно -

28%, скоріше ні – 44%. Згідно відповідей респондентів, у людей загалом втрачається довіра і терпіння до поточної ситуації.

З цим, ми переходимо до розгляду так званої шкали терпимості – визначення характеру та величини різних установок (їх чинники, мотиваційність), що формують чи стримують потенційність протестної активності.

Широко застосовуване запитання «Що, на Вашу думку, краще — терпіти всілякі матеріальні труднощі заради збереження в країні порядку, миру та спокою, чи у випадках значного погіршення умов життя виходити на вулицю з протестом?» показує досить загальне співвідношення (загальний розподіл) тих, хто не/налаштований (не/готовий) відстоювати власну гідність, права тощо: потрібно за будь-яку ціну зберігати порядок, мир та спокій - 15%, важко сказати- 31%, потрібно активно протестувати проти постійного погіршення умов життя – 54%. Однак, він цілком валідний у формуванні індексу терпимості. Для підвищення влідизації даного індикатора, була здійснена процедура переведення заданої предметності в одну полярність – інтолерантність: «Наскільки ладні Ви терпіти всілякі матеріальні, політичні та інші негаразди, умов Вашого життя?» з порядковою тривірневою шкалою: 1. можна ще терпіти - 42%; 2. терпіти вже не можна – 39%, 3. терпець закінчився, я в певній розгубленості - 19%. Дані цих двох індикаторів не суперечать а доповнюють один одного у формуванні агрегованого індексу терпимості.

Показники «історії» відстоювання та готовності відстоювати власні права можуть нести інформаційний ресурс у формуванні, як «шкали терпимості», так і «шкали протестності». Так, перший індикатор – «Чи траплялися у Вас випадки відстоювати власні права, перед неприйнятними для Вас діями державних установ»? : так – 60%, ні – 40%, може слугувати уточнюючою характеристикою, без використання в агрегованій індексації, так як він по-різному може впливати на сценарій розвитку СН. Інший – «Чи готові Ви відстоювати власні права всілякими засобами?» : так – 83%, ні – 17%, $I\zeta = 0,66$ – має більший гносеологічний потенціал. Готовність відстоювати власні права – це прояв активної форми самозахисту, з'ясування істинності речей, ситуації, що стосується опонента, однак ототожнювати з протестом не варто. Це суб'єктивний ресурс до протесту. Стосовно протестних дій, то під соціальним протестом можна розуміти заперечення соціальної дійсності, принципів суспільного устрою, незадоволення існуючими порядками й інститутами влади, виступи проти окремих аспектів їх політики. Тому, як суб'єктивний ресурс до протесту індикатор «готовності відстоювати власні права» варто включати до замірів як агрегативного компонента в індексації СН.

Однак, потрібно ще й з'ясувати чинникові та мотиваційні аспекти готовності чи неготовності до відстоювання власних прав. Відкритим питанням були з'ясовані основні цьому чинники (Табл.4.19, 4.20). Цілком логічними у рейтингу значимості виявилися одностипні чинники відчуття власної гідності, справедливості (22,7%) та бажання жити вільно по-людськи (18,2%). Інші позиції доповнюють їх своєю конкретністю (Табл. 4.19).

Таблиця 4.19 - Мотиви готовності відстоювати власні права.

	%
відчуття власної гідності, справедливості	22,7
жити вільно по-людськи	18,2
заради майбутнього процвітання України та добробуту дітей	13,6
це моє право	13,6
протидіяти свавіллям влади	9,1
тому що достало	9,1
нетерпимість до несправедливості	9,1
для збереження спокою та злагоди у сім'ї	4,5
принципи	4,5
коли закипить	4,5
особисті інтереси	4,5

Серед тих, хто не готовий відстоювати власні права головною перешкодою вважають: марну трату сил, очевидну безуспішність, відсутність організаційної сили, лідера (Табл. 4.20). У ці узагальнені чинники закладено більше – мається на увазі: пасивність суспільства, український менталітет, корупція та відомча запорука, міфічна «мафіозність» української влади.

Таблиця 4.20 - Чинники неготовності відстоювати власні права (%).

	%
ні до чого не призведе	33,3
радикальні дії втрачають зв'язок з раціональністю	16,7
відсутність організаторів супротиву, лідерів	16,7
можу ще терпіти	16,7
вік	16,7

В індикаторі самоусвідомлення сенсу участі у протестних акціях було закладено вияв характеру самооцінки позиції щодо не/підтримки протестних дій, порогу заниженої самооцінки, прояву інертності чи екстернальності: «Наскільки одна із цих позицій стосовно участі у протестних акціях є для Вас прийнятною?»:

- я не бачу сенсу (користі, ефективності) від моєї участі у протестних діях (від мене нічого не залежатиме) - 27%

- я ще не знаю чи є в цьому якийсь сенс - 46%

- все ж я бачу сенс моєї участі (я можу впливати на ситуацію) - 27%.

У даному випадку є можливим чисельне замірювання даного індикатора ($I_{\zeta} = 0$, «нульовий» індекс), котрий фіксує зміни установок: або на розчарування та інертність населення, або на одержимість активно відстоювати власні права у можливому протистоянні із опонентом – владою.

Більш ширша палітра чинників, що утримують від участі вже у радикальних протестних діях виявлена за відповідним індикатором: «Що утримує Вас від участі у радикальних діях?» (закрите питання) : відсутність таких - 36%, боязнь репресій - 28%, відсутність організованості - 24%, інше - 20%, та відкрите питання (Табл. 4.21).

Таблиця 4.21 - Чинники утримання від участі у радикальних протестних діях (відкрите питання). %

	%
не бачу сенсу	25
зберегти порядок в країні	20
терпіння	10
не критичність ситуації і відсутність ідеї, "гідної" щоб за неї вмирати	10
страх	10
діти	5
статус	5
страх перестати себе контролювати	5
сім'я	5
політична система	5
люди	5
радикальні дії втрачають зв'язок з раціональністю	5
немає бажання	5

Як видно з відповідей респондентів, відзначені ними причини стримання від участі у акціях протесту стосуються багатьох аспектів соціального та особистого характеру.

Протестні настрої та ступінь радикалізму. Дослідження протестних настроїв в опитувальних методиках, як правило починається з «периферійних» розвідок, думок і оцінок населення стосовно протестних акцій, відношення до них тощо. Відповідні їм індикатори носять допоміжну корегуючу інформацію:

«Як Ви вважаєте, наскільки зараз високими (сильними) є протестні настрої в країні, і наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав? Наскільки нинішня соціально-політична та економічна ситуації в країні загрожує черговим вибухом, новим Майданом?» (однополярна порядкова 3-5 ступенева шкала (табл.4.22)).

Таблиця 4.22 - Ступінь загрозливості ПН.

	%	
Загроза дуже низька	8	При заданій шкалі можливі протестні настрої в країні оцінені (від 1 до 4) респондентами як вище середнього: 2,6 (рівень (імовірність) між «не високим» і «суттєвим»)
Ймовірна але не висока	44	
Суттєва	32	
Дуже висока	16	$I_{\zeta} = 2,6$

В інтерв'ю, інтерпретативне до заданого індикатора інтерв'ю є більш узагальнюючим та ємкісним, тому, при використанні його в кількісних

опитуваннях варто розділити його на 2 предметні рівні: 1. протестні настрої як стан, рівень напруженості; 2. імовірність їх переростання у масові виступи.

З метою уточнення мотиваційної прийнятності підтримки акцій протесту, корегування можливого дієвого порогу суб'єкта пропонується задіювати наступний індикатор: «Які за характером ті чи інші акції протесту Ви підтримуєте? (за трьохрівневою однополярною шкалою, (Табл. 4.23).

Таблиця 4.23 - Ступінь підтримки акцій протесту.

	Слабка підтримка	Посередня	Сильна підтримка	I _с
1. Всі підряд, головне, що протестують проти влади	62%	33%	5%	1,4
2. Лише ті, які на мою думку актуальні, доречні, справедливі	12%	21%	67%	2,5
3. Лише, ті які мають лише відношення до моїх інтересів проблем	38%	24%	38%	2,0

Як показує Індекс середнього значення (I_с), населення більш налаштоване до підтримки не всіх підряд (головне, що проти влади), а актуальних, доречних, справедливих акцій, і які не обов'язково мають пряме відношення до особистих проблем. Зростання індексу підтримки всіх підряд акцій вказуватиме на підвищення рівня протестності населення. За характером та ступенем охоплення протестності, цей індекс має найбільшу вагу.

Рівень готовність участі у протестних акціях як видається уточнюється екстраполяцією через «бачення» себе у подібних акціях, квазіучасті, імовірного сценарію. Це не проста умовивідна процедура, яку «прокручує» у собі кожна людина, коли стає перед вибором «бути чи не бути»: «Чи бачите себе (уявляєте, готові до участі) в активних акціях протесту? Чи готові Ви до радикальних дій»: ще не бачу/не уявляю/не готовий (скоріше ні) - 31%, важко сказати однозначно – 46%, однозначно бачу/уявляю/готовий (скоріше так) - 23%, I_с = 1,9.

Звісно тут спрацьовує і так званий «парадокс Леп'єра», однак, він завжди спрацьовує у запитаннях «прийняття участі» у різних акціях. Тому, потрібно аналізувати співвідношення (у даному випадку - I_с) між установкою на участь її екстраполяцією. У даному випадку вони різняться: «Якщо такі місцеві мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?»: скоріше ні - 15%, не визначився - 39%, скоріше так - 46%, I_с = 2,3.

«Що може спонукати Вас (Які мотиви) піти на відкритий протест? (Болючі теми, напрямки, що змусять до радикальних дій?)» (однополярна порядкова трьохрівнева шкала). Даний поліпредметний індикатор уточнює мотиваційну структуру участі у акціях протесту (Табл. 4.24). (Попередньо це питання застосовувалося у відкритій формі – блок «Соціальна терпимість»). Як бачимо, найвищий мотиваційний показник «протидії владі ускладнення нею життя для суспільства» (п.4), «соціальна безвихідь» та «загроза потреб..., нормального розміреного життя...» (п.:1, 3), що, багато у чому сходяться.

Таблиця 4.24 - Спонукальні мотиви відкритого протесту.

	Слабше	Певною мірою	Перш за все	I _с
1. Соціальна безвихідь	33 %	31 %	37 %	2,05
2. Одержимість зробити зміни (впевнений, що можу змінити своє становище, і вирішити загалом проблему)	25 %	58 %	17 %	1,9
3. Під загрозою мої потреби, інтереси, цінностей (нормальне, розмірене життя, розвиток, стиль життя)	4 %	50 %	46 %	1,96
4. Суперечність інтересів з боку влади, генерування нею труднощів, ускладнення нею життя для суспільства	24 %	24 %	52 %	2,3
5. Показати, щоб з Вами рахувалися (помста владі)	69 %	26 %	5 %	1,37
6. «Сприяння» новій силі стати при владі	47 %	41 %	12 %	1,65

В аналізі міри готовності населення України до участі в різних формах протесту важливим показником у цьому контексті виступає індекс дестабілізаційності протестного потенціалу. Шкала індексу включає перелік акцій протесту, серед яких людина відзначає лише ті, в яких вона готова брати особисто. «Критичне» значення індексу «сигналізує» про готовність населення до масових акцій [4]. Цей інструментально-вимірювальний компонент має своє виважене методологічне обґрунтування та історію. Для забезпечення можливості побудови інтегральних показників соціальної напруженості, що дозволяють оптимізувати моніторингові дослідження, була проведена процедура експертного оцінювання (за 11-балльною шкалою) різних акцій протесту за рівнем їх загрози для порушення порядку і стабільності. За критерієм рівня ступеня небезпеки акцій соціального протесту були ранжовані різні акції в порядку, до відповідного їх рівня легітимності і можливості її переростання в озброєний конфлікт. Виходячи з цього, найбільш небезпечними експерти рахують такі акції, як створення озброєних груп, незаконні мітинги і страйки, бойкот державних рішень тощо. У даному випадку він широко застосовується у відповідних дослідженнях, і не потребує модифікації (можливо, лише рівень використання його вимірювального ресурсу).

У контексті нашого застосування (наявного якісного опитування з процедурою квантифікації значень) була обрана однополярна трирівнева порядкова шкала, що дозволяє визначити індекс середнього значення потенційної участі у кожній акції протесту (Табл.4.25): «У разі, коли порушено Ваші права та інтереси, які заходи та засоби відстоювання своїх прав Ви вважаєте за ефективні і припустимі настільки, що Ви готові самі взяти в них участь?»

У порівняльних дослідженнях є можливість співпорівнювати індекси і використовувати зповна вимірювальний ресурс даного інструментального компоненту.

Таблиця 4.25 - Потенційна участь у акціях протесту.

	Мало імовірно (%)	Можливо так (%)	Однозначно так (%)	I _с
1. Участь у передвиборчих кампаніях	28 %	28 %	44 %	2,2
2. Збирання підписів під колективними петиціями	42 %	39 %	19 %	1,8
3. Законні мітинги і демонстрації	30 %	39 %	31 %	2,0
4. Погрожування страйком	44 %	28 %	28 %	1,8
5. Бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади)	50 %	33 %	17 %	1,7
6. Несанкціоновані мітинги і демонстрації	72 %	17 %	11 %	1,3
7. Незаконні страйки	78 %	17 %	6 %	1,2
8. Голодування протесту	89 %	11 %	0	1,1
9. Пікетування державних установ	47 %	32 %	21 %	1,2
10. Захоплення будівель державних установ, блокування шляхів сполучення	76 %	18 %	6 %	1,3
11. Створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань	80 %	20 %	0	1,2
12. Інше *(8 %)	50 %	0	50 %	2,0

Реальність перспектив майбутнього. Планування та усвідомлення перспектив реальності на майбутнє це також складний соціопсихологічний феномен. Усе соціальне буття людини є спрямованістю на цілі, які знаходяться у більш-менш віддаленому майбутньому. Особистість пристосовується до майбутнього, прогнозуючи його, розробляючи життєві плани, програми, усвідомлені й не усвідомлені остаточно орієнтири.

Цінність, значущість різних складових, що формують суспільні умови життя визначається індивідуальними перспективами, поглядом у майбутнє, формування таких життєвих перспектив, котрі допомагали б людині підвищити самоповагу, віднайти власну ідентичність (Ф. Мелджес).

Життєві цілі, відбиваючи потреби особистості, і виступаючи безпосередньою характеристикою її життєдіяльності, виражають найважливіші інтереси людини на даному етапі життєвого шляху і підпорядковують собі всі інші, другорядні цілі. Постановка життєвих цілей має відбуватися з урахуванням реальних можливостей їх досягнення (Г. Сельє). У протилежному випадку, виникає загроза стресу "зруйнованої надії" — досить небезпечного зі стресів. Якщо в людини відсутні або під загрозою ресурси майбутнього, то на людину очікує криза смисловтрати. Людина сподівається на позитивні зміни життєвих обставин у майбутньому, можна сказати – на нову смугу. Але ці зміни можуть не відбуватися чи початися набагато пізніше, і тоді залежно від ступеня неузгодженості між уявною перспективою та реальністю зростає почуття невдоволеності, напруги. Особливо гостро ця взаємозалежність людини і часу відчувається в умовах соціальної, політичної та економічної нестабільності. Постійна зміна умов життя змушують людину по - новому переживати час власного життя, переосмислювати, змінювати цілі, плани, очікування. Дані в працях Г. Сельє і Ч. Спілберга показують, що ситуація очікування неприємної

події людиною переживаються важче, ніж сама подія. Сьогодні велика кількість людей охоплені синдромом футурошоку (страх перед майбутнім), наслідком чого є втрата нормальної адекватної орієнтації не тільки у часі, а й в оточуючому людину соціальному середовищі, що призводить до відсутності у людей відчуття самореалізації, зламу системи цінностей, зростання рівня апатії, дезорієнтації, масових неврозів та невмотивованих вчинків, соціальної напруженості [5]. Можна це вважати відлунням депривації.

Показник перспективи реальності на майбутнє часто використовується у дослідженнях соціологічного та психологічного плану: «соціальний настрій», «життєві перспективи», «конструювання майбутнього», «соціальний захист» «соціальна напруженість» та інші. Виявлено, що людей не задовольняє відсутність життєвих перспектив. Тому, до складу системи показників соціальної напруженості обов'язково входять ознаки, що характеризують сферу суб'єктивного: альтернатив розвитку подій у найближче майбутнє, песимістичні оцінки майбутнього, як симптоми соціальної напруженості.

Аналіз психологічного потенціалу соціального протесту (емоційної напруженості) у низці відповідних досліджень здійснювався на підставі застосування зокрема показника «емоційно-оцінкового ставлення до майбутнього (питання анкети: "З якими почуттями Ви думаете про завтрашній день, про майбутнє?"). Отримані дані, із застосування даного індикатора у нашому дослідженні показують, що: по-перше цей чинник присутній серед інших у якості компонента, симптомів соціальної напруженості: «зневіреність у хороше майбутнє», «страх за майбутнє дітей», «відсутність впевненості на майбутнє»; по-друге, дослідження його деяких відповідних сторін показує деяку синхронність із соціальною напруженістю (Табл. 4.26). Значення соціальної напруженості корелюють симптоматично з оптимістичністю/песимістичністю «про майбутнє». Виходячи з заданої (двополярної) шкали, в основному вони носять характер «неоднозначності», з невеликим негативним відтінком.

Таблиця 4.26 - «Які почуття, виникають у Вас, коли Ви думаете про своє майбутнє?»

	%	
Крайнє негативні	4	
Загалом песимістичні	23	
Неоднозначні	46	
Загалом оптимістичні	27	$I_{\zeta} = - 0,04$

Більш детальне обстеження цього показника (відкрите питання «Чому так думаете, що спонукає так думати? (Табл.4.27) вказує головним чином на проєкції різно-деприваційної симптоматики.

Висновки. 1. До основних причин, які спричиняють вірогідність масової участі населення в різних акціях соціального протесту можна віднести такі характеристики соціальної ситуації і політичної культури населення як: високий рівень незадоволеності населення умовами життя (насамперед

матеріально-економічними); низький рівень політичної ефективності - відчуття людиною можливості здійснення впливу законним (легітимним) шляхом на соціальні процеси і політичні рішення, що зачіпають його безпосередні інтереси; рівень довіри/недовіра до офіційних структур влади й політичних лідерів не виступає прямим чинником зростання соціальної напруженості, так як є однією із симптоматичних її ознак.

Таблиця 4.27 - Що спонукає так думати? (групи відповідей відкритого питання) (%).

	%
1. Проблеми є і великі, але присутні відносні покращення. Процес реформи відбувається хоч і можливо не настільки швидко, як очікує більшість. Потрібно час і терпіння, все тече, все міняється. Усі події змінюються швидко та сподіваємося на краще.	26
2. Надзвичайна пасивність народу, пасивність суспільства, відсутність громадянського суспільства, такий наш менталітет, тип особистості	17,6
3. Безвихідь та і боязнь про завтрашній день, невпевненість у завтрашньому дні, не знаєш чого чекати від завтрашнього дня і думаєш що він може не настати	13,0
4. Відсутність прозорості політики демократичного розвитку українського суспільства, недержавницький підхід до управління країною представниками найвищих державних інститутів, недопущення до влади нових людей, які могли б змінити стан країни	13,0
5. Тенденція до погіршення, малоімовірність вчасних прерогатив, життєвий досвід	8,6
6. Реалії сьогодення, системна кризова ситуація в державі на даному етапі	8,6
7. Ще не сформувалось покоління лідерів, еліти нації з державницькими а не егоїстичними інтересами, повна відсутність кандидатів на керуючі та виконавчі посади, яким можна було б довіряти управління державою.	8,6
8. Війна та невизначеність, найстрашніше – це війна, заради, миру потрібно зробити все можливе	
9. Сподівання на усвідомлення населенням потреби змін і важливості починати ці зміни з себе. Проте, це буде не скоро і матиме масштабний супротив з боку 'інертних' і 'незацікавлених'	4,3
10. Нестабільна ситуація в країні, інфляція, безробіття, обвал гривні...	4,3

2. Інтеграція протестності має різні мотиваційні джерела і має власні сценарії і імовірність виникнення як при «низькій» так і при «високій» політичній культурі та політичній залученості.

3. Завдяки інсценації та видозміни змісту індикаторів ми відшукали можливість продовження чи розширення діапазону вимірів. (альтернатива «довіри/недовіри владі» – «надія на покращення» від влади).

4. Так звана «індивідуалізація соціальних практик» може йти як інтегрована ознака з попередніх індикаторів у різних проявах (ініціювання певних практик, способів і отримання відпору від держави у бізнесі, інноваціях, продуктивному пошуку самоактуалізації).

5. Ексклюзія (як виключення, позбавлення) можна екстраполювати у позбавленні реалізації способу життя, в аспекті асоціативних практик і відчуття себе членом соціума.

6. Відсутність засобів (як депривація) породжує самоізолюваність і стимулює ізоляційність людей. Люди «ізолюються від «нижчого» рангу, статусу людини (принцип стратифікації). Ексклюзія розуміється і як втрата і боязнь втрати статусу (бути на рівні); це різне спілкування, включеність на рівень з іншими.

4.5 Загальна характеристика та принципи побудови методики вимірювання соціальної напруженості

На даний час в науковій літературі можна знайти немало різних методик, представлених їх авторами як інструменти для вимірювання СН у поточний період. Якісна різноманітність цих методик визначається відмінністю підходів дослідників до розуміння природи СН і до виділення її основних детермінант.

Суто «галузеві» (математична, психологічна, економічна тощо) методики є віддаленими від нелінійного поліаспектної та полісутнісної соціальної дійсності. Тому, звісно є потреба у синтезуванні комплексного підходу, вибудовуючи дизайн різних галузевих підходів, аспектів (соціологічні, психологічні) у формуванні інструментарію.

Адекватне пізнання такого складного феномена як соціальна напруженість та її потенціал вимагає комплексного підходу з використанням різних прийомів і способів. З усього безлічі методів її вивчення (соціологічні опитування населення, збір і узагальнення статистичної інформації, метод аналізу документів, інтерв'ю та інші) досліднику необхідно вибрати саме ті, які найбільш адекватні стоїть перед ним завдання і при менших витратах всіх ресурсів дадуть найбільш повне і точне знання про досліджуваний феномен.

Складність і багатовимірність цього феномена зумовили багатоаспектний та рівневий характер цього дослідження. Тому, проблема соціальної напруженості розглядається нами на трьох основних аналітичних рівнях: 1) теоретико-методологічному; 2) методико-інструментальному і 3) емпіричному. Це зумовило теоретико-методологічну і методичну (прикладну) спрямованість наукового пошуку.

Головним завданням був пошук методологічної засади розглянутої проблеми, рішення котрої досягалася на кількох рівнях пошуку:

- 1) застосовність шуканих парадигм до досліджуваного нами феномену соціальної напруженості;
- 2) конструювання пізнавальної моделі соціальної напруженості;
- 3) індикаційне та вимірювальне «налаштування» інструментарію.

Досягнення вказаної мети припускає у нашому розумінні вирішення наступних головних завдань:

1. Діагностика основних вузлів соціальної напруженості
2. Виявлення, ієрархізація та впливовість чинників посилення соціальної напруженості.

3. Виявлення, ієрархізація та впливовість чинників «стриманості» соціальної напруженості

4. Виявлення особливостей становлення і розвитку протестності, в різних її рівнях.

5. Виявлення особливостей «абсентеїстичних» (депресивно-аномічних) форм протесту.

6. Виявлення основних характеристик конфліктно-протестного потенціалу населення окремих регіонів, окремих соціальних груп та інше.

Виходячи з того, що рівень СН в суспільстві визначається установками, намірами і емоційним станом людей, то методика дослідження соціальної напруженості повинна бути орієнтована на фіксацію проявів симптомів напруженості, протестності, конфліктності на рівні свідомості і на з'ясування параметрів «включеності» в них.

Враховуючи результати попереднього аналізу, конструювання пізнавальної моделі СН повинна включати, таким чином, наступні структурні (операціонально-статичні) та динамічні показники: показники, що фіксують детермінантні чинники незадоволеності різних соціальних суб'єктів умовами життєдіяльності; показники, що фіксують процес виявлення і усвідомлення причинно-наслідкового зв'язку між характером об'єкту незадоволеності і діяльністю інших соціальних суб'єктів, що викликають соціальну напруженість; показники, що фіксують процес посилення соціальної напруженості в процесі уточнення, нюансування позицій взаємодіючих суб'єктів; показники, що стримують експансію чи поглиблення симптомів та кульмінаційних проявів соціальної напруженості (система показників соціального терпіння, соціальної стійкості, «соціального абсентеїзму» тощо); показники інтеграції протестності та її потенціалу.

З цією метою, для вирішення низки теоретико-методологічних та методико-технічних завдань був проведений комплексний аналіз із використанням результатів проведених досліджень кабінетного та польового характеру, використані первинні дані масових моніторингових опитувань, фокус-групового методу, глибинного інтерв'ю, уточнення і нюансування основних вузлів соціальної напруженості для виявлення основних чинників, що визначають СН, специфіки її розвитку.

Структурно-сценарний вимір СН

Напруженість, є, певною мірою скалярною величиною (у єдиній координаті виміру), ні в що не «трансформується», а лише посилюється, збільшується/зменшується, досягаючи певного критичного рівня, після чого може відбутися (перманентно чи раптово) біфуркація сценарності її протікання (соціальний вибух, чи тривале занурення суспільства у депресивний шок тощо). Сама по собі кожна ситуація має незалежну від людини (об'єктивну) і залежну від неї (суб'єктивну) сторони. Незалежна сторона ситуації — це збіг умов і обставин, що створюють певне становище, в якому перебуває людина, а залежна — певна сукупність відношень людини до світу, в яких вона переживає необхідність діяти тим чи тим чином.

Узагальнюючи розсосереджені в різних джерелах зауваження та рекомендації, і опираючись на досвід емпіричних досліджень, можна стверджувати, що соціальна напруженість як явище, що виявляється перш за все на соціально-психологічному і поведінковому рівнях, концептуально, на підставі головних її компонент, виявляється, як правило, в такій послідовності.

Перше: глибинні причини даного явища виявляються як сукупність, перш за все матеріально-економічних, а також політичних, соціальних і інших процесів, хід і спрямованість перебігу яких, приводить до виникнення (формуванню) в суспільстві певного психологічно і настановного негативного «фону», при якому потенційно можуть розгортатися ситуації деструктивного характеру (конфліктні ситуації, аномія тощо). На цей загальний фон фундаментальних причин напруженості часто накладається дія локальних чинників (зокрема дії засобів масової інформації, девіантність різних груп, неправильні дії влади тощо), що викликає загострення ситуації.

Друге: під впливом вищеназваних настроїв з'являється відчуття небезпеки, широкого поширення набувають песимістичні оцінки майбутнього, всілякі чутки, формування «винного», об'єкта соціальних проблем, втрачається довіра до влади, її авторитет. У суспільстві в цілому, як і в окремій територіальній спільності виникає атмосфера психічного неспокою, емоційного збудження, симптоми декомунікаційного («тихого») бунту.

Третє: на поведінково-діяльнісному рівні соціальна напруженість як інтегральна характеристика що одночасно може виявлятися як джерело, процес та результат, призводить до різного роду комбінаційних сценаріїв власного розвитку та чинника соціальних змін, що, власне, і становить соціологічну проблему. З одного боку – це розвиток дієвих форм громадського обурення за різним характером дії. Це стихійні масові дії: ажіотажний попит, різного роду форми непокори і протесту, можлива (як і при інших випадках) вимушена і добровільна міграція в інші регіони, за кордон з матеріальних, політичних, правових, духовних та інших міркувань. Загострення конфліктної ситуації (інцидент) зазвичай виникає тоді, коли одна із сторін втрачає надію досягти своєї мети іншими засобами, не вважаючи при цьому конфліктну поведінку неприйнятною для подальшої взаємодії. Для інших вона виявляється у соціальній ізолюваності, самоізолюваності, у квазіпошуках виходу з кризи, соціального абсентеїзму, декомунікації. Саме такий стан суспільства характеризує синдром Холлідея («синдром хворого суспільства за Холлідею») – суспільство, яке є хворим, неконструктивним, застійним, з зростанням соціальної аномії, соціального абсентеїзму, соціальної депресії, різного роду «пасивних» девіаційних проявів. Симптоматичними рисами такого суспільства є зокрема: занепад економіки, зростання безробіття, числа прогулів, захворюваності, злочинності, падіння впливу традиційної релігії, соціальне розшарування, масову міграцію, зростання числа немотивованих «нецільових» страйків, в культурі домінування примітивного мистецтва тощо.

Для інших, це проявляється мобілізацією психічної діяльності, почуттям загального піднесення, активним прагненням до подолання труднощів

(боротьба з «бідністю», відстоювання власних базово-життєвих інтересів), що підвищує мотивацію їх задоволення (досягнення), і в кінцевому рахунку зумовлює мобілізаційний ефект психічного напруження.

В залежності від зовнішніх обставин та індивідуально-психологічних особливостей людей сценарії розвитку подій, таким чином, можуть виливатися: в агресію, в депресію, в «самомобілізацію». І тут існують підстави припустити, що ми маємо справу не з кількісно-якісними градаціями одного й того самого психічного стану, а з різними за своєю генезою психічними станами.

Описувати і збагачувати сценарії можна достатньо багато у різних комбінаціях і з різними змінними, але вище викладені сценарні компоненти кристалізують найбільш характерні сторони розвитку соціальної напруженості і її кульмінаційні прояви саме у наших умовах. Це відображається і у соціальній дійсності, і з досліджень соціальної напруженості. Питання тільки в прогнозуванні сценарію і замірюванні її компонентів.

За будь-яких тлумачень феномена СН зрозуміло, що вона не зводиться до тих чи тих дій громадян, нехай і масових акцій протесту, а є скоріше їх передумовою, і саме в якості передумови й має вивчатись у першу чергу — задля передбачення та упередження небажаного розвитку суспільних процесів.

Таким чином, головними узагальнюючими ознаки є: наявність гострої проблеми, що зачіпає інтереси більшості людей, з одного боку, а з іншого – відсутність реальних шляхів її рішення в межах чинного законодавства; високий рівень незадоволеності людей роботою інститутів правління; прояв апатії і байдужості, зростання патерналістських настроїв; песимізм, невіра у ефективність прийнятих заходів соціального захисту, невпевненість у майбутньому; несприятлива морально-психологічна атмосфера, підвищення рівня побутової агресивності.

Багаторічний дослідницький досвід вивчення соціальної напруженості як первинної фази прояву протестності, вирішує її прийнятно змоделювати в таких взаємоузгоджених компонент-рівнях, які є водночас структурованими показниками: 1) психологічний потенціал соціального протесту (емоційна напруженість, соціальні очікування); 2) установчий потенціал... 2) ступінь "протестності", конфронтаційності політичної свідомості людей (ставлення до соціального протесту і оцінка його ефективності); 3) поведінковий потенціал соціального протесту (готовність до соціального протесту). Замітимо, що поняття «протест» не вбачається нами лише як девіантно-бунтівні акції, це і "заперечення" соціальної дійсності, «неприйняття» окремих сторін суспільно-політичного життя, «незадоволення» існуючими порядками й інститутами влади загалом (як умова, установка до дії), і звісно можливий дієвий виступ проти системи влади.

Соціальна напруженість, отже, постає в суспільстві, по-перше, на рівні масових настроїв (зростання емоційної напруженості - негативних емоцій: агресивність, нетерпимість, озлоблення, роздратованість, тощо), по-друге, на рівні громадської думки (ступінь "протестності", конфронтаційності політичної

свідомості), і, по-третє, – на рівні масової поведінки (готовність людей до участі в акціях протесту, крайня апатичність та самоізоляція).

Оскільки ми не прирівнюємо протестність з соціальною напруженістю, то є підстави аналогічно розглядати і протестність у трикомпонентній структурі (відповідно до загальноприйнятої трикомпонентної структури соціальної установки): емоційний компонент протестних установок, раціонально-оцінковий компонент протестних установок і поведінковий компонент протестних установок.

Зовнішні чинники СН.

Перше завдання концептуальної пізнавально-виміральної моделі — виділити чинники, які визначають форму і вираженість симптомів соціальної напруженості в сукупності. Вона формується під дією як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Вона може бути визначена як одна з інтегральних характеристик загально-соціального розвитку в регіоні і має складну внутрішню структуру, яка включає в себе широкий спектр чинників, як правило потребнісно-матеріального характеру: незадоволення життєвими умовами; матеріальний добробут сімей; відсутність у значної частини населення можливості для поліпшення умов життя проти зростання й збереження бідності; можливі соціальні ризики з боку економічної, політичної ситуації, правових змін, культурних змін, зростання рівня злочинності, незадоволення дією соціально-значимих інституцій; недовіра до органів влади та їм супутніх, втратою впевненості у власному майбутньому.

Всі ці суперечності в економічній, політичній, соціальній, духовній сферах суспільного життя ведуть до незадоволеності реалізації інтересів, очікувань, потреб індивідів і соціальних груп. Невідповідність цілей і інтересів соціальних суб'єктів (індивідів, груп) викликають незадоволеність населення і породжують соціальну напруженість. Якісна своєрідність цьому процесу додає поведінкова установка на протестні дії (різні за характером), які спрямовані на нейтралізацію джерел напруги, досягнення поставленої мети.

Саме показники соціальної депривації (фрустрації) відсутність реалізації базових потреб, фіксують вираження стану і рівня незадоволення існуючими умовами життя, пригніченості основних життєвих потреб та інтересів, позбавлення та ущемлення прийнятних для кожної людини можливостей життєдіяльності. Сам рівень депривації виявляється та розраховується як розбіжність між очікуваними позиціями індивідів і тими можливостями, які їм надає суспільство для їх задоволення. Чим велика важливість надається цінності самоактуалізації, і чим нижче можливість її досягнення, тим сильнішою є незадоволеність індивіда. Це відбувається за допомогою виявлення, визначення та оцінювання проблемних аспектів (умов) життєдіяльності, що створюють, або є причетними до формування психо-соціального негативу – симптомів соціальної напруженості.

Оскільки не завжди визначені чинники будуть валідизувати предметність і, відповідно відповідати її індикаторам (їх важливість і ступінь прояву

змінюється), тому, вони будуть визначатися респондентами (можливо частково експертами).

Внутрішні психологічні компоненти СН

Крім зовнішніх причин, важливим моментом при замірюваннях рівня СН і побудові моделі прогнозування потенційної готовності до протестних дій є врахування так званого «людського фактора». Це, так звані внутрішні чинники, що визначають систему симптомів СН, які відображають сприйняття соціального середовища, ті почуття, які у нього формуються під її впливом, схильність до соціального оптимізму або песимізму, сила мотивації, наявність досвіду подібних переживань, екстраполяція на майбутнє, очікування, довіра і терпимість, ресурсні можливості, соціальний капітал та й інше. Отже, необхідно звернути увагу на чинники, які пов'язані з ймовірністю прояви саме цих симптомів.

Психічне напруження характеризується мобілізацією психічної діяльності, почуттям загального піднесення/не, прагненням/не до подолання труднощів. Це розуміється як реакція психіки на актуалізація певних потреб або цілей у разі виникнення перешкоди, що становить заваду на шляху задоволення цих потреб чи досягнення цілей. Відстрочення в реалізації потреб і цілей підвищує мотивацію їх задоволення і досягнення, що й зумовлює мобілізаційний ефект психічного напруження («помірного стресу»).

З іншого боку, в основі процесу акумулювання потенціалу соціальної напруженості лежить незадоволеність, що виникає як результат невідповідності, неузгодженості цінностей, інтересів, потреб різних соціальних суб'єктів, що становить перший крок на шляху усвідомлення ними реального протиріччя. Це проявляється як страх, тривога, незадоволеність, роздратованість як щодо поточних подій, так і в очікуванні негативних подій, що оцінюються індивідом як ймовірні для нащадків, теперішнього покоління. Тривога перед невідомим і непоясненим глибоко впроваджена в людську свідомість як один з найбільш важливих аспектів людського існування. Соціальна тривожність може розглядатися як відправна точка усвідомлення суспільством соціальних протиріч. Можна стверджувати, що соціальна тривожність виникає в суспільстві в цілому, або у певній територіальній спільності, якщо «неясне» відчуття переростає відповідно до розвитку подій в усвідомлення того, що задоволення економічних, політичних, соціальних, національних, культурних або будь-яких інших життєво важливих потреб, інтересів і прав людей знаходиться під загрозою або стає неможливим. Люди відчують також тривогу перед загрозою війни, диктатури і масових репресій, побоюються економічних криз, стихійних лих, спалахів епідемій тощо.

Зниження або зростання соціальної тривожності можуть бути результатом і спонтанної ситуативної зміни обставин, і свідомого нагнітання обстановки. Соціальна тривожність може існувати в латентній формі, проявляючись в переживанні індивідами політичного, економічного та іншого дискомфорту.

Стан незадоволеності і занепокоєння, роздратованості що достатньо довго триває, як правило, служать живильним підґрунтям для виникнення та розвитку різного роду суспільних рухів, релігійних громад. Тому, при побудові інструментарію вимірювання СН повинна враховуватися самооцінка людьми щоденно настроїв, детермінованих саме соціальними чинниками.

Соціальний ресурс та терпимість у дотичності до СН.

Досить часто соціальна напруженість існує в латентній формі, не проявляючи себе зовні. Цьому багато в чому сприяє відсутність або дуже слабе реагування сторін на конфліктогенний фактор, тобто їх толерантність або терпимість. В науковій літературі ці поняття практично тотожні, але є і свої винятки або «але ...», тут існують свої протиріччя. Сама категорія «соціальна терпимість» в соціології поки розроблена слабо і практично одностороння. З іншого боку, наявне знання про неї вказує на загальність категорії соціальної терпимості і пояснює її багатоплановість та багатозначність. Концептуалізуючи поняття «терпимість», ми будемо виходити із досить розгорнутої психо-семантичної системи зв'язків у «вітчизняній» мовній культурі. У своєму розумінні ми будемо дотримуватися тієї нерозробленої ще в соціології позиції, що вихідним в даному випадку буде поняття «терпіти», стійко переносити щонебудь неприємне, небажане, миритися з наявністю, існуванням кого-небудь (чого-небудь), бути таким, що можна відкласти, почекати.

Саме цей підхід «розвиває» терпимість як соціальну стійкість - певний симбіоз придбаної у повсякденності життєвої стійкості (стійкості до невизначеності). Риси терпимості людей пов'язуються з необхідністю компенсувати і пом'якшити істотні соціальні протиріччя стратифікованого суспільства – свого роду як ресурс смирення з існуючими в суспільстві змінами, котрі багато в чому суперечать інтересам індивіда, зачіпаючи його потреби і створюючи йому проблеми.

Соціальна терпимість це - інтегрована якість суб'єкта соціальної дії, сукупність різних елементів його психіки, соціальних установок, цінностей, атитюдів, усвідомлення ресурсності соціального капіталу, дієвих можливостей «відійти від проблем», що характеризують його здатність підтримувати нормативно приписуваний контроль в поведінці і діях, в яких виключені (обмежені) деструктивні ознаки. Саме з цього ми будемо виходити, розглядаючи соціальну терпимість як ресурсну систему, з її структурою та можливостями.

Так званий «блок терпимості» нами був синтезований компонентами її предметності, структурної операціоналізації, – те, що формує ресурсну систему «супротиву» соціальній напруженості та оцінкою її дієвості. Це, переш за все: об'єктивний та суб'єктивний адаптивний ресурс, соціальна стресостійкість, розуміння поточних ситуацій у суспільстві, політична культура, форми та способи психосоціального абстрагування від проблемної дійсності (релігія тощо).

«Фокус НА МАЙБУТНЄ» як чинник СН

Планування та усвідомлення перспектив реальності на майбутнє це також складний соціопсихологічний феномен. Усе соціальне буття людини є спрямованістю на цілі, які знаходяться у більш-менш віддаленому майбутньому. Особистість пристосовується до майбутнього, прогнозуючи його, розробляючи життєві плани, програми, усвідомлені й не усвідомлені остаточно орієнтири. Цінність, значущість різних складових, що формують суспільні умови життя визначається індивідуальними перспективами на майбутнє.

Життєві цілі, відбиваючи потреби особистості, і виступаючи безпосередньою характеристикою її життєдіяльності, виражають найважливіші інтереси людини на даному етапі життєвого шляху і підпорядковують собі всі інші, другорядні цілі. Постановка життєвих цілей завжди відбувається з урахуванням реальних можливостей їх досягнення [180]. У протилежному випадку, виникає загроза стресу "зруйнованої надії" — досить небезпечного зі стресів. Якщо в людини відсутні або під загрозою ресурси майбутнього, то на людину очікує криза смисловтрати. Людина сподівається на позитивні зміни життєвих обставин у майбутньому

Ці зміни можуть не відбуватися чи початися набагато пізніше, і тоді залежно від ступеня неузгодженості між уявною перспективою та реальністю зростає почуття невдоволеності, напруги. Особливо гостро ця взаємозалежність людини і часу відчувається в умовах соціальної, політичної та економічної нестабільності. Постійна зміна умов життя змушують людину по - новому переживати час власного життя, переосмислювати, змінювати цілі, плани, очікування. Ситуація очікування неприємної події людиною переживаються важче, ніж сама подія [180; 181]. Сьогодні велика кількість людей охоплені синдромом футуршоку (страх перед майбутнім), наслідком чого є втрата нормальної адекватної орієнтації не тільки у часі, а й в оточуючому людину соціальному середовищі, що призводить до відсутності у людей відчуття самореалізації, зламу системи цінностей, зростання рівня апатії, дезорієнтації, масових неврозів та невмотивованих вчинків, соціальної напруженості [179]. Можна це вважати відлунням депривації.

Показник перспективи реальності на майбутнє часто використовується у дослідженнях соціологічного та психологічного плану: «соціальний настрій», «життєві перспективи», «конструювання майбутнього», «соціальний захист» «соціальна напруженість» та інші. Виявлено, що людей не задовольняє відсутність життєвих перспектив. Тому, до складу системи показників соціальної напруженості обов'язково входять ознаки, що характеризують сферу суб'єктивного: альтернатив розвитку подій у найближче майбутнє, песимістичні оцінки майбутнього чи усвідомлення громадянами майбутніх подій у цьому напрямку як симптоми соціальної напруженості.

Протестність як потенціал СН. Відповідно до потенційного сценарного репертуару кульмінаційного розвитку соціальної напруженості протестність виявляється (структурується) у кількох рівнях: психологічний потенціал (емоційне напруження), незадоволення; установочний потенціал (усвідомлення загрози протиріч інтересів, незгода); ступінь конфронтаційності політичної

свідомості людей (ставлення до соціального протесту, його сприйняття, оцінка його прийнятності та ефективності); поведінковий потенціал (готовність до соціального протесту, латентні форми дій, груповий егоїзм, абсентеїзм, ажітаж, квазіучасть/участь у різних формах громадянської непокорі і протесту), вимушені міграції та інше. Іншими словами симптоматика «незадоволеності – незгоди – прийнятності діяти».

Аналіз потенціалу соціальної напруженості (можливе переростання у акції протесту) серед населення формується на підставі застосування прямих та посередніх (перцептивних як оцінювання, інтенціональних як потенційність наміру, змістовних як самооцінка готовності) індикаторів потенціалу соціальної напруженості: ставлення до соціального протесту в цілому і до різних його форм, готовність до участі в різних формах протесту, оцінка його ефективності, мотивація участі / неучасті в акціях протесту, рівень соціального “терпіння”, рівень соціальної активності.

Аналіз різнорівневого протестного потенціалу (психологічний, установочний, конфронтаційний, поведінковий) та його заміри базуються на підставі застосування низки емпіричних показників (групи індикаторів): оцінка індивідом власного емоційного стану (емоційна напруженість), емоційно-оцінкове ставлення до майбутнього, особиста налаштованість на захист власних інтересів, самооцінка готовності приймати участь в акціях протесту проти влади, оцінка вірогідності відкритого конфлікту із владою. Так звані перцептивний та інтенціональний рівні, що виявляють лише «думки», міркування про можливість протестів у регіоні та прийнятність власної участі не можуть виступати прямим інструментом замірів протестності.

Для того щоб розрізнити ступінь невдоволення, готовність взяти участь в протестних акціях і дійсний рівень протестної активності, в науці існують поняття «протестна активність» - як охоплення (залученість) громадян різними формами протестної активності та їх динаміка і «протестний потенціал» - намір (схильність) громадян брати участь в протестних акціях за певних умов.

Додатковим показником, який дає змогу судити про структуру соціального невдоволення і думки людей про причини, що стримують їх від участі в акціях протесту, є такий показник, як мотивація протестної поведінки. Вони дають додаткові важливі уявлення про особливості цієї мотивації, її стан, вираженості та усвідомленості. Індикаторами цього показника вирізнено: самооцінку гіпотетичних мотивів власної протестної активності, оцінка причин, що стримують від участі в соціальних протестах.

Для вимірювання окремого аспекту прояву соціальної напруженості в суспільстві та її потенціалу Н. Паніною була запропонована методика побудови інтегрального індексу дестабілізаційності протестних установок населення. Індекс пропонується розраховувати як середнє значення сукупності акцій протесту, в яких висловили намір брати участь люди, з урахуванням дестабілізаційного коефіцієнту кожної акції. Дестабілізаційний коефіцієнт за цим же інструментарієм розраховується на основі результатів експертного опитування. Цей інструмент беззаперечно може бути застосований у загальній

методиці (як апробований протягом тривалого періоду), можливо з певними змінами у процедурі аналізу та розрахунку (в залежності від поставлених завдань дослідження).

Питання регіоналізації.

Арсенал методики повинен дозволяти визначати рівень СН в регіонах, в окремих соціальних групах населення регіонів, виявляти індикатори (чинники), рівень незадоволеності населення якими достатньо високий. Потенційно, це універсальний інструмент, котрий допомагає виявити особливості дії зовнішніх чинників у різних регіонах, так як їх дія на появу/зростання соціальної напруженості, з точки зору регіональних особливостей не завжди однакова. Тому, у методиці закладаються можливості визначати особливості розвитку регіонів, а, отже, неоднозначність чинників, що визначають СН в регіонах. Напруженість з'являється з виникненням у суспільстві певної ситуації (і не у кожному регіоні), загострюється разом з її розвитком і спадає, коли ця ситуація вичерпує себе, зникає, змінюється на іншу. А тому, вивчення СН потребує і ситуаційного підходу у специфіці окремого регіону. Крім того, при аналізі необхідно враховувати історичний, соціокультурний розвиток певного регіону, що виявляється у кісних процедурах аналізу даних. Саме таким чином можна розуміти предметність «врахування регіональних особливостей».

Питання регіоналізації. Арсенал методики повинен дозволяти визначати рівень СН в регіонах, в окремих соціальних групах населення регіонів, виявляти індикатори (чинники), рівень незадоволеності населення якими достатньо високий. Потенційно, це універсальний інструмент, котрий допомагає виявити особливості дії зовнішніх чинників у різних регіонах, так як їх дія на появу/зростання соціальної напруженості, з точки зору регіональних особливостей не завжди однакова. Тому, у методиці закладаються можливості визначати особливості розвитку регіонів, а, отже, неоднозначність чинників, що визначають СН в регіонах. Напруженість з'являється з виникненням у суспільстві певної ситуації (і не у кожному регіоні), загострюється разом з її розвитком і спадає, коли ця ситуація вичерпує себе, зникає, змінюється на іншу. А тому, вивчення СН потребує і ситуаційного підходу у специфіці окремого регіону.

Процедурно, це виявляється у застосуванні так званого соціального картографування («соціальна карта») регіону – просторового розподілу системи комплексних соціальних показників (даних): системи статистичних показників різно-галузевого характеру, що ідентифікують окремий регіон (область, район, місто): демографічна, соціально-економічна, суспільно-політична та інша характеристика певного регіону, його соціокультурні, історичні та геополітичні (що на сьогодні актуалізує) особливості та специфіка його розвитку. Таким чином, розуміти предметність «врахування регіональних особливостей».

Культура шкал та Індекси

Аналіз різних методик дослідження показав, що вони багато у чому проявляють «лінійність» аналізу.

1. В окремих випадках точка відліку вимірювання беруть з «нормального» стану розвитку суспільства, а для наших умов характерним є «хронічний» стан соціальної напруженості, або т.зв. «фонова» напруженість».

Тому в інструментарії акцент повинен робитися не на відхиленнях від «норми», а на відхиленнях від попереднього стану інтегральної системи соціальної напруженості.

2. Вимір-показники повинні базуватися на психо-соціальних параметрах, замість індикатора «ставлення», котрий доволі абстаговано проявляє характеристики напруженості, потрібно застосовувати індикаційні характеристики як: «ступінь, міра прояву», на кшталт: рівень гніву, страху, роздратувань, незадоволення тощо..

Незакритим залишається питання (в яких випадках) використання в аналізі індивідуальних показників респондентів, що мають тільки «негативні» значення, що вказує на пряму наявність компонентів напруженості. Показники, що мають позитивні значення, на думку деяких дослідників є «благополучними», а значить не фіксують компоненти напруженості. Однак, в аналізі та в інтерпретації результатів замірювання пропонується використовувати: 1. інтегральний показник індивідуальних значень всіх респондентів; 2. інтегральний показник індивідуальних значень респондентів з «негативними» значеннями; 3. співвідношення кількості одиниць дослідження з «негативними» значеннями (з наявністю симптомів напруження) до загальної кількості респондентів.

В аспекті дотримання якості інструменту (хоча це питання завжди є актуальним для побудови будь-яких методик) питання проникливості та вміло сформульованих її позицій розробником, і тим, наскільки адекватно воно є зрозумілим для респондента – є аксіоматичним. Однак, виникають інші питання підвищення гносеологічного потенціалу, зокрема, у зменшенні «семантичного бар'єру» між питанням та відвертістю оцінок респондентів та рівня верифікаційності їх висловлювань: питання характеризуються раціональним сенсом, думки людей (респондентів) – психологічним контекстом, відповіді респондентів містять раціональний сенс.

Для фіксації емпіричних даних використовуються кілька інструментальних компонентів: номінальна шкала прийнятності/важливості, призначення якої полягає у виявленні значущості для респондентів кожного з чинників, що значущо впливають на СН; порядкова шкала міри прояву предметної характеристики (порядкові шкали з вербальним закріпленням меж, метричного визначення рівня прояву), призначена для визначення рівня незадоволеності респондентів тощо; уточнюючі пізнавальні компоненти відкритого типу (мотиваційні, причинно-наслідкові, функціональні).

Застосування інших несоціологічних показників у вивченні СН. У практичному плані опитувальні методи є важливим так, як дозволяють забезпечити інформацією про стан суспільної свідомості. Але є й інші об'єктивні показники та відповідні їм дослідницькі техніки.

Історично зміст поняття соціальної напруженості розглядалося у зв'язку з такими явищами, як соціальна дезінтеграція, криза солідарності, девіація (у стабільному суспільстві), аномія (у нестабільному суспільстві), втрата соціальної ідентичності, депривація і фрустрація, міжнаціональні зіткнення, міжкласові настрої, соціальна криза і споріднена з нею небезпека соціальної катастрофи – втрата керованості суспільних процесів та інститутів, розпад колишніх суспільних зв'язків і відносин. Хоча соціальна напруженість проявляє себе в психології соціума, але веде до цілком конкретних дій людей, які можна фіксувати.

1. Причинна та наслідкова симптоматика, яка кількісно (статистично) фіксується:

- різка активізація самих різних суспільно-політичних рухів;
- боротьба за владу і вплив в масах, загострення цієї боротьби;
- дії екстремістських груп, які в разі напруженої ситуації в суспільстві нерідко викликають схвалення людей;
- зростання злочинності

збільшення чисельності населення з доходами нижче прожиткового мінімуму.

2. Наслідкова симптоматика:

- ажіотажний попит на товари і продукти харчування;
- міграції в інші регіони країни, за кордон;
- мітинги, демонстрації, страйки, часто не були санкціоновані і їх зростання;
- негативний природний приріст населення
- зменшення кількості шлюбів
- збільшення розлучень
- збільшення кількості суїциду і інше.

Цей перелік можна розширювати, але обмежимося головними.

Концептуальна блок-схема вимірювання соціальної напруженості

Соціальна напруженість є узагальненим індикатором реакції, мультирівневого стану населення на наявність і характер процесів, змін, у тому числі, у наслідок різночасових та багатосферних соціальних перетворень. Інтегральна оцінка населенням багатоаспектної симптоматики соціальної напруженості, з імовірними сценаріями розвитку системи зв'язків суспільства і влади, інтеграції, відкритості, діалогу та іншого, оцінюючи свій добробут та його ризики в основних сферах соціальної життєдіяльності є важливим критерієм визначення спрямованості (позитивної або негативної) суспільних змін.

Результати даного дослідження дають можливість проводити об'єктивний порівняльний аналіз ситуації в різних регіонах, моніторинг зміни складових соціальної напруженості на багатоструктурних її рівнях для вирішення соціальних проблем регіонів, соціальних груп тощо.

В рамках реалізації проекту розроблена система вивчення та вимірювання складових соціальної напруженості (див. нижче).

Система показників (індексів) дозволяє зокрема:

- дати комплексну оцінку соціальних проблем, їх сприйняття, різних можливостей мобілізації соціальних зусиль, очікувань;

- фіксувати динаміку змін компонентів соціальної напруженості в регіональному аспекті, груповому, в цілому по населенню України.

У дослідженні може застосовуватися кілька видів демонстрації даних: у відсотках і через Індекс.

Сама методика заснована на опитуваннях і носить суто соціологічний характер, але дозволяє використовувати експертні оцінки і систему статистичних показників.

Система предметних індикаторів і показників хоча і відображають мікрорівневий формат вивчення і вимірювання структурно-функціональних компонентів соціальної напруженості та її інтегральних характеристик, все ж, в ній закладено методико-методологічні ресурси закладки і використання індикаторів, що валідизують -мезо і -макрорівні вивчення і вимірювання соціальної напруженості.

Соціальна напруженість виявляється та інтерпретується у наступних показниках:

1. Показник напруження «хвилюючих проблем» (А).
2. Самооцінка причинності поведінкової дестабілізації (Б1).
3. Показник психо-соціальної симптоматики (емоційного напруження) (Б2).
4. Ресурсний рівень соціальної терпимості та ресурсності (В).
5. Ставлення до влади (психо-соціальна легітимізація влади) (Д).
6. Загальний показник протестності (Е).
7. Індекс прогн. оцінки «на майбутнє» (Ж).
8. Інсценаційні (уточнюючі) показники причинності, мотивацій, установок.

Блок А. Зовнішні Чинники:

(А1). Індекс хвилюючих проблем

1. «Відкритий перелік» 2. Квантифікація «проблемних» (+)

(А2). Показник причинності зовнішніх проблем

«Відкритий перелік»

(А3). Рейтинг та індекс соціальних страхів (в екстраполяції на власне становище).

1. «Відкритий перелік» 2. Квантифікація «проблемних» (+)

Результат:

Загальний показник напруження «хвилюючих проблем» (А)

$$(A) = (A1+A3) / nA (2)$$

Блок Б. Внутрішні чинники

Б1. Самооцінка причинності поведінкової дестабілізації

- 1.1 Індикатор «адаптивної неспроможності» >
- 1.2. Індикатор «небажання адаптації» >
- 1.3. Індикатор «соціальної розгубленості» >

Результат:

Індекс самооцінки причинності поведінкової дестабілізації

$$(B1) = (b1 + b2 + b3) / nb (3)$$

(B3). Індекси психо-соціальної симптоматики (Σ)

- 1. Індикатор тривожності
- 2. Індикатор) гніву
- 3. Індикатор відчуття «інституційної» несправедливості, образи

Результат:

Показник психо-соціальної симптоматики (емоційного напруження)

$$(B3) = (b3.1 + b3.2 + b3.3.) / nb (3)$$

В. Соціальна терпимість (шкала «терпимості» та «ресурсності»)

- (B1). Індикатор можливості терпіння
- (B2). Індикатор) адаптивної активності
- (B3). Індекс самооцінки власного впливу на ситуацію

Інсценаційні (уточнюючі) індикатори (питання) причинності не/готовності відстоювати власні права всілякими засобами

- (B4). Індикатор «матеральної» ресурсності
- (B5). Індикатор «соціальної» (інклюзивної) ресурсності
- (B6). Індикатор соціальної толерантності.

Результат:

Загальний показник рівня соціальної терпимості (B)

$$(B) = (B1 + B2 + B3 + B4+ B5 + B6) / nB (6)$$

Д. Ставлення до влади (психо-соціальна легітимізація влади).

- (Д1). Індикатор НЕСПРИЙНЯТТЯ ІНСТИТУТІВ ВЛАДИ
«Відкритий перелік» 2. Квантифікація «проблемних» (+)
- (Д2). Індикатор «пасивної» протестності до влади 1

(Д4). Індикатор очікування на покращення ситуації

(Д5). Індикатор виключення ізольованості (ексклюзії) від влади

Результат:

Загальний показник довіри до влади (Д)

$$(Д) = (Д1 + Д2 + Д4 + Д5) / nД \quad (4)$$

Е. Протестні настрої та ступінь радикалізму

(Еп). Індекс підтримки акцій протесту (сумарно)

е1. Індикатор абсолютної підтримки протестності

е2. Індикатор «егопідтримки» протестності

е3. Індикатор «поміркованої підтримки» протестності

(Е2). ІНДЕКС ІМОВІРНОЇ УЧАСТІ У ПРОТЕСТНИХ ДІЯХ

(Е3). ПРЕДМЕТНО-МОТИВАЦІЙНИЙ ІНДЕКС УЧАСТІ У ПРОТЕСТНИХ АКЦІЯХ (Σ)

3.1 Індикатор «соціальної безвихідності»

3.2 Індикатор «мотивації змін покращення»

3.3 Індикатор «захисту власних потреб та інтересів»

3.4 Індикатор «незадоволеності владою»

3.5 Індикатор «самозаявленості»

3.6 Індикатор «політичної солідарності»

3.7 Індикатор «соціальної солідарності»

(Ен). Предметно-мотиваційний індекс не участі (утримання) у акціях протесту (Σ)

І.н.1. Індикатор «відсутності АП»

І.н.2. Індикатор «репресійності»

І.н.3. Індикатор «неорганізованості АП»

І.н. 4. Індикатор «інших причин»

Результат:

Загальний показник протестності (Е)

$$(Е) = (Еп + Е2 + (Е3 - Ен) / 2) / nЕ \quad (3)$$

(Ж). Перспектива «реальності» на майбутнє

Ж1. Індекс прогнозу та оцінки «на майбутнє»

Інсценацийні (уточнюючі) індикатори (питання).

Сама пізнавально-вимірювальна модель базована на концептуально-інтерпретативній моделі соціальної напруженості (додаток А) та системи її симптоматичних проявів (додаток Б).

5 ІННОВАЦІЙНІ АСПЕКТИ ДІАГНОСТИКИ ДЖЕРЕЛ СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

5.1 Конкурентні особливості ціннісних преференцій студентської молоді як джерело соціальної напруженості в українському суспільстві

Ціннісні преференції можна розглядати як організуючий елемент системи цінностей, що направляє розвиток особи (і суспільства) в певному напрямку. Він означає рушійну силу нелінійної ціннісної системи, рівнодіючу найважливіших цінностей, спрямованих на відтворення та розвиток суспільства. У процесі культурної трансмісії певні людські цінності набувають пріоритетності, стають провідними в сприйнятті та тлумаченні явищ і подій навколишнього світу. Саме з цією обставиною пов'язані формування та прояв так званого преференційного мислення людини. Одним життєвим явищем і подіям вона віддає перевагу, вважає їх найбільш важливими для себе, інші – вважає маловажливими. Преференційне мислення за своєю генезою залежить не лише від її потреб, інтересів, життєвої ситуації, алей від її культури, ментальності, що формуються у процесах соціалізації, інкультурації та акультурації.

Показано, що класифікувати й розрізняти пріоритети можна за різними критеріями: за об'єктом засвоєння, за метою засвоєння, за рівнем узагальнення, за способом вияву, за роллю у діяльності людини, за змістом діяльності, за належністю тощо. Безумовно, наведені типи класифікацій не вичерпують усіх можливих варіантів. Більш того, вони не лише виключають один одного але і є відкритими, тобто такими, що допускають включення будь-якої кількості нових класифікацій.

У формуванні взаємовідношень студентів як суб'єктів освітньої системи важливою є активна діяльність свідомості, самостійно здійснювані рішення з приводу цінностей та норм ставлення до людей. За умов регулювання ринкової економіки та ситуації, що склалась в країні, ціннісні орієнтації в системі вищої освіти більшою мірою орієнтовані на економічну ефективність освітніх послуг, чим пояснюється велика кількість комерційних навчальних закладів та зростання платних послуг. Проте ціннісно-орієнтоване навчання покликане задовольняти потребу суспільства в людях ініціативних, творчих, здатних самостійно мислити, не залишаючи поза увагою роль людини у створенні не лише матеріальних, але й духовних цінностей, не залишаючи поза увагою формування гармонійної, а не лише конкурентноспроможної особистості. Система освіти є одним з ключових моментів в соціалізації людини і ціннісні орієнтації майбутніх поколінь багато в чому залежать від неї.

У сучасному суспільстві освіта набуває все більшої цінності, зростає значущість освіти протягом всього життя людини. Вона набуває якісно нового значення. У сучасному інформаційному суспільстві коли на перший план

виходь вміння швидко орієнтуватися в інформаційному просторі, освіта стає певним суттєвим фундаментом розвитку особистості.

Студентська молодь - це суспільно диференційована соціально-демографічна спільнота, якій притаманні специфічні фізіологічні, психологічні, пізнавальні, культурно-освітні і властивості та інші властивості. Студентська молодь тому і є специфічною спільнотою, що її суттєві характеристики і риси на відміну від представників старших поколінь і вікових груп перебувають у стані формування і становлення.

Нині в соціології студентської молоді відбувається науковий пошук в напрямі виокремлення її сутнісних характеристик як особливої соціальної спільноти. Він може бути плідним у тому разі, якщо піддати науковому аналізу провідні сфери життєдіяльності молоді й у кожній з них визначити найхарактерніші риси. Тепер на перший план, крім зазначених характеристик молоді, висуваються форми її життєдіяльності, спосіб життя, зміст спільної та групової свідомості, а також діяльність соціальних інститутів, котрі покликані не лише здійснювати функцію контролю й управління процесами в молодіжному середовищі, а й передовсім визначати їх ціннісні преференції та сприяти створенню належних умов для її ефективного соціального старту.

Результати емпіричного аналізу в межах соціологічного досліджень, проведеного в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (2009-2017) дозволили виявити ціннісні преференції студентської молоді щодо їх соціальної залученості в освітній процес. Основні ціннісні преференції щодо обрання студентами спеціальності, як засвідчує проведений аналіз, можна розподілити на три конкуруючі стратегії:

1) індивідуальні преференції (особиста зацікавленість, власні здібності та покликання);

2) активний прагматизм (перспектива постійної та надійної роботи, можливість стати впливовою людиною у майбутньому.);

3) пасивний прагматизм, який виявляється в орієнтації студентів, які обирають спеціальність на сприятливі обставини при вступі до вищого навчального закладу (низький конкурс, припущення про нескладність навчання, вплив родичів і близьких, бажання навчатись лише в даному університеті). Найбільш важливими преференційними цінностями серед студентів щодо вибору спеціальності виявилися преференції креативного індивідуалізму та активного прагматизму.

До основних детермінант формування даних ціннісних конкурентних преференцій можна віднести, передусім, такі:

- Реальні умови життя, на тлі яких люди здійснюють свою життєдіяльність. Щоправда, у перехідних суспільствах цей чинник є надзвичайно динамічним. Ситуація безперервно змінюється, викликаючи зміну суспільних настроїв у позитивному чи негативному напрямках залежно від оцінки молоді людиною прийнятності для неї наявних трансформацій.

- Особистий статус та роль студента в ієрархії суспільних відносин. Доцільно тут зауважити, що ціннісні преференції студентської молоді завжди по-різному опосередковуються їхньою належністю до різних соціальних груп і верств, які мають достатньо відмінні кристалізовані характеристики соціально-економічного і соціально-культурного статусу, специфічний спосіб і стиль життя.

- Поряд з об'єктивними чинниками фундаментальну роль у формуванні конкурентних ціннісних преференцій відіграють духовні характеристики молодих людей: відмінності у їх світогляді, морально-ціннісних норм й орієнтирів, політичної і правової свідомості, національна самосвідомості, соціально-психологічні риси характеру, рівень освіти та ін.

- Як узагальнена результативна характеристика різних моделей адаптації людей до умов сучасного життя, формування ціннісних преференцій складається з трьох складових: внутрішнього стану людини (здоров'я, настроїв, відчуття щастя, оптимізму); оцінки зовнішніх умов (сприйняття власного стану); становища в нових умовах. Індикаторами виступають: стан задоволеності рівнем та якістю життя, своїм соціальним статусом, рівень соціальної адаптованості до нових умов, стан здоров'я, характер чинників, що викликають турботу молодих людей.

Отже, кожна молода людина, з одного боку, успадковує соціокультурне багатство попередніх поколінь, їхні традиції, вірування, звичаї, мову, культуру, а з іншого проходить процес усвідомлення володіння цим багатством та формування соціальної самоідентифікації. Це відбувається під впливом певних суперечностей соціального середовища молодої людини, культури, освіти, виховання і самовиховання. Оптиміальне поєднання цих факторів обумовлює процес соціалізації, наскільки успішним він буде. У цьому контексті можна побачити роль освіти і виховання. Завдання сучасної освіти – поширення її впливу на розвиток ціннісних преференцій молодої людини, що в підсумку стає основою формування і становлення особистості.

Особистісна криза, що часто додатково провокується кризами соціальними, викликає, як правило, необхідність підтвердження або переусвідомлення системи ціннісних преференцій, подолання протиріч, які виникають в них, внаслідок зміни векторів активності, самоідентифікації та самореалізації. В цих випадках успіх у вирішенні кризи та мінімізації втрат залежатимуть від ступеню відрефлексованості, динамізму ціннісних преференцій. Цілісність і несуперечливість системи ціннісних орієнтацій є показником стійкості і автономності особистості. Відповідно протиріччя у системи цінностей свідчать про її маргінальність, що фіксується на не здатності людини оцінювати і приймати рішення, а здатності її мислити лише стереотипами.

Отже, участь молодого покоління в системі суспільних відносин відбувається через соціальну, економічну та політичну соціалізацію. Особливістю сучасних українських реалій є те, що соціалізація молоді

відбувається в умовах трансформації суспільства, тієї соціально-економічної кризи, яка зачепила впродовж останніх років не лише нашу країну, але й більшу частину світу.

Основні наявність конкурентних ціннісних преференцій студентської молоді у сфері освіти обумовлена сучасними ринковими соціально-економічними умовами, необхідністю набуття конкурентоспроможності на ринку праці. Чинники, що впливають на процес формування ціннісних преференцій молоді значною мірою опосередковані різними процесами та явищами, що істотно трансформують їх зміст. Проте, для адекватного розуміння процесу формування ціннісних преференцій студентської молоді необхідно враховувати чинники як на інституційному, так і на індивідуально-особистісному рівнях, кожен з яких так чи інакше суттєво впливає на даний процес.

5.2 Суперечності практик символічного обміну та реалізації символічного капіталу як новітні джерела соціальної напруженості

В новітніх соціальних технологіях ери інформаційного суспільства їх розробниками проводиться доволі виразна межа між реальним та віртуальним. Саме тому постає важлива наукова проблема, суть якої полягає в здійсненні соціологічної ідентифікації специфічних онтологічних ознак віртуальної реальності. Віртуальна реальність зайняла важливе місце у житті сучасного суспільства та стала відігравати значну роль у повсякденному житті кожного окремого індивіда. Приступаючи до дослідження зазначеної проблеми, вочевидь, доцільно звернутись до концепцій символічного інтеракціонізму та інших інтерпретативних парадигм, тому що феномен віртуальної реальності є символічним полем генези та розвитку комунікацій консенсусного, кооперативного, конкурентного та конфліктного типу. Так І.Гофман розглядаючи відносно «закриті» спільноти людей (село, монастир, лікарня) в контексті дослідження функціональних практик великих сучасних суспільств, писав, що вони відділені від навколишнього життя символічним бар'єром, специфіку якого доцільно пов'язувати з процесами ідеалізації, символізації та підтримки експресивного контролю [188,с.63-90]. Розуміючи віртуальну реальність, як певне закрите комунікативне поле, ми приходимо до висновку що, віртуальну реальність доцільно розуміти як специфічне поле і організаційну рамку можливих і реально відтворюваних комунікацій, яка дозволяє людині здійснювати обмін благами при цьому не змінюючи свого місця в стратифікованому полі існуючих соціальних взаємодій. Відомо, що важливою атрибутивною ознакою інформаційного суспільства став кіберпростір. Кожен індивід, наповнюючи і збагачуючи кіберпростір досвідом своєї участі в наявній системі соціальних практик, певним чином нарощує свій символічний капітал, який є похідним від символічного обміну у процесі суперечливого відтворення віртуальної реальності.

«Символічний обмін» - це багатогранний концепт, пізнавальний статус якого намагались обґрунтувати багато відомих вчених-соціологів. Нагадаємо, що Дж. Мід вказував, що будь-яка соціальна дія формуються за допомогою символів, які підтримуються або змінюються в процесі інтеракції. Дану позицію інший американський соціолог - Л.Вайт намагався обґрунтувати як фундаментальне положення загальної соціологічної теорії. Він прагнув довести, що поведінкова орієнтація людини завжди базується на реалізації певної стратегії символічного обміну. «Поведінка людей являє собою символічну поведінку; символічна поведінка це, власне, і є поведінкою людей. Символ – це універсум людства [189, с.149]. П. Блау, вважав, що процес символічного обміну є фундаментальним чинником управління людською поведінкою в системі міжособистісних і міжгрупових відносин. Г.Блумер також писав що: «об'єкт є тим, що він означає в очікуванні і реальній соціальній взаємодії» [184], тобто один і той самий об'єкт може мати різне символічне значення для кожного окремого індивіда. Інший відомий соціолог Г.Гарфінкель, намагався аргументувати важливе концептуальне положення, згідно якому загальне розуміння індивідами соціального життя формується не тільки через прийняття спільних культурних норм, але і на основі специфічних персоніфікованих механізмів символізації змісту цих норм, завдяки чому інтерналізовані норми стають мотивами і стимулами пояснення учасниками соціальних взаємодій контекстів конкретних подій і ситуацій свого повсякденного життя [187, с.219-221].

У праці "Паролі"(Mots de passé) Ж. Бодрійяр вказує на важливість тлумачення змісту поняття «символічний обмін» як важливої соціологічної абстракції, яка дозволяє дослідникам вийти за межі традиційного аналізу різноманітних соціальних комунікацій в системі ринкових відносин, оскільки дане поняття відображує і певну символічну систему спадкоємних зв'язків між минулими і теперішніми поколіннями [182, с.17-19].

Таким чином, символічний обмін є важливим детермінуючим чинником організації суспільного життя та важливим джерелом посилення соціальної напруженості, який реально відтворюється не лише у віртуальних практиках кіберпростору, але також відтворюється у якості певного способу соціалізації, інтеракції, побудови нової реальності зі своїм символічним капіталом. Водночас Бодрійяр стверджує, що поєднання процесу символічного обміну з процесом реалізації символічного капіталу є фундаментальним стимулом віртуалізації суспільного життя, яке усе більшою мірою набуває ознак деструктивної гіперреальності. «Віртуальне, яким ми його мислимо сьогодні – це сфера, де вже немає ні суб'єкта думки, ні суб'єкта дії, сфера, де усі події відбуваються в технологічному режимі» [182, с. 31]. Водночас символи віртуальної реальності - це наші очікування з приводу наших бажань. Ж. Бодрійяр, зокрема, відзначає, що сучасній людині потрібно буди на екрані, бути частиною віртуального середовища [183, с 87]. Сьогодні бути на екрані означає існувати. Володіння гаджетами є найважливішим підтвердженням, що індивід є частиною «цивілізованого суспільства» і має певний соціальний статус.

Зазначимо, що існує багато визначень поняття «символічний капітал». Прийнято вважати, що дане поняття було введено у науковий обіг французьким соціологом П. Бурдьо. Він розумів під таким капіталом специфічну систему благ, які мають певний атрактивний вираз і є визнаним добробутом у конкретному соціальному полі [185]. Як і інші різновиди капіталу, символічний капітал, на думку Бурдьо, є важливою умовою утвердження функціональної автономності людей як діючих соціальних акторів та їх свободи [186, с.134-147]. Інший відомий американський дослідник А. Тоффлер під «символічним капіталом» розуміє інформаційний капітал, який вже з 50-х - 60-х років ХХ століття перетворюється на головну ресурсну базу здійснення соціального контролю. У праці «Зміщення влади» Тоффлер досліджує феномен «інформаційного опікунства» (information guardianship) як стратегію здійснення соціального контролю через реалізацію потенціалу накопиченої інформації як символічного капіталу «як найбільш демократичного джерела влади» [190, р.16]. У такому сенсі «символічний капітал» — це інформаційні можливості, які використовує певна спільнота або людина для ефективного здійснення самоконтролю, або соціального контролю над іншими спільнотами і людьми.

Слід зазначити, що важливим джерелом інтенсивного накопичення символічного капіталу інформаційного суспільства є глобальна мережа Інтернет. Саме ця мережа, як вважає А.Тоффлер вже у недалекому майбутньому призведе до появи «інформаційних будинків» які замінять офіси і фабрики. Реалістичність цього прогнозу ми бачимо вже зараз, коли для ефективної роботи потрібно лише мати комп'ютер та інтернет.

Таким чином, при здійсненні ідентифікації специфіки віртуальної реальності доцільно виходити з розуміння того що, поле кіберпростору відтворюється за тими ж законами, що і соціальний простір. Обидва мають наявність учасників і взаємодію між ними, певну структуру, контроль, функції та культуру. Символічний обмін у віртуальній реальності, як і звичайний обмін, це завжди інтеракція задля вдоволення потреб. Хоча наприклад фізіологічні потреби індивіда для нормального функціонування організму можуть бути вдоволені тільки у реальності, віртуальна реальність дає змогу задовольнити деякі з них. Так, К. Янг при дослідженні залежності від Інтернету виділяє – кіберсексуальну залежність, при якій індивід вдовольняє свій сексуальний потяг за допомогою порносайтів та віртуального сексу з іншими користувачами Інтернету [191]. Задля почуття безпеки, індивід використовує декілька особистісних станів, особистість скриває своє реальне життя, бере псевдоніми, не використовує особистісні фотографії та не ділиться інформацією про власне життя. Як і у реальному просторі сучасна інтернет мережа пестить різноманітними засобами для знайомств, які допоможуть знайти любов. Також треба відзначити що, у процесі символічного обміну кожен індивід намагається реалізувати своє внутрішнє «Я». Але найголовнішим здобутком символічного капіталу віртуальної реальності є особлива культура. Культура віртуальної реальності, дуже різноманітна завдяки участі у її формуванні всіх інтернет користувачів. Так ми маємо відзначити наявність особливої термінології у

різних закритих групах (онлайн ігри, онлайн вебінари, блоги, та інші). Такі закриті групи, мають свою культуру, як і у реальності її мають різні групи за інтересами. Також кіберпростір розкриває перед особистістю найрізноманітніші можливості: побачити космос, галереї, музеї, познайомитись з користувачами інтернету за схожими інтересами, мандрувати містами завдяки «гул картам», чи купити предмети мистецтва не виходячи з дому. Але не слід забувати про певні суперечливі наслідки від такої тісної взаємодії віртуального та реального.

Як узагальнюючий висновок, значимо, що символічний обмін і символічний капітал у віртуальній реальності зберігають свій деструктивний зміст, виступаючи потужним джерелом посилення соціальної напруженості. Віртуальна реальність створює особливе соціальне поле, де учасники віртуальної комунікації задовольняють певні потреби. Символічний капітал, виступає, як основа мотивації до дії у віртуальній реальності. У сукупності все це формує нові форми віртуалізованого соціального порядку. Отже проблема соціологічної ідентифікації віртуальної реальності стає важливим дослідницьким полем полем професійної діяльності соціологів у XXI столітті.

ВИСНОВКИ

1. На основі аналізу, здійсненого у першому розділі дослідження з'ясовано, що зростання соціальної напруженості в Україні та її регіонах загалом обумовлена стихійним та непослідовним характером ринкових та політичних трансформацій українського суспільства, яке і зараз за своїми функціональними ознаками є суспільством пострадянським – тобто таким, що відзначається консервативним характером управління економічним розвитком (стратегія економічної стабілізації) та стихійними спробами інтенсивного реформування політичної системи без належної консолідації політичної еліти.

2. Поширені в Україні методики виміру стану соціальної напруженості загалом базуються на її концептуальному розумінні як «готовності до протестних дій». Така дослідницька орієнтація методики сприяє виміру рівня дестабілізаційного протестного потенціалу різних груп населення на основі їх перцептивних оцінок рівня життя, характеру політичних та соціальних відносин та соціокультурних комунікацій. Нами встановлено, що важливими джерелами існуючого стану та зростання соціальної напруженості в Україні та її регіонах є певна специфічна система каузальних факторів функціональності специфічних онтологічних чинників дезорганізації соціального порядку: а) функціональності недовіри; б) функціональності корупції, в) функціональності процесу депривації; г) функціональності ксенофобії; д) функціональності збройних конфліктів та терористичних акцій.

3. Аргументовано, що наукове дослідження функціонального впливу даних чинників на процеси відтворення соціальної напруженості є важливим стимулом творчої розробки мультирівневої методології та методик вимірювання соціальної напруженості, яка повинна вивчатися на 4-х дослідницьких рівнях: 1) міжособистісних взаємодій (мікро- рівень); 2) самодіяльних ініціативних практик (мезо- рівень); 3) інституціональних взаємодій (макро-рівень); 4) транснаціональних практик (інтерсоціетальний рівень). Наукове усвідомлення зазначеної концептуальної позиції, як ми вважаємо, є переконливим доказом важливості подальших інноваційних розробок мультирівневої методології та методик вимірювання соціальної напруженості, що відповідає і провідним тенденціям світового наукового пошуку у даному напрямі. Таким чином, важливим науковим результатом проведеного дослідження – є з'ясування специфіки наукових пояснень проявів соціальної напруженості в українському суспільстві на основі характеристик пізнавального потенціалу методик її дослідження у новітній вітчизняній соціології та здійснення наукової аргументації щодо важливості розробки інноваційних стратегій мультирівневої методології та методик вимірювання соціальної напруженості.

4. Розкрито зміст наукових підходів до визначення регіональної структури України як умови соціологічного дослідження стану та проявів соціальної напруженості в окремих регіонах України (розділ 2). Зокрема,

конкретизовано зміст наукових підходів щодо ідентифікації регіональних чинників, що визначають стан соціальної напруженості в окремих регіонах, що дало змогу запропонувати стратегію поєднання дослідницького потенціалу різних методик соціального картографування (розробки «соціальної карти») регіону, які загалом зорієнтовані на ідентифікацію просторового розподілу системи комплексних соціальних індикаторів (даних) та системи статистичних показників, які загалом характеризують окремих регіон (область, район, місто) в аспектах оцінки його демографічної, соціально-економічної, суспільно-політичної ситуації та є базою пояснень його соціокультурної, історичної та геополітичної специфіки.

5. Встановлено, що в основі міжрегіональних відмінностей стану соціальної напруженості в українському суспільстві лежать: соціально-економічні, етнокультурні, демографічні, релігійні чинники, оскільки сучасна Україна і зараз являє собою перехрестя світових цивілізацій, які об'єднують у собі різні конфліктогенні етнічні та регіональні субкультури. Одним з індикаторів соціальної напруженості регіонів є – динаміка соціального благополуччя, що демонструє різницю настроїв та очікувань населення України, як на індивідуальному так і суспільному рівнях. Порівняно з 2016 роком, рівень соціальної напруженості по показникам відчуття незадоволеності життям, занепокоєності громадян суспільними проблемами мало змінився, українців дещо менше стали турбувати відносини з Росією та злочинність.

6. Здійснена оцінка гносеологічного потенціалу інструментальних компонентів в методиках дослідження соціальної напруженості у порівняльній базі її показників (розділ 3). Підтверджена валідність визначених індикаторів (факторів), які відображують прояви соціальної напруженості в регіонах України на перцептивному та раціонально-оціночному рівнях визначення населенням її стану, що дозволяє прогнозувати тенденції актуалізації конфліктних ситуацій та протестних дій, що також дозволить підвищити ефективність діяльності державних та громадських інститутів соціального управління. Зокрема, доведена важливість її вивчення в порівняльній системі показників у межах континууму «індивід – група – соціум – держава», що сприяє диференційованому аналізу емоційних, соціальних, ментальних та поведінкових детермінант соціальної напруженості. Аргументовано, що емоційна складова виявляється у негативних переживаннях у повсякденному житті людей, формуванням і розвитком неадаптивних реакцій (стресу) у відповідь на несприятливі умови життя, нездатністю пристосуватися до нових соціальних умов, зниженням в цілому адаптивних здібностей в різних соціальних полях. Соціальний компонент напруженості виражається в зниженні зв'язаності, консолідації, зростання роз'єднаності в суспільстві. Ментальний компонент представляється в зміні соціально-політичних орієнтацій, ціннісних і смисложиттєвих установок під впливом несприятливих економічних, політичних та інших соціальних чинників. Поведінковий компонент напруженості виражається в розповсюдженні численних форм відхилень

поведінки та посиленні полярності соціальних дій (самоексклюзія, протестність тощо).

7. Визначено, що інноваційні дослідження взаємовпливу емоційних, соціальних, ментальних та поведінкових детермінант соціальної напруженості пов'язані з необхідністю ефективного використання дослідницького застосування методів «експертних оцінок» swot –аналізу та longpest –аналізу, фокус-групового інтерв'ю та вимірювальної моделі соціальної напруженості на основі методу лінійної декомпозиції тренду (розділ 4). Встановлено та аргументовано, що більш детальна конкретизація дослідницького потенціалу зазначених методів дозволить чітко визначити принципи побудови методики вимірювання соціальної напруженості. Таким чином, результатом проведеного дослідження є обґрунтування доцільності врахування особливостей розвитку регіонів в аспекті оцінки впливу чинників, що визначають стан соціальної напруженості, ступеню та характеру їх взаємозв'язку, що є важливою умовою концептуалізації методики аналізу та соціальної напруженості в регіонах України. Дана методика знайде застосування в діяльності регіональних органів влади та управління в якості надійного інструменту для інформаційно-аналітичної підтримки управлінського процесу та прийняття обґрунтованих рішень у сфері суспільного життя, для моніторингу соціальної напруженості, як одного з методів виявлення та своєчасного регулювання небезпечних тенденцій зростання її рівня.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Небоженко В.С. Соціальна напруженість і соціальні конфлікти в українському суспільстві /В.С.Небоженко.- - К.: Абрис. 1994.- 160 с.
2. Михальченко М.І., Журавський В.С., Тначер В.В. Соціально- політична трансформація України: реальність, міфологеми, , проблеми вибору /М.І. Михальченко, В.С. Журавський , В.В.Танчер. - К.: Лотос, 1997. - 180 с.
3. Тарасенко В.І., Іваненко О.О Проблем а самоідентифікації українського суспільства (соціотехнологічна парадигма) / В.І.Тарасенко, О.О. Івненко О.О.- К.: Інститут соціології НАН України, 2004.- 576с.
4. Sudakov V. I. Conceptual prospects of the comparative analysis of multicultural practices / V.I.Sudakov // Культурологічна думка. - 2016. - №10. – С. 82-86.
5. Судаков В.І. Українська держава та її спроможність до розв’язання ціннісних антиномій соціальної напруженості / В.І. Судаков // Держава та соціальні зміни. 25 років української незалежності: Матеріали УІ міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 29-30 листопада. 2016 р.) Укладачі А.А.Мельниченко, П.В. Кутуєв. – Київ, Одеса Типографія «Айс Приват»,. 2016.- С. 137-139 (0,3 д.а.).
6. Головаха Е.И.. Украинское общество. Четверть века вынужденной трансформации и перспектива демократического транзита / Е.И. Головаха // Держава та соціальні зміни. 25 років української незалежності: Матеріали УІ міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 29-30 листопада. 2016 р.) Укладачі А.А.Мельниченко, П.В. Кутуєв. – Київ, Одеса Типографія «Айс Приват»,. 2016.- С. 15-17.
7. Головаха Е.И.Панина Н.В. Потенциал протеста украинского общества / Е.И.Головаха, Н.В. Панина // Социологические исследования, 1999 - №10.- С.31-40.
8. Панина Н.В. Готовность населения к различным формам социального протеста / Н.В. Панина // Политическая культура населения Украины (результаты социологических исследований).- К.: Наукова думка, 1993. - С. 42-51.
9. Резнік О. Соціальна напруженість та масові протести в Україні: відмінність детармінант та механізми прояву / О. Резнік // Соціологія: теорія, методи,маркетинг.- 2017.-№2.- С.35-58.
10. Горбачик А.П. Соціальна напруженість та довіра: визначення взаємного впливу / А.П.Горбачик // // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. ІІІ конгрес Соціологічної асоціації України. Тези довідей: Харків, 12-13 жовтня 2017 . – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. – С.53-54..
11. Assman A. Introduction to cultural studies. Topics, Concepts, Issues / Aleida Assman. - Berlin : Erich Smidt Verlag, 2112 – 248 p.
12. Бекешкіна І.Е. Чи може соціологія прогнозувати протести?/ І.Е. Бекешкіна // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. ІІІ конгрес

Соціологічної асоціації України. Тези довідей: Харків, 12-13 жовтня 2017 . – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. – С.38-39. (0,3 д.а.).

13. Злобіна О. Соціальна напруженість у міжособистіних та внутрішньо особистісних координатах / О . Злобіна // Проблеми розвитку соціологічної теорії: матеріали ХІУ Міжнар. наук.-практ. конф. « Проблеми розвитку соціологічної теорії: Структурні зміни та соціальна напруженість» , 25-26 травня 2017 р. (м. Київ).Наукове видання /Київ. нац. ун-т ім. Т.]Шевченка [під заг. ред. Горбачика А.П., Судакова В.І.]. - К.: Логос, 2017 – С. 51-54.

14. Куценко О.Д. Суспільство нерівних : суперечності та виклики комплексних соціальних нерівностей / О.Д.Куценко // Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання. III конгрес Соціологічної асоціації України. Тези довідей: Харків, 12-13 жовтня 2017 . – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. – С.11-12.

15. Михальченко Н.И. Великий цивилизационный взрыв на рубеже XX и XXI веков / Н.И.Михальченко.- . К.: Парламентское издательство, 2016. – 504с.

16. Савельев Ю.Б. Багатомірна сучасність: соціальне включення в оцінці суспільного розвитку / Ю.Б.Савельев. -К.: Вид центр КНУ імені Тараса Шевченка , 2016 – 416с.

17. Судаков В.І. Проблема ідентифікації онтологічних чинників соціальної напруженості в соціологічних теоріях глобалізації / Володимир Судаков // Теоретичні і практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин: вчора, сьогодні завтра: колективна монографія за наук. ред. д-ра іст. Наук., проф. В.В. Ластовського. - К.: Вид. центр. КНУКіМ, 2017. - С.293-300.

18. Bouget D. Social Tension: some general elements / Denis Bouget. – Oslo: The Peace Institute, 2008 -36p.

19. North D.C., Wallisd J.J., Waingast B.B. Violence and Social Orders. A conceptual framework for interpreting recorded human history / North D.C., Wallisd J.J., Waingast B.B. – N.-Y.: Cambrige univ. press, 2013.

20. Beck U. World at Risk / Ulrich Beck. – London: SAGE Publ., 2009. – 226 p.

21. Kakwani N. On measuring Social Tension : with the application to Brasil / N. Kakwani .– режим доступу : [www.compasso.com./ br / docs/ Social Tension](http://www.compasso.com.br/docs/Social%20Tension).

22. Lee, D. Shin. Measuring Sosial Tension from Income Class Segregation / Lee Y., Shin D. // Journal Of Business and Economic Statistics - 2016 .- Vol. 34, iss .3 - pp 457-471.

23. Atkinson A. On Measuring Inclusive Society / A. Atkinson A. – N.Y.: UN publ, 2012 -46 p.

24. Rohner D. Reputation> group Structure and Social Tension / D. Rohner .- Zurich, Zurich univ. – Working paper N 413 .- 2010. – pp.3-32

25. Ермолаев А. Национальное государство и украинское общество: зигзаг или поворот / А.Ермолаев // Украина : национальный транзит. Сборник Института стратегических исследований «Новая Украина. - К., 2017.- С. 2-11.

26. Стегний А. Региональный фактор развития политической культуры населения Украины / А. Стегний // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – №.3. – С. 94–122, с. 94

27. Ann Markusen. Regions: Economics and Politics of Territory. Rowman and Littlefield Publishers, 1987, P. 17, 251
28. Лернер М. развитие цивилизации в Америке. М. 1992
29. Олех Л. Г. Реформи і регіоналізм в Росії. Навчальний посібник / Л. Г. Олех // 2000. – С. 124.
30. Запрудский Ю.Г. Региональные конфликты: понятие и специфика Северного Кавказа // Этнические конфликты и их урегулирование: сб. науч. статей. М., Ставрополь, 2002. С. 28
31. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи : Монографія / Романюк А. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 391 с. с.124
32. Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 405 с. , с. 44
33. Куценко Є. В. Феномен виборчих аксіотехнологій: сутність і практики застосування в електоральних кампаніях в Україні / Є. В. Куценко // Наукові записки ІПіЕНД. – 2013. – Вип. 2 (70). – С. 287–305
34. Каплан Ю. Чинники міжелекторального стирання граней (на матеріалах соціологічних досліджень): Аналітична записка відділу стратегій розвитку політичної системи Національного інституту стратегічних досліджень / Ю.Каплан, С.Янішевський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/May2009/9.htm>
35. Вишняк О. Політична типологія регіонів України: динаміка та фактори змін / О. Вишняк // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціол. НАН України, 2008. – С. 331–342. , с. 336
36. Які проблеми турбують українців [Електронний ресурс] // 1. Київський Міжнародний Інститут Соціології, Прес релізи та звіти, Київ. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=702&page=1&t=7>.
37. НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ за 2015 рік [Електронний ресурс] // Державна Служба Статистики України, Демографічний щорічник. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2016/naselen_2015.pdf.
38. Чисельність Наявного Населення України [Електронний ресурс] // Державна Служба Статистики України, Демографічний щорічник. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2017/zb_chmn_0117.pdf.
39. Національний атлас України [Електронний ресурс] // Інститут географії НАН України. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://wdc.org.ua/atlas/default.html>.
40. "Про річну статистичну звітність з питань державно-конфесійних відносин в Україні за 2016 рік (релігійні організації)" [Електронний ресурс] // Наказ Міністерства Культури України від 29.03.2017 р. № 260. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245234272.
41. Релігійні вподобання населення України [Електронний ресурс] // «Група Рейтинг», Київ. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/religioznye_predpochteniya_naseleniya_ukrainy.html.

42. Соціальна напруга та протестна активність: погляд соціологів [Електронний ресурс] // Фонд демократичні ініціативи, Інститут Соціології НАН України. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://dif.org.ua/article/sotsialna-napruzhenist-ta-protestna-aktivnist-poglyad-sotsiologiv>.
43. Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016р [Електронний ресурс] // «Центр Разумкова», Київ. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://old.razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>.
44. «Обізнаність та ставлення до проблем дезінформації та пропаганди у ЗМІ» [Електронний ресурс] // StopFake, Київ. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.stopfake.org/osvedomlennost-i-otnoshenie-k-dezinformatsii-i-propagande-v-smi-otchet-ob-issledovanii-stopfake/>.
45. Самопочуття мешканців України у травні 2017 року [Електронний ресурс] // Київський Міжнародний Інститут Соціології, Київ. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=709&page=1>.
46. Хантінгтон С. Зіткнення цивілізацій [Електронний ресурс] / Самюель Хантінгтон. – 1993. – Режим доступу до ресурсу: <http://lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/307/36.pdf>.
47. Сірий Є.В. Актуалізація дослідження соціальної напруженості в українському трансформаційному соціумі // Зб. наук. праць Міжнародної науково-практичної конференції «Україна і світ: теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин» 19-20 квітня 2017 р. Ч II. С. 259-264.
48. Сірий Є.В. Проблематика соціальної напруженості в предметності сучасної вітчизняної соціології /Соціологічний аналіз сучасних соціокультурних процесів (колективна монографія). К. КНУКІМ. - 2017. – 288 с. - С.36-60.
49. Сірий Є.В. Актуалізація дослідження соціальної напруженості в українському трансформаційному соціумі /Теоретичні та практичні аспекти діяльності у сфері міжнародних відносин: вчора, сьогодні, завтра (колективна монографія). К. КНУКІМ. – 2017. - 326 с. - С.276-272.
50. Сірий Є. В. Проблемні сторони дослідження соціальної напруженості українського суспільства / Є. В. Сірий // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. – Київ. Типографія «Айс Принт», 2016/17. – № 1/2 (29/30). – С. 82-88.
51. Едвардс Л. Естественная история революции // Социол. журнал. - 2005. - № 1. -С. 101-131.
52. Рост социальной напряженности в Украине приглушает агрессия РФ — эксперты». [Електронний ресурс] / <http://укроп.org>.
53. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство: Пер. с фр.-М.: Политиздат, 1990. -415 с. ISBN 5-250-01279-5.
54. Smelser N. Theory of Collective Behavior.-N.Y.: Free Press, 1962.- 237p.

55. Митрохин В.И. Сущность и критерии социальной напряженности. М.: Российская государственная Академия труда и занятости. Минтруда России, 2000.-160 с.
56. Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер. с англ. под ред. В.А. Ядова.-М.: Аспект Пресе, 1996. - 416с.
57. Ельчанинов М. С. Российская трансформация с точки зрения социальной синергетики // Социологические исследования, 2003. № 8. С.21-30.
58. Словарь конфликтолога [Электронный ресурс] // <http://www.вокабула.рф/словари/словарь-конфликтолога>
59. Социологический словарь [Электронный ресурс] // <http://www.onlinedics.ru/slovar/soc/n/naprjazhenie.html>.
60. Сірий Є.В. Теоретичні засади системного аналізу та побудови концептуальної моделі соціальної напруженості // *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Volume 4 Issue 1. p.114-118
61. Зайцев А.К. Социальный конфликт. - М.: Академия, 2000. - 464 с.
62. Головаха Є.І., Паніна Н.В. Готовність до соціального протесту: динаміка, регіональні особливості і чинники формування // *Українське суспільство: десять років незалежності (соціол.моніторинг та коментар науковців)* / За ред д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. - К.: Ін-т соціології НАН України, 2001. - 662 с. - С. 188-200.
63. Баранова Г. В. Анализ и прогнозирование социальной напряженности в регионах Российской Федерации // *Труд и социальные отношения*. 2007. N 5. С.112-118.
64. Соціальні індикатори рівня життя населення. Статистичний збірник. К.: Державний комітет статистики України, 2010.- 203 с.
65. Сірий Є.В. Теоретичні розвідки в концептуалізації соціальної напруженості// *Соціально-економічні проблеми і держава*“. Тернопіль,- 2017, Випуск 1(16), 139-147.
66. Сірий Є.В. Теоретичні та методологічні засади системного аналізу та побудови концептуальної моделі соціальної напруженості // *Вісник Одеського національного університету: соціологія і політичні науки*. Одеса: «Астропринт». - 2016. Том 21. Вип.3 (26) «Соціологія». С.49-60.
67. Міщенко М.Д. Соціальна напруженість у суспільстві: проблеми виявлення та аналізу. — К.: НІСД, 1995. 43 с.
68. Мертон Р. Социальная структура и аномия // *Социс.*— 1992. — №3.— С.104—114.
69. 24.Рукавишников В.О. и др. Социальная напряженность: диагноз и прогноз // *Социс.*— 1992. — № 3. — С.3—23.
70. Головенько В.А. Рівень соціальної напруженості та потенціал соціального протесту в суспільстві: Можливості соціологічного дослідження та прогнозування /В.А.Головенько// *Український соціум: Соціологія. Політика. Економіка. Педагогіка*. : Науковий журнал. – 09/2007. – N5/6. – С.137-152.

71. Акініна П.В. , Рязанцева С.В. Диагностика социальной напряженности в обществе: региональный аспект/ Под ред. П. В. Акинина, С. В. Рязанцева. – Ставрополь : Сервисшкола, 2002. – 240 с.
72. Українське суспільство 1992 — 2013. Соціологічний моніторинг / За ред. В.Ворони, М.Шульги. — К.:Ін-т соціології АНУ, 2013. 566 с.
73. Дмитриев А.В. Конфликтология: Учебное пособие. - М.:Гардарики, 2000. - 320 с.
74. Плюснин Ю.М. Скрытая социальная напряженность. Подходы к разработке методов оперативной оценки уровня напряженности в обществе// Проблемы социальных технологий. Новосибирск, 1998. Вып. 4. - С.53-64.
75. Сірій Є.В., Нахабич М.А. Социологический портрет внеэлитных акторов социальных трансформаций в Украине// East European Scientific Journal/ Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe. 2016., volume 4. №5 (9), p.68-76.
76. Самушкин А.И. Социальная напряженность как общественно-политическое явление / А.П. Самушкин // Проблема социальной напряженности: материалы международной научно-практической конференции 5–6 июня 2010 года. – Пенза – Ереван – Прага: ООО Научно-издательский центр «Социосфера», 2010. – 178 с.
77. Сірій Є.В. Дослідження соціальної напруженості в українському трансформаційному соціумі // Актуальні питання, проблеми та перспективи розвитку гуманітарного знання у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти. Зб. наук.пр. Ч.ІІ: VII Міжн. наук.-практ. конф. 30-31 травня 2016 р. Східно-український національний університет ім.В.Даля (м.Рубіжне). С.193-196.
78. Александрова Е. В. Социально-трудовые конфликты: пути разрешения. Монография. М., 1993. - 226 с.
79. Диагностика социальной напряженности в обществе: региональный аспект / Под ред. П. В. Акинина, С. В. Рязанцева. – Ставрополь: Сервисшкола, 2002. – 240 с.
80. Данакин, Н. С. Конфликты и технология их предупреждения [Текст] / Н. С. Данакин, Л. Я. Дятченко, В. И. Сперанский. - Белгород: БЦСТ, 1995. - 315 с.
81. Владико О. Готовність населення України до соціального протесту / О.Владико // [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http://www. i-soc.com.ua/institute/ 16-vladiko.pdf](http://www.i-soc.com.ua/institute/16-vladiko.pdf).
82. Волков А.Д. Протестные митинги в России конца 2011 – начала 2012 гг.: запрос на демократизацию политических институтов // Вестник общественного мнения: Данные. Анализ. Дискуссии. 2012. Т. 112. № 2. С. 73-86.
83. Ключенко Е.О. Методологічні засади дослідження соціальної напруженості в суспільстві, що трансформується // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1998. – № 4-5. – С. 41–55.
84. Губина Н.В. Ч.Х.Кули об истоках индивидуальной и социальной напряженности // Социально-гуманитарные знания. - М., 2007. - № 4. С.189-201.
85. Сірій Є.В. Питання побудови концептуальної моделі соціальної напруженості в сучасному українському суспільстві //Зб.ст. за міжнародною

- конференцією до 70-річчя Володимира Паніотто (за наук.ред. В.С.Бакірова та Є.В.Головахи). Київ. ІС НАН України. 2017. – 208 с. С.94-96.
86. Сірий Є.В. Системний аналіз соціальної напруженості в контексті побудови її концептуальної моделі та алгоритмізації дослідження //Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія [Текст]. – Чернігів : ЧНТУ, 2017. – № 1 (9). – 118с. С.70-77.
87. Гарр Т.Р. Почему люди бунтуют. - СПб.: Питер, 2005. - 461 с.
88. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Пер. с фр., составление, послесловие и примечания А. Б. Гофмана.— М.: Канон, 1995.— 352 с.
89. Мертон, Р.К. Наука и социальный порядок [Текст] / Р. К. Мертон // Личность, Культура. Общество. – 2000. – Т. II. Вып. 2. – С. 151-169.
90. Еникеев М.И. Общая и социальная психология. Издательская группа НОРМА–ИНФРА. - М. 1999. - 624 с.
91. Хомич А.В. Психология девиантного поведения. Уч. пос..Южно-Российский Гуманитарный Институт. Ростов-на-Дону. 2006. – 140 с.
92. Битянова М.Р. Социальная психология.: Уч. Пос. М.: Эксмо-Пресс., 2004. – 576 с.
93. Парсонс, Т. Система современных обществ / Т. Парсонс. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 270.
94. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса.. СПб.: Ювента.- 1999. - 320 с.
95. Cohen A. (1955) Delinquend Boys: The Culture of the Gang.- Glenoe: Free Press.
96. Лиотар Жан-Франсуа Состояние постмодерна. М. Алетейя.- 1998 – 169 с.
97. Дебор Г. Общество спектакля. М. - 1999 - 224 с.
98. Siryi E.V. Social deprivation in contact and mutual condition to mental archetypal factors in the study of the nature of social tension in ukrainian society: theoretical research // Public management. Видавничий дім “Персонал”. - 2017, № 3. p.315-327.
99. Siryi Yevhen The role of "deprivation" in the conceptualization of social tension in the Ukrainian society // Economics, Management and Sustainability. Vol 1 No 1 (2016), p.42-48. Szczecin, Poland, 2016/17.
100. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. М.: АСТ, 2006. 880 с.
101. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия, контроль. – Спб.,-2001. 244с.
102. Dahrendorf, Ralf 1959. Class and Class Conflict in Industrial Society. Stanford: Stanford University Press.
103. Oberschall, Anthony 1973. Social Conflict and Social Movements. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
104. Davies, James C. 1962. ‘Toward a theory of revolution’, American Sociological Review, 27, pp. 5—19.
105. Davies, James C. 1971. When Men Revolt and Why. New York: Free Press.

106. Gurr, Ted 1970. Why Men Rebel. Princeton: Princeton University Press.
107. Румянцева Т. Г. Понятие агрессивности в современной зарубежной психологии. – М., 1994.- 256 с.
108. Ожиганов Э.Н. Политическая напряженность: имитационное моделирование и раннее предупреждение// Аналитический вестник. - № 9 (354)-2008. с. 10-21.
109. Burton J. Conflict: Human Needs Theory. - N. Y.: St. Martin s Press, 1990. - 162 p.
110. Council Employment and Social Policy [Электронный ресурс] // Objectives in the Fight Against Poverty and Social Exclusion. – 2000. – Режим доступа : <http://europa.eu.int>.
111. Atkinson R. Combating Social Exclusion in Europe / R. Atkinson // The New Urban Policy Challenge, Urban Studies. – 2000. – Vol. 37.
112. Farrington F. Towards a useful definition: advantages and criticism of “social exclusion” [Электронный ресурс] / F. Farrington. – Режим доступа : <http://www.nof.org.uk>.
113. Paugam S. Poverty and Social Exclusion: A Sociological View / S. Paugam // The future of European welfare a new social contract / edited by Martin Rhodes and Yves Mény. – New York. St. Martin’s Press, 1998. – P. 41-62.
114. Dogan.M. Political distrust and the discrediting of politicians. Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands. Koninklijke Brill NV incorporates the imprints Brill Academic Publishers. – BRILL-LEIDEN- BOSTON, 2005. – 254 p.
115. Социологический энциклопедический словарь / Под ред. Г. В. Осипова. – М. : ИНФРА-М : НОРМА, 1998. – 229 с.
116. Спесивцева О. И. Социально-экономические изменения как генезис деприваций // Вестник Челябинского государственного университета. – 2009. – № 14 (152). – Специальный выпуск. – С. 84–86.
117. Пржиленский В.И. Идентичность: обретать, выбирать или конструировать // Философские науки. 2009. №10.
118. Елиас Н. Общество индивидов. М., 2001. - с.217.
119. Климов И. А. Депривация. Большая Российская Энциклопедия [Электронный ресурс] / И. А. Климов. Режим доступа : <http://bigenc.ru/sociology/text/1948445>.
120. Levitas R. The concept of social exclusion and the new Durkheimian hegemony// Critical Social Policy. – 1996. – vol. 16.
121. Фромм Э. Бегство от свободы / Перевод Г. Ф. Швейника. — Москва: Аст, 2011. — 288 с.
122. Райх В. Анализ личности. — М.: «Ювента», 1999. — 333 с.
123. Sztompka P. New perspectives on trust: Rev.essay_ American J. of sociology.- Chicago. 2006.-Vol.112.№3.-P.905-919. с.905-919.
124. Кравченко, С. А. Социология: парадигма через призму социологического воображения [Электронный ресурс] / С. А. Кравченко. – Режим доступа: <http://bookucheba.com/problematika-sotsiologicheskaya/sotsiologiya-paradigmyi-cherez-prizmu.html>.

125. Гіденс Е. Соціологія / Пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; Наук. ред. О. Іваненко.- К.: Основи, 1999. - 726 с., Davies, James C. When Men Revolt and Why / J. C. Davies. – New York : Free Press, 1971.
126. Крымский С. Б. Пан-хозяин как квинтсенция психокультуры украинцев [Электронный ресурс] / С.Б.Крымский. – Режим доступа : <http://www.icys.org.ua/articles/ukrajina/446-201112071000.html>.
127. Іванова К. А. Історія світової та української культури: навч. посібник для студ-в вищих навч. Закладів / К. А. Іванова, А. П. Лантух, Г. О. Хіріна, С. І. Шитов, А. О. Якуба. – Харків : Вид-во НфаУ «Золоті сторінки». – 2012.
128. Шлемкевич М. Загублена українська людина. Кн. 2 / М. Шлемкевич. – Нью-Йорк : “Життя і Мислі”, 1954. – 158 с.
129. Менталитет украинцев и основные детерминанты его становления. История украинской культуры [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://studbooks.net/56996/kulturologiya/mentalitet_ukraintsev/.
130. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): [моногр.] / О. Донченко, Ю. Романенко. – К. : Либідь, 2001. – 334 с.
131. Донченко О. А. Архетиповий менеджмент / О. А. Донченко. – Кіровоград, 2012. – 264 с.
132. Ручка А. О. Ціннісна метаморфоза в ментальності громадян України під час надзвичайних подій 2014 року / А. О. Ручка // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Т. 2, вип. 1 (15) / [гол. ред. д. е. н. В. М. Ворона, д. соціол. н. М. О. Шульга]. — К. : ІС НАНУ, 2014. – С. 117-124.
133. Ручка А. Цінності і типи ціннісної ідентифікації в сучасному соціумі / М. Наумова, А. Ручка // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Т. 1, вип. 1 (15) / [гол. ред. д. соціол. н. М.О. Шульга]. — К. : ІС НАНУ, 2013. – С. 285–297.
134. Сірий Є. В. Трансформаційні зміни ціннісної системи українського суспільства у системі координат: «традиція – модерн» // Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. – 2014. Випуск 7. – С. 3–18.
135. Ручка А. О. Ціннісна ідентифікація населення сучасної України / А. О. Ручка // Соціологія та суспільство: взаємодія в умовах кризи: II конгрес соціологічної асоціації України (Харків, 17-19 жовтня, 2013 р.) : тез. доп. Харків, 2013. – С. 140-141.
136. Ручка А.О. Політико-ідеологічна самоідентифікація населення сучасної України / А. О. Ручка // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / За ред. д. е. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. – ІС НАНУ, 2012. – С. 29-40.
137. Левада Ю. А. Человек советский: проблема реконструкции исходных форм // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2001. – № 2 (52). – С. 7-16.
138. Клюенко Э.А. Диагностика социальной напряженности: Дис ... канд. социол. наук. — К, 1998.

139. Куконков, П. И. Социальная напряженность как этап в процессе развития конфликта / П. И. Куконков // Социальные конфликты : экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения. Вып. 9. — М., 1995. — С. 9-16.
140. Сірий Є.В. Проблемні сторони дослідження соціальної напруженості українського суспільства//Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць. – Київ; Одеса: Типографія «Айс Принт», 2016. – № 1/2 (29/30). – С. 82-88.
141. Сірий Є.В., Нахабич М.А. Аналіз показників реалізації базових життєвих потреб як інструментального компоненту у системі побудови пізнавальної моделі та методики виміру соціальної напруженості // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Збірник наукових праць. 2017. - №1 (33). С. 111-123.
142. Рукавишников В.О. Социальная напряженность // Диалог. — 1990. — № 8. — С. 12–21.
143. Витрати на робочу силу за 2006 рік. Статистичний бюлетень. – К.: Державний комітет статистики України, 2007. – 75 с.
144. Методологія і методи соціологічних досліджень в Україні: історія та сучасні проблеми. До 70-річчя Володимира Паніотто: збірник наукових статей за матеріалами конференції, 22 січня, м. Київ / за наук. ред. В.С. Бакірова та Є.І.Головахи. – Київ : Інститут соціології НАН України, ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. – 208 с.
145. СТРАТЕГІЯ сталого розвитку "Україна - 2020" [Інтернет ресурс] <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>
146. ESPON – European Observation Network for Territorial Development and Cohesion – Європейська мережа спостереження за територіальним розвитком і згуртованістю.
147. Ядов В.А. Стратегия социологического исследования, М.,2001.
148. Kenneth R. Andrews, The Concept of Corporate Strategy, rev. edn.,copyright (c) by Richard D. Irwin, Inc., 1980.
149. Филип Котлер, Роланд Бергер, Нильс Бикхофф. Стратегический менеджмент по Котлеру. Лучшие приемы и методы. // The Quintessence of Strategic Management: What You Really Need to Know to Survive in Business. — М.: Альпина Паблицер, 2012. — 144 с.
150. Толстова Ю.Н. Анализ социологических данных. М.: Научный мир, 2000.
151. [Інтернет ресурс] <https://math.semestr.ru/corel/spirmen.php>
152. Плахова Л.В. Оценка внутренних ресурсов предприятия в условиях кризиса / Л.В. Плахова, Н.В. Захаркина // Экономический анализ: теория и практика. – 2010. – № 20(185). – С. 29–36.
153. Hill C. W. L., Jones G. R. Strategic Management. Boston: Houghton Mifflin Co., 1992. (цит. Два раза)
154. Гольдштейн Г. Я. Стратегический менеджмент. Таганрог: ТРТУ, 1995.
155. Thompson A. A. Jr., Strikland A. J. Strategic Management. Homewood Il.:
156. Ансофф И. Стратегическое управление. М.: Экономика, 1989.

157. Alwin D. F., J. Krosnick Aging, Cohorts, and the Stability of Sociopolitical Orientations Over the Life Span. *American Journal of Sociology*, 1991, Vol. 97. P. 169–195.
158. Alwin D. F., McCammon R. J. Generations, Cohorts, and Social Change. *Handbook of the life course*. Eds. Jeylan T. Mortimer, Michael J. Shanahan, New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers, 2003.
159. Firebaugh G. Methods for Estimating Cohort Replacement, *Sociological Methodology*, 1989, Vol. 19.
160. Firebaugh G. Where does social change come from? Estimating the relative contributions of individual change and population turnover, *Population Research and Policy Review*, 1992, Vol. 11.
161. Glenn N.D. *Cohort Analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage, 2005.
162. Human Development Report 2009. Overcoming barriers: Human mobility and development. New York : Palgrave Macmillan, 2009. <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2009>
163. Human Development Report 2014. Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience. N. Y.: UNDP, 2014. <http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf>
164. Inglehart R., W. Baker Modernization, cultural change and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 2000, Vol. 65. P. 19-51.
165. International Monetary Fund. *World Economic Outlook Database*. 2015
166. Mannheim K. The Problem of Generations. *Essays on the Sociology of Knowledge* by Karl Mannheim, ed. by P. Kecskemeti, London & New York: Routledge & Kegan Paul, 1952. P. 276-322.
167. O'Brien R.M., Hudson K., Stockard J. A Mixed Model Estimation of Age, Period, and Cohort Effects. *Sociological Methods & Research*, 2008, Vol. 36. P. 402-28.
168. Savelyev Y. Decomposition of Value Change in European Societies in 1995–2008: Test of Modernization Model and Socialization Hypothesis, *Sociológia*, 2016, Vol.48, No. 3, P.267-289.
169. The Credit Suisse Global Wealth Databook. October 2015, Zurich: Credit Suisse Research Institute, 2015. www.credit-suisse.com/researchinstitute
170. Transition Report 2016-17. Transition for all: Equal opportunities in an unequal worldю EBRD, 2016.
171. Базові культурні особливості українського суспільства і можливості їх використання для соціально-економічного розвитку. за ред. О.М. Балакіревої. ДУ Ін-т екон. та прогнозув. НАН України. К., 2015, http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2015/01/Dop_Balakireva2015W.pdf
172. Лібанова Е. Україна: на шляху до соціального залучення : Національна Доповідь про людський розвиток 2011 / Е. Лібанова, Ю. Левенець, О. Макарова та ін. – К.: ПРООН, 2011. – 124 с. – Режим доступу: http://www.undp.org.ua/files/ua_95644NHDR_2011_Ukr.pdf.

173. Рябчук М. Дві України: кінець амбівалентності?, Часопис «Критика», 2015, XIX, число 1-2 (207-208), С. 2–12 . <http://krytyka.com/ua/articles/dvi-ukrayiny-kinets-ambivalentnosti>
174. Савельев Ю.Б. Когортный анализ и проблема разграничения компонентов социальных изменений: метод линейной декомпозиции тренда, Социологические исследования, 2015, № 10, С. 130–135.
175. Савельев Ю. Б. Перешкоди розвитку України і перспективи модернізації: Особливості цінностей чи «пастка бідності»? Український соціум, 2016, № 3. С. 20–32
176. Давиденко, Ромашкин Социокультурные основания институционального доверия//Власть. – 2014. -№12.- с.122-130.
177. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1986. С.690].
178. Ворона М. Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві [Електронний ресурс] / М. Ворона, Є. Головаха, Н. Паніна, М. Шульга, О. Злобіна, Н. Костенко, С. Макев, М. Чурилов. Соціологічний моніторинг (1992–2012) – Режим доступу: <http://www.kdpu-nt.gov.ua/work/vimiryuvannya-socialnih-zmin-v-ukrayinskomu-suspilstvi-sociologichniy-monitoring-1992-2012>.
179. Болотова А. К. Человек и время в познании, деятельности, общении / А. К. Болотова. – М. : Изд. дом ГУ - ВШЭ, 2007 . – 283
180. Ганс Селье Стресс без дистресса. М. Издательство: «Прогресс» 1982 г.
181. Spielberger, Ch. D. Understanding Stress and Anxiety. Harper & Row.1979
182. Бодрийяр Ж. Пароли // Бодрийяр Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту / Ж. Бодрийяр. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. - С.2-59.
183. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / Ж. Бодрийяр; [пер. С фр. А.Калачева]. – М.: ПОСТУМ, 2017. – 320с.
184. Блумер Г. Общество как символическая интеракция // Современная зарубежная социальная психология: тексты / Под ред. Т. М. Андреевой, Н. Н. Богомоловой, Л. А. Петровской. — М.: Изд-во МГУ, 1984. — С. 173—179.
185. Бурдьё П., Социальное пространство: поля и практики: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. пер. и послесл. Н.А. Шматко. - СПб. : Алетейя; М. : Институт экспериментальной социологии, 2005. - 576 с
186. Бурдьё П. Социолог под вопросом / П.Бурдьё // Социология под вопросом. Социальные науки в постструктуралстской перспективе.- М.: Практис,; Институт экспериментальной социологии., 2005.- С. 125-148. Г
187. Гарфинкель Г.. Что такое этнометодология / Г.Гарфинкель // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред С.А.Макеева. - К.: Институт социологии НАН Украины, 1999.-С.218-229.
188. Гоффман И.. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гоффман. — М. : КАНОН – пресс- Ц, «Кучково поле», 2000. — 304 с.
189. Уайт Л. Символ: фундаментальный элемент культуры / Л.Уайт // Человек и общество. Хрестоматия / Под ред С.А.Макеева. - К.: Институт социологии НАН Уукраины, 1999.- С.148-155.
190. Toffler A. Power Shift / A. Toffler .- N.Y.: Bentam books,1990. -585p.

191. Young K. Cyber-Disorders: The Mental Health Concern for the New Millennium / K. Young, M. Pistner, J. O'Mara // *CyberPsychology & Behavior*. — 2000. — №3(5). — P. 475-479

ДОДАТОК А

РЕЗУЛЬТАТИ ОПИТУВАННЯ: ДИНАМІКА ТА СУЧАСНИЙ СТАН ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань більше відповідає ситуації, що склалася в країні?

	2000	2005	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017
Все не так погано, і можна жити	4.4	17.9	13.4	11.7	9.5	9.2	5.3	5.0	8.7	7.3
Жити важко, але можна терпіти	38.9	51.4	48.5	53.5	53.4	48.8	45.1	42.4	38.0	36.8
Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	50.4	21.1	29.1	27.3	29.8	33.1	38.7	45.2	48.2	47.8
Важко сказати	6.1	9.6	8.9	7.4	7.3	8.7	10.8	6.6	5.0	7.9
Не відповіли	0.2	0.0	0.0	0.2	0.0	0.2	0.2	0.8	0.1	0.2

Як би Ви охарактеризували рівень напруженості в суспільстві сьогодні?

Дуже низький (ситуація спокійна)	3.8
Низький	11.7
Середній	23.7
Вище середнього	38.0
Вкрай високий (ситуація критична, вибухонебезпечна)	22.7

Що, на Вашу думку, НАЙБІЛЬШОЮ мірою впливає на зростання напруженості в суспільстві останнім часом?

Бойові дії на сході України	67.8
Зростання безробіття	48.1
Збідніння населення внаслідок зростання цін, підвищення тарифів	46.3
Корупція, хабарництво	44.4
Безкарність, свавілля чиновників	40.9
Недовіра до влади, розчарування в її здатності щось змінити	34.0
Недоступність, низька якість медичного обслуговування	26.5
Поширення злочинності, пияцтва, наркоманії	17.0
Погіршення відносин з іншими державами	15.8
Зростання проявів радикального націоналізму	13.5
Обмеження громадянських прав, демократичних свобод (свободи слова, друку)	13.2
Інформація, яка поширюється через ЗМІ	9.3
Інформація та коментарі, які супроводжують спілкування в соціальних мережах Інтернет	7.1
Конфлікти між різними церквами та релігійними громадами	7.0
Загроза терористичних актів	6.2
Наплив мігрантів, біженців	5.8
Важко сказати	1.8
Інше	0.4

На Вашу думку, наскільки гострим є конфлікт в Україні між ...?

	Дуже гострий	Гострий	Не дуже гострий	Немає конфлікту взагалі	Важко сказати
Бідними та багатими	18.3	28.4	28.2	14.4	10.5
Найманими працівниками і власниками	7.6	17.8	37.0	21.2	16.2

Хто, на Вашу думку, своїми діями (бездіяльністю) найбільше впливає на погіршення ситуації в нашій країні?

Нинішні очільники держави (Президент, Уряд, Верховна Рада)	74.3
Політики	51.5
Олігархи	42.2
Керівники Російської Федерації	27.8
Судді	20.8
Сепаратисти	16.4
Пасивна більшість населення	16.4
Співробітники правоохоронних органів (поліції, прокуратури)	14.2
Криміналітет	13.8
Міжнародні організації - МВФ, Всесвітній банк, міжнародні благодійні фонди ("Відродження", Макартурів тощо)	13.2
Радикали	11.8
Лідери країн Заходу	7.0
Журналісти, блогери	3.6
Релігійні діячі	2.1
Ніхто конкретно, так складаються обставини	2.0
Інтелігенція	1.0
Інше	0.4

Що, на Вашу думку, найбільшою мірою сприятиме зниженню поточної напруженості в суспільстві?

Викорінення корупції у владній верхівці країни (винні мають відбувати реальне покарання)	61.8
Реалізація проектів, спрямованих на покращення матеріального становища та умов життя людей (відновлення державного контролю за цінами, тарифами, підвищення зарплат та пенсій, реальні зміни у сфері медицини, освіти та ін.)	49.8
Досягнення владою реального прогресу в ситуації на Донбасі (припинення військових дій, звільнення полонених, розведення воюючих сторін на найбільш безпечні позиції та ін.)	40.0
Посилення громадського контролю за діями влади (прозорість бюджету, участь громад у підготовці та прийнятті важливих для населення рішень)	24.6
Відставка Кабінету міністрів	14.4
Проведення найближчим часом позачергових виборів Президента	11.6
Активна позиція людей в цілому, масові акції по всій країні, спрямовані на захист населенням своїх прав	11.2
Дії радикальних груп, які намагаються підштовхнути владу до вирішення нагальних проблем суспільства (наприклад, блокада ДНР / ЛНР, блокування роботи філій російських банків тощо)	9.7
Проведення позачергових виборів парламенту	7.4
Важко відповісти	4.1
Нічого з перерахованого не сприятиме	3.2
Не вважаю ситуацію напруженою	1.7
Інше	0.7

Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017
Ніякого покращення не буде	56.2	43.8	42.7	35.2	44.0	26.1	51.3	39.9	51.7	59.0	48.4
Важко сказати	24.3	43.1	38.8	43.2	36.3	43.2	33.7	37.6	27.3	24.8	29.2
Більш-менш налагодиться	19.3	13.0	18.4	21.6	19.6	30.6	14.9	22.3	19.0	16.0	21.2
Не відповіли	0.2	0.2	0.1	0.0	0.1	0.1	0.1	0.3	2.0	0.2	1.2

**Здійснення реформ призвело до зниження рівня життя людей.
Як довго Ви згодні ще терпіти погіршення рівня життя?**

	2015	2016	2017
Так, готовий терпіти скільки треба	7.4	4.4	6.3
Якийсь час готовий потерпіти, але недовго	34.0	28.8	33.1
Ні, не готовий, бо не вірю в успішність тих реформ	26.5	37.2	29.1
Не готовий, бо мій рівень життя вже зараз нестерпний	23.8	21.4	20.8
Важко сказати	7.4	8.1	10.5
Не відповіли	0.9	0.1	0.2

Як би Ви оцінили в цілому політичну ситуацію в Україні?

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2015	2016	2017
Благополучна	3.2	2.7	3.3	2.1	1.3	1.9	1.9	0.2	0.8	0.9	0.8
Спокійна	25.7	16.0	17.9	12.2	8.3	19.3	15.2	1.9	1.8	5.6	5.1
Напружена	45.9	55.3	55.3	64.0	64.9	61.1	58.4	40.8	47.5	52.5	56.8
Критична, вибухонебезпечна	13.6	14.8	11.1	13.3	18.6	11.1	17.2	55.4	47.9	38.5	31.8
Важко сказати	11.5	11.1	12.1	8.3	6.9	6.6	7.2	1.6	1.1	2.3	4.9
Не відповіли	0.0	0.2	0.3	0.1	0.1	0.0	0.1	0.0	0.8	0.2	0.6

Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2017
Ні	31.2	27.5	30.9	23.4	39.5	33.1	46.8	43.8	56.6	52.2
Важко сказати	51.8	39.8	43.3	33.7	30.5	36.9	34.1	34.9	25.1	23.7
Так	16.7	32.4	25.5	42.9	29.8	29.9	18.7	21.2	18.0	24.0
Не відповіли	0.3	0.3	0.3	0.0	0.2	0.1	0.4	0.1	0.3	0.1

Я не сподіваюсь на вибори, тому що не вірю, що від їх результатів зміниться моє життя

	2006	2016	2017
1. Повністю згоден	27.6	34.1	35.9
2. Скоріше згоден	21.9	30.1	31.6
3. Важко сказати, згоден чи ні	26.6	16.6	12.2
4. Скоріше не згоден	16.5	14.0	14.9
5. Зовсім не згоден	7.2	5.1	5.2
Не відповіли	0.2	0.1	0.2
Середній бал*	2.54	2.26	2.22

Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?

	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Скоріше за все, ні	43.6	41.7	48.2	45.8	46.3	50.1	48.1	52.6	43.4	50.7	47.2	56.4
Важко сказати	31.0	28.1	23.7	23.5	24.0	21.4	25.0	25.1	26.9	23.5	25.7	21.4
Скоріше за все, так	25.4	29.7	28.0	30.7	29.5	28.3	26.8	22.0	29.6	25.4	27.0	21.1
Не відповіли	0.0	0.6	0.1	0.0	0.2	0.1	0.1	0.4	0.1	0.4	0.1	1.1

Люди періодично беруть участь у протестах і роблять це з різних причин. Оберіть будь-ласка той варіант, який найточніше характеризує можливість Вашої особистої участі або не участі у такій акції?

"Піду, бо слід відстоювати справедливість"	16.0
"Піду, бо терпіти моє життєве становище неможливо"	13.2
"Піду, якщо туди підуть мої друзі або авторитетні для мене люди"	8.9
"Піду, якщо учасників будуть матеріально заохочувати організатори"	1.3
"Піду, бо лише так можна натиснути на владу"	5.5
"Піду, якщо зобов'яже керівництво"	1.3
"Не піду, бо не вірю, що в такий спосіб можна чогось досягти"	15.6
"Не піду, бо слід відстоювати власні права в суді, а не на вулиці"	11.3
"Не піду, бо мене це не цікавить"	6.8
"Не піду, бо не хочу постраждати при можливому розгоні акції"	4.8
"Не піду, бо не хочу демонструвати нелояльність до влади"	1.4
Інше	1.4
Важко відповісти	12.4

У яких протестних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?

Проти підвищення тарифів на комунальні послуги	8.7
Протести, пов'язані із захистом громадянських прав та свобод	3.8
Захист своїх трудових прав, відстоювання прав на пенсійне забезпечення	3.6
Протести, пов'язані з незабезпеченням нормальних умов життя в місці Вашого проживання (нестача дитячих садочків, шкіл, медичних закладів, створення та захист існуючих зелених зон, будівництво та ремонт доріг тощо)	3.4
Проти звільнення з роботи у зв'язку із закриттям підприємств чи установ	2.2
Протести, пов'язані з кричущими фактами корупції в органах влади	2.0
Протидія експлуатації об'єктів, які несуть небезпеку здоров'ю людей	1.9
Протидія незаконній забудові, будівельним аферам	1.8
Проти недостатнього фінансування галузі, в якій працюю	1.6
Протести, пов'язані з вимогами об'єктивного проведення слідства та справедливого судочинства	1.4
Проти торгівлі з неконтрольованими Україною територіями Донбасу	1.4
За реструктуризацію валютних кредитів, повернення коштів збанкрутілих установ	0.6
Інше	0.6
У жодному із таких заходів участі не брав	84.2

РЕЗУЛЬТАТИ ОПИТУВАННЯ: РЕГІОНАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ

Як Ви вважаєте, яке з наведених нижче висловлювань більше відповідає ситуації, що склалася в країні?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Все не так погано, і можна жити	6.1	8.1	5.2	8.4	6.7
Жити важко, але можна терпіти	42.4	37.4	29.5	36.8	30.9
Терпіти наше тяжке становище вже неможливо	44.3	49.1	52.8	47.7	46.7
Важко сказати	7.2	5.5	12.4	7.2	15.8

Як би Ви охарактеризували рівень напруженості в суспільстві сьогодні?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Дуже низький (ситуація спокійна)	7.7	2.7	0	2.7	6.6
Низький	12.7	13.5	6.7	9.1	13.8
Середній	22.6	22.3	25.9	25.1	25.9
Вище середнього	34.1	41.6	36.8	39.2	32.0
Вкрай високий (ситуація критична, вибухонебезпечна)	22.9	19.8	30.5	23.9	21.6

Що, на Вашу думку, НАЙБІЛЬШОЮ мірою впливає на зростання напруженості в суспільстві останнім часом?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Бойові дії на сході України	69.7	68.4	54.4	67.3	78.3
Зростання безробіття	34.3	48.1	56.5	53.2	57.2
Збідніння населення внаслідок зростання цін, підвищення тарифів	42.8	51.0	34.2	53.5	33.1
Корупція, хабарництво	49.5	48.9	41.5	45.0	18.1
Безкарність, свавілля чиновників	42.6	43.4	32.6	46.8	23.5
Недовіра до влади, розчарування в її здатності щось змінити	28.5	33.7	34.2	43.8	24.1
Недоступність, низька якість медичного обслуговування	26.9	25.0	26.9	31.7	18.7
Поширення злочинності, пияцтва, наркоманії	13.8	23.4	14.5	15.8	4.8
Погіршення відносин з іншими державами	14.4	10.5	20.7	21.0	21.7
Зростання проявів радикального націоналізму	9.8	11.7	19.7	17.1	13.3
Обмеження громадянських прав, демократичних свобод (свободи слова, друку)	9.6	11.7	25.9	11.9	15.7
Інформація, яка поширюється через ЗМІ	6.6	10.0	9.8	11.4	7.2
Інформація та коментарі, які супроводжують спілкування в соціальних мережах Інтернет	3.5	7.0	14.5	5.7	10.8
Конфлікти між різними церквами та релігійними громадами	7.2	6.4	16.6	4.5	4.2
Загроза терористичних актів	6.6	7.9	5.2	5.2	1.8
Наплив мігрантів, біженців	6.9	6.5	5.7	3.5	6.6
Важко сказати	0.3	0.8	4.1	1.5	7.2
Інше	0.8	0.0	0.0	0.5	1.8

На Вашу думку, наскільки гострим є конфлікт в Україні між бідними та багатими?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Дуже гострий	19.0	16.7	27.5	17.0	16.3
Гострий	24.1	26.9	31.6	34.7	25.9
Не дуже гострий	28.1	33.3	18.1	28.3	19.9
Немає конфлікту взагалі	21.4	16.1	13.5	9.6	4.8
Важко сказати	7.5	7.0	9.3	10.3	33.1

На Вашу думку, наскільки гострим є конфлікт в Україні між найманими працівниками і власниками?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Дуже гострий	7.5	7.6	14.5	5.2	6.0
Гострий	20.5	14.1	16.1	23.0	16.3
Не дуже гострий	35.2	41.0	35.8	38.4	24.1
Немає конфлікту взагалі	23.2	25.9	19.7	15.1	15.1
Важко сказати	13.6	11.4	14.0	18.3	38.6

Хто, на Вашу думку, своїми діями (бездіяльністю) найбільше впливає на погіршення ситуації в нашій країні?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Нинішні очільники держави (Президент, Уряд, Верховна Рада)	69.1	74.8	76.2	78.6	71.7
Політики	57.2	48.9	57.5	53.7	36.7
Олігархи	51.1	43.2	40.9	43.3	16.9
Керівники Російської Федерації	33.5	31.5	22.3	26.4	10.8
Судді	24.2	18.5	31.6	21.7	7.2
Сепаратисти	18.9	16.9	12.4	17.7	10.8
Пасивна більшість населення	14.4	14.6	20.7	20.0	15.1
Співробітники правоохоронних органів (поліції, прокуратури)	14.6	11.1	19.7	19.0	7.8
Криміналітет	22.6	10.3	13.5	15.3	4.2
Міжнародні організації - МВФ, Всесвітній банк, міжнародні благодійні фонди ("Відродження", Макартурів тощо)	6.1	14.7	17.6	19.5	3.0
Радикали	6.9	10.8	26.9	13.3	5.4
Лідери країн Заходу	2.4	5.0	14.0	11.6	6.0
Журналісти, блогери	1.9	2.4	7.3	5.9	2.4
Релігійні діячі	1.3	2.6	3.6	1.2	1.8
Ніхто конкретно, так складаються обставини	1.3	1.7	1.6	3.0	3.0
Інтелігенція	1.1	0.9	1.6	0.7	1.2
Важко відповісти	1.3	3.6	5.2	3.7	14.5

Що, на Вашу думку, найбільшою мірою сприятиме зниженню поточної напруженості в суспільстві?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Викорінення корупції у владній верхівці країни (винні мають відбувати реальне покарання)	65.7	63.0	51.3	67.7	45.8
Реалізація проектів, спрямованих на покращення матеріального становища та умов життя людей (відновлення державного контролю за цінами, тарифами, підвищення зарплат та пенсій, реальні зміни у сфері медицини, освіти та ін.)	43.4	53.9	48.2	54.2	39.2
Досягнення владою реального прогресу в ситуації на Донбасі (припинення військових дій, звільнення полонених, розведення воюючих сторін на найбільш безпечні позиції та ін.)	42.3	37.8	28.5	42.9	50.0
Посилення громадського контролю за діями влади (прозорість бюджету, участь громад у підготовці та прийнятті важливих для населення рішень)	29.3	27.5	15.5	23.6	15.7
Відставка Кабінету міністрів	11.7	13.4	24.4	15.0	11.4
Проведення найближчим часом позачергових виборів Президента	10.1	9.3	12.4	15.0	15.1
Активна позиція людей в цілому, масові акції по всій країні, спрямовані на захист населенням своїх прав	12.5	12.1	13.0	10.6	4.2
Дії радикальних груп, які намагаються підштовхнути владу до вирішення нагальних проблем суспільства (наприклад, блокада ДНР / ЛНР, блокування роботи філій російських банків тощо)	10.1	8.2	19.2	9.1	4.8
Проведення позачергових виборів парламенту	7.2	6.1	9.3	7.9	10.2
Важко відповісти	3.7	3.3	4.1	3.9	8.4
Нічого з перерахованого не сприятиме	1.1	2.6	10.4	3.0	2.4
Не вважаю ситуацію напруженою	0.5	1.4	1.6	1.2	6.6
Інше	1.3	0.2	0.5	1.2	0.6

Як би Ви оцінили в цілому політичну ситуацію в Україні?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Благополучна	1.3	0.8	0.5	0.5	0.6
Спокійна	3.5	6.1	7.9	4.5	3.6
Напружена	55.2	56.9	63.9	58.7	50.6
Критична, вибухонебезпечна	37.0	30.7	24.6	30.4	38.6
Важко сказати	2.9	5.5	3.1	5.9	6.6

Як Ви вважаєте, у найближчий рік наше життя більш або менш налагодиться чи ніякого покращення не відбудеться?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Ніякого покращення не буде	47.4	50.0	42.1	55.0	42.1
Важко сказати	22.9	28.2	32.6	30.2	45.1
Більш-менш налагодиться	29.6	21.8	25.3	14.9	12.8

**Здійснення реформ призвело до зниження рівня життя людей.
Як довго Ви згодні ще терпіти погіршення рівня життя?**

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Так, готовий терпіти скільки треба	9.6	4.4	8.3	5.7	5.5
Якийсь час готовий потерпіти, але недовго	38.9	31.1	38.9	33.8	19.4
Ні, не готовий, бо не вірю в успішність тих реформ	25.3	34.1	20.2	31.4	22.4
Не готовий, бо мій рівень життя вже зараз нестерпний	18.1	23.1	19.7	19.3	23.6
Важко сказати	8.0	7.3	13.0	9.9	29.1

Люди періодично беруть участь у протестах і роблять це з різних причин. Оберіть будь-ласка той варіант, який найточніше характеризує можливість Вашої особистої участі або не участі у такій акції?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
"Піду, бо слід відстоювати справедливість"	21.8	14.7	16.6	15.3	9.0
"Піду, бо терпіти моє життєве становище неможливо"	15.4	15.3	8.8	12.3	7.2
"Піду, якщо туди підуть мої друзі або авторитетні для мене люди"	9.6	7.9	15.0	9.1	4.2
"Піду, якщо учасників будуть матеріально заохочувати організатори"	0.5	1.8	1.0	1.7	0.0
"Піду, бо лише так можна натиснути на владу"	9.6	5.6	2.6	3.7	3.6
"Піду, якщо зобов'яже керівництво"	1.6	1.2	1.0	1.7	0.0
	-				
"Не піду, бо не вірю, що в такий спосіб можна чогось досягти"	12.5	15.3	13.5	16.3	24.7
"Не піду, бо слід відстоювати власні права в суді, а не на вулиці"	7.7	9.6	21.8	13.5	8.4
"Не піду, бо мене це не цікавить"	8.2	6.8	3.6	5.9	9.0
"Не піду, бо не хочу постраждати при можливому розгоні акції"	4.0	6.8	2.6	4.2	3.0
"Не піду, бо не хочу демонструвати нелояльність до влади"	0.0	2.3	1.6	1.2	1.2
Інше	2.1	1.2	1.0	1.7	0.6
Важко відповісти	6.9	11.2	10.9	13.3	28.9

Чи є серед існуючих на теперішній час в Україні політичних партій і рухів такі, яким можна довірити владу?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Ні	57.7	51.0	56.5	46.6	53.6
Важко сказати	17.8	21.9	20.9	29.1	34.9
Так	24.5	27.2	22.5	24.4	11.4

Я не сподіваюсь на вибори, тому що не вірю, що від їх результатів зміниться моє життя

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Повністю згоден	32.3	36.6	41.7	37.9	30.7
Скоріше згоден	31.7	32.5	28.1	32.9	28.9
Важко сказати, згоден чи ні	13.1	10.8	12.5	9.2	23.5
Скоріше не згоден	16.3	15.6	14.1	13.4	13.9
Зовсім не згоден	6.7	4.6	3.6	6.7	3.0

Як Ви вважаєте, наскільки можливі зараз у Вашому місті/селі масові виступи (мітинги, демонстрації) населення проти падіння рівня життя, на захист своїх прав?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Малоймовірно	55.9	59.9	53.6	50.7	53.6
Важко сказати	17.9	13.4	22.9	16.3	32.5
Досить ймовірно	26.2	26.7	23.4	33.0	13.9

У яких протестних заходах Ви особисто брали участь упродовж останніх 12 місяців?

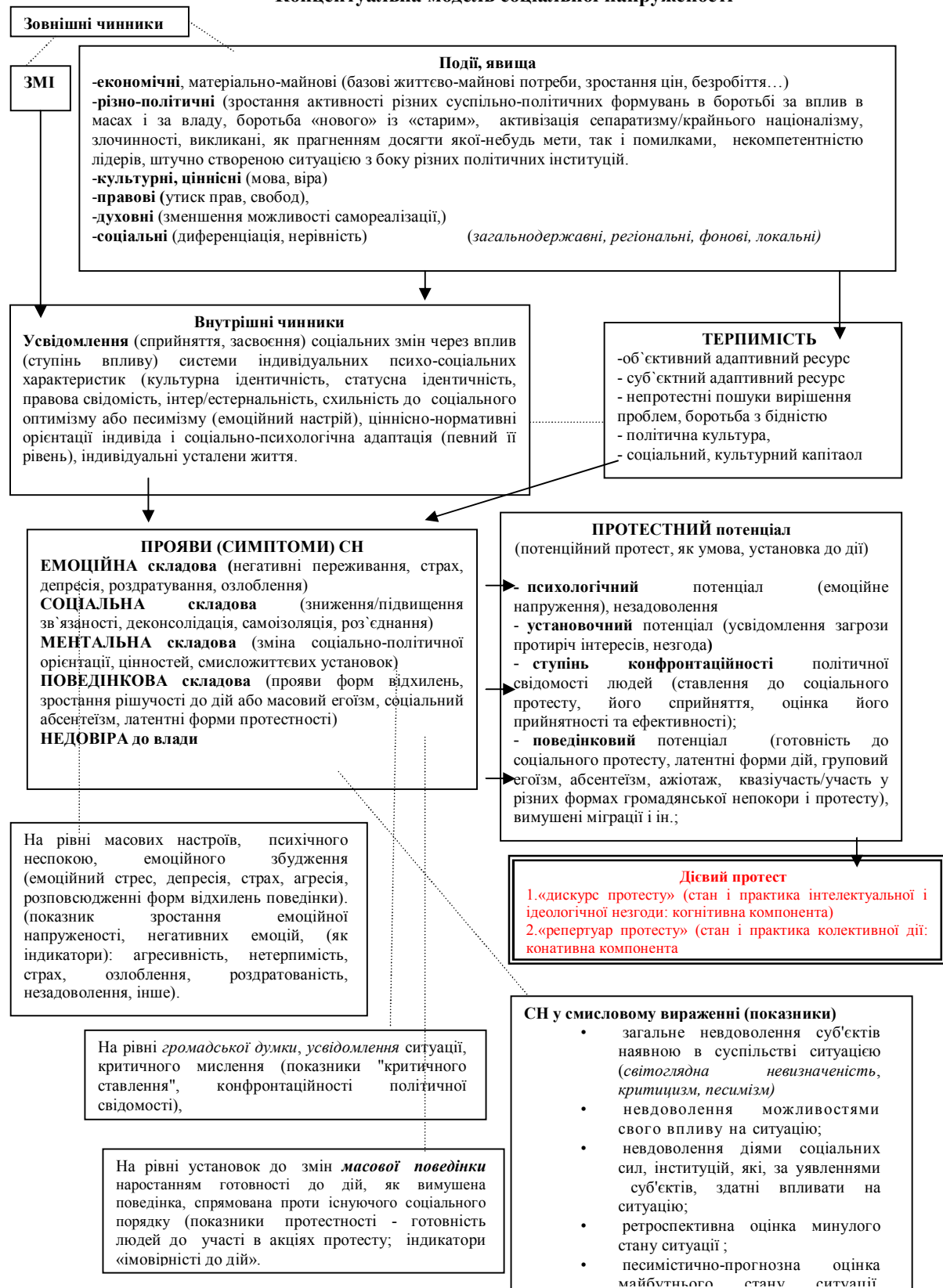
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Проти підвищення тарифів на комунальні послуги	10.9	9.7	6.7	7.1	6.0
Протести, пов'язані із захистом громадянських прав та свобод	6.9	3.6	2.6	2.0	3.6
Захист своїх трудових прав, відстоювання прав на пенсійне забезпечення	4.8	3.5	1.6	3.0	5.4
Протести, пов'язані з незабезпеченням нормальних умов життя в місці Вашого проживання (нестача дитячих садочків, шкіл, медичних закладів, створення та захист існуючих зелених зон, будівництво та ремонт доріг тощо)	5.9	3.3	1.6	1.7	4.2
Проти звільнення з роботи у зв'язку із закриттям підприємств чи установ	4.3	2.7	0.5	1.0	0.0
Протести, пов'язані з кричущими фактами корупції в органах влади	4.0	2.1	1.6	1.0	0.0
Протидія експлуатації об'єктів, які несуть небезпеку здоров'ю людей	3.5	1.7	1.6	1.2	1.8
Протидія незаконній забудові, будівельним аферам	4.3	2.3	0.0	0.5	0.0
Проти недостатнього фінансування галузі, в якій працюю	1.3	2.6	0.5	1.0	0.6
Протести, пов'язані з вимогами об'єктивного проведення слідства та справедливого судочинства	2.1	1.7	1.6	1.0	0.0
Проти торгівлі з неконтрольованими Україною територіями Донбасу	2.9	1.8	0.0	0.7	0.0
За реструктуризацію валютних кредитів, повернення коштів збанкрутілих установ	1.1	0.6	0.0	0.5	0.0
Інше	0.5	0.5	0.5	0.7	0.6
У жодному із таких заходів участі не брав	78.9	82.1	90.2	87.7	89.8

Якщо такі мітинги, демонстрації протесту відбудуться, Ви особисто братимете в них участь чи ні?

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Скоріше за все, ні	54.2	62.9	55.0	53.5	52.1
Важко сказати	21.4	15.7	22.0	25.0	36.8
Скоріше за все, так	24.4	21.4	23.0	21.5	11.0

ДОДАТОК Б.

Концептуальна модель соціальної напруженості

ДОДАТОК В. Симптоми соціальної напруженості

Пов'язані з демографічною та міграційною сферами	Активізація міграційних процесів	Зниження рівня народжуваності	Збільшення числа розлучень	Підвищення рівня смертності	Підвищення суїциду	
Пов'язані з політичною сферою	Протестні дії у всьому спектрі форм	Декларована готовність до протестних дій	Масові дії деструктивного характеру (соціальний вибух, громадянська війна, революція)	Активізація соціально-політичних рухів	Зміна рівня політичної активності населення	Втрата довіри до влади
Пов'язані з девіацією	Агресія	Насильство	алкоголізм, наркоманія	Зміни рівня злочинності	Рівень конфліктності	
Пов'язані з психологічною сферою	Стреси	Психічна втома	Дратівливість	Тривожність	Апатія	Відсутність відчуття безпеки
Інші	Аномія	Незадоволеність	Зміни соціального самопочуття	Падіння дисципліни	Негативні лінгвістичні символи в текстах мас-медіа	Ажіотажний попит